

З ІСТОРІЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ
ДУМКИ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ—1959

Наукові записки, т. VI

З ІСТОРІЇ
ВІТЧИЗНЯНОЇ ФІЛОСОФСЬКОЇ
ТА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ
ДУМКИ

Редакційна колегія:

Член-кореспондент АН УРСР *Д. Х. Острянин*, кандидат філософських наук
І. І. Підгрушній, кандидат філософських наук *В. Ю. Євдокименко*.

Из истории отечественной философской и общественно-политической мысли

(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту філософії
Академії наук Української РСР*

Редактор видавництва *Г. О. Новикова* -

Технічний редактор *І. Д. Мільохін*.

Коректор *В. М. Левіна*

БФ 06314. Зам. № 2070. Вид. № 120. Тираж 1000. Формат паперу 60×92¹/₁₆.
Друкарськ. аркушів 8,75. Обл.-видавн. аркушів 10,66. Паперових аркушів 4,37.
Підписано до друку 28.I-1959 р.

Друкарня Видавництва АН УРСР, Київ, вул. Раївна, 2.

БОРОТЬБА ЗА ТОРЖЕСТВО МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ІДЕОЛОГІЇ НА УКРАЇНІ В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру всесвітньої історії—еру краху капіталізму і утвердження соціалізму. Повалення влади поміщиків і капіталістів пролетаріатом у союзі з трудящим селянством показало всю силу і життєвість великих ідей марксизму-ленінізму, під прапором яких Комуністична партія вела трудящих нашої країни до соціалістичної революції.

Встановлення диктатури пролетаріату було лише початком грандіозних соціальних перетворень у нашій країні. Трудящим нашої країни під керівництвом Комуністичної партії треба було ще розв'язати великі і важкі завдання: придушити шалений опір експлуататорських класів, замінити старий державний апарат новим, що відповідав би корінним інтересам народу, приступити до безпосереднього будівництва соціалізму.

У перші роки Жовтневої революції внутрішня контрреволюція і зовнішні вороги докладали всіх зусиль до того, щоб задушити революцію, відновити владу експлуататорів у нашій країні. Влітку 1918 р. проти молодого Радянської республіки почалась відкрита збройна інтервенція з боку імперіалістичних країн. Україна і Білорусія були захоплені німецькими військами. На багнети інтервентів спиралися всі контрреволюційні «уряди», що виникали в різних районах країни.

У цей тяжкий для Радянської влади період Комуністична партія, керована В. І. Леніним, підпорядкувала все життя країни, в тому числі України, потребам оборони, збройної боротьби проти контрреволюції. «...Все питання російської соціалістичної революції,—писав В. І. Ленін в 1918 р.,—звелось до питання воєнного... Хочемо ми цього чи ні, але питання так поставлене: ми перебуваємо у війні, і доля революції вирішиться результатом цієї війни»¹.

Разом з тим Комуністична партія проводила велику роботу по викриттю антинародної політики і ідеології як відкритих ворогів трудящих, так і тих, хто на словах був за «соціалізм», «демокра-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 28, стор. 13.

тію», «свободу», а насправді зраджував інтересам народу, виступав разом з контрреволюційними силами. В роки воєнної інтервенції і громадянської війни різні антимарксистські партії (кадети, анархісти, есери, націоналісти) вели шалену антирадянську пропаганду, боролись проти Комуністичної партії. Разом з ними проти політики Комуністичної партії, проти ленінізму виступали її меншовики, використовуючи для цієї мети свої друковані органи. Повторюючи шаблонні доводи західноєвропейської соціал-демократії, лідерів II Інтернаціоналу, меншовики твердили, що в Росії не визріли ще об'єктивні передумови для будівництва соціалізму, в зв'язку з чим революція, що відбулась у Росії, нібито неспроможна розв'язати проблему організації суспільства, заснованого на планомірному керівництві господарством. Злобна антирадянська пропаганда велась, зокрема, меншовицьким журналом «Мысль», що видавався в 1919 р. в Харкові. В цьому журналі активну участь брали С. Девдаріані (Сая), М. Кричевський, Л. Мартов та ін. Під вивіскою «наукового марксистського журналу» вони вели активну боротьбу проти марксистсько-ленінської теорії соціалістичної революції, спрямовуючи свої удари насамперед проти головного в цій теорії — визнання диктатури пролетаріату як необхідного знаряддя перебудови суспільства на соціалістичних і комуністичних засадах. Вони зводили наклепи на соціалістичну революцію в нашій країні, на радянську демократію, висловлювались за необхідність відновлення буржуазних порядків, за поразку Радянської держави в боротьбі проти іноземної інтервенції. Контрреволюційну суть своєї політики і своїх «теоретичних» положень вони маскували словами про відданість соціалізму. Навіть свою пропаганду поразки Радянської держави в боротьбі з інтервентами вони видавали за піклування про долю соціалізму. Так, Девдаріані у своїй статті «Схід і Захід» писав: «Йде кривава боротьба між західним імперіалізмом і східним (!). Воєнне щастя переходить поки що то на один бік, то на другий. Суб'єктивні устремління Заходу, безумовно, реакційні, але його перемога створить об'єктивні передумови соціалізму»¹.

Активну ворожу українському народу діяльність проводили українські буржуазні націоналісти. Такі махрові націоналісти, як М. Грушевський, С. Єфремов докладали всіх зусиль до того, щоб отруїти свідомість українського народу націоналізмом, підірвати зростаючий вплив марксизму на робітників і селян України. В книзі «Початки громадянства», надрукованій у 1920 р., М. Грушевський твердив, що визначеної соціологічної системи, яка ґрунтується на положеннях історичного матеріалізму, нібито взагалі не існує. Він радив масам вчитися розумінню явищ суспільного життя не у Маркса, а у Дюркгейма².

У період збройної боротьби робітників і селян України проти

¹ Журн. «Мысль», 1919, № 11, стор. 421.

² Е. Дюркгейм (1858—1917) — реакційний французький соціолог, що намагався протиставити марксистській теорії класової боротьби ідею «солідарності» протилежних класів і закликав пролетаріат до примирення з буржуазією при збереженні капіталістичного ладу.

ворогів революції, серед яких були і українські поміщики і капіталісти, Грушевський і Єфремов знову витягли на світ давно викриту марксистом-ленінізмом реакційну теорію про безкласовість, демократично-селянський характер української нації. Все це робилося для того, щоб видати інтереси української контрреволюції за інтереси робітників і селян України.

На протязі десятків років Грушевський проголошував себе борцем за «самостійну Україну», за національну українську державу. Проте, коли контрреволюційна Директорія з метою повалення Радянської влади на Україні віддавала її на поталу і пограбування міжнародним імперіалістам, цей борець за «самостійну Україну» писав, що «народність для свого розвитку не потребує політичної самостійності». Це було спробою дати ідейне обґрунтування прагненням української контрреволюції перетворити Україну на колонію західного капіталу.

Запорукою збереження і зміцнення вільної Радянської України була дружба українського народу з великим російським народом, історично обумовлена їх єдність. Тому не випадково українські буржуазні націоналісти в боротьбі за відновлення старих порядків боролись різними засобами за відрив України від Радянської Росії.

У цій складній обстановці завдання полягало в тому, як вказував В. І. Ленін, щоб «побороти весь опір капіталістів, не тільки военний і політичний, але й ідейний, найглибший і наймогутніший»¹. Для перемоги ідейного опору необхідно було безустанно викривати буржуазну ідеологію, поширювати серед трудящих марксистсько-ленінські ідеї, завойовувати на бік Радянської влади інтелігенцію. І цю роботу партія наполегливо провадила на Україні і в усій Росії.

У цей час В. І. Ленін викривав догматизм і опортунізм західноєвропейських соціалістів, а також їх соратників у Росії, їх зраду інтересів робітничого класу. У жовтні 1918 р. В. І. Ленін пише книгу «Пролетарська революція і ренегат Каутський», в якій піддає різкій критиці опортунізм Каутського, його погляди на передумови і характер соціалістичної революції, розвиває марксистську теорію соціалістичної революції. В. І. Ленін відстоює основну ідею цієї теорії—ідею диктатури пролетаріату як необхідного знаряддя ліквідації всіх спроб відновлення влади експлуататорів, як знаряддя здійснення соціалістичних перетворень у суспільному житті. В книзі розкривається жорінна протилежність демократії буржуазної і демократії пролетарської, радянської. В квітні—травні 1920 р. В. І. Ленін написав книгу «Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі», в якій розкрив міжнародне значення Жовтневої революції, визначив основні етапи в історії Комуністичної партії, показав, що партія зросла й зміцніла в боротьбі з ворогами робітничого класу—відкритими опортуністами і дрібнобуржуазними революціонерами.

В інших своїх працях того часу В. І. Ленін постійно підкреслював необхідність нещадної боротьби з соціал-зрадниками, з рефор-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 31, стор. 330.

містами, що вислужувалися перед експлуаторами. Він викривав мерзенну, зрадницьку роль вождів II Інтернаціоналу, західноєвропейських соціал-демократів і їх соратників у Росії як агентів світової реакції, що боролися проти міжнародного пролетаріату і Радянської Росії, він підкреслював, що йдучи на зговір з буржуазією, вони скотились у болото реакції і контрреволюції.

В. І. Ленін викривав ворожі українському народу спроби буржуазних націоналістів протиставити інтереси трудящих України інтересам трудящих Росії. Він підкреслював, що запорукою успіхів українського народу в боротьбі за соціалізм є зміцнення Радянської влади в Росії, тісно єднання трудящих України і Росії в боротьбі проти експлуаторів. «...Коли українська перемога робітників і селян,— писав В. І. Ленін,— піде поряд із зміцненням влади в Росії і з її успіхами, тоді соціалістична пролетарська Україна не тільки перемаже, але й буде непереможна»¹.

Керуючись ленінським положенням про можливість побудови соціалізму в одній країні, ВКП (б) і її складова частина—Комуністична партія України очолювали боротьбу українського народу проти зовнішньої і внутрішньої контрреволюції, виховували політичну свідомість народу, вчили його розбиратися в класовій суті діяльності різних антимарксистських партій.

Ленінські статті і промови цього періоду друкувались на сторінках українських журналів і газет, зокрема в журналі органу ЦК КП(б)У «Коммунист», у журналах і газетах губкомів КП(б)У. Так, наприклад, у четвертому номері журналу «Коммунист» за 1920 р. була вміщена праця В. І. Леніна «Первісний начерк тез по національному і колоніальному питаннях», у п'ятому номері—стаття «Про завдання Комуністичного Інтернаціоналу» і т. д. У пропаганді ленінських ідей на Україні цього періоду велику роль відігравали такі діячі Комуністичної партії, як Петровський, Косіор, Чубар, Яковлев та ін., що систематично виступали в українській пресі з різних питань політичного і теоретичного характеру.

У роки воєнної інтервенції і громадянської війни Комуністична партія провадила велику політичну роботу в військових з'єднаннях Червоної Армії, куди посилались кращі її сини. Так, наприклад, коли в 1919 р. створилось тяжке становище на Південному фронті, туди були послані Й. В. Сталін, К. Є. Ворошилов, Г. К. Орджонікідзе, Р. С. Землячка та ін.

На власному життєвому досвіді робітники і селяни України глибоко переконувались, що вони можуть відстояти свободу і незалежність своєї республіки, завоювати соціалізм тільки під прапором марксизму-ленінізму, під керівництвом Комуністичної партії, в союзі з революційною Росією, і тому відкидали з свого шляху українських буржуазних націоналістів.

Розрахунки контрреволюції на поразку Радянської влади не виправдались. Всі інтервенти були кінець кінцем вигнані з Радянської країни.

¹ «В. І. Ленін про Україну», К., 1957, стор. 488.

Перехід на мирне будівництво довелося здійснювати в дуже тяжких умовах: промисловість і транспорт були майже зовсім зруйновані, сільське господарство занепало. У цей момент, намагаючись використати господарські труднощі, пожвавлюють свою діяльність всякого роду контрреволюційні елементи—меншовики, есери, анархісти, буржуазні націоналісти. Гострота класової боротьби обумовлювалась наявністю багатуукладної економіки.

Зазнавши політичної поразки, в корені підірвана економічно, буржуазія намагалася взяти реванш в області ідеології, нанести удар науковому соціалізму, його філософській основі—діалектичному матеріалізму. Тому про що б не писали буржуазні ідеологи—про революцію чи мистецтво, про фізику чи етику—вони незмінно вдавалися до філософських узагальнень, намагаючись спростувати і опорочити матеріалізм взагалі і діалектичний матеріалізм особливо. Буржуазія втішала себе тим, що «ідеалізм (все-таки не переможено», що «в сфері ідеї не сталося поки що нічого нового»¹.

Буржуазію особливо непокоїли сила марксистсько-ленінських ідей, що оволодівали все новими й новими масами, перетворювання цих ідей у непереможну матеріальну силу. Буржуазні ідеологи надіялись на те, що посилення боротьби проти матеріалізму, проти філософських основ Комуністичної партії приведе до загострення класової боротьби і кінець кінцем—до поразки пролетаріату.

Наступ буржуазії на ідеологічному фронті особливо активізувався в період непу, що пояснювалось деяким посиленням економічних позицій буржуазії. В той час почали відновлюватися старі, створюватися нові філософські товариства, покликані відстоювати і пропагувати реакційну ідеологію; активізували свою діяльність приватні видавництва, що субсидувались буржуазією. Крім того, буржуазні професори намагалися використати радянські вузи для пропаганди ідеалістичних поглядів.

Ідеологи буржуазії висунули антинаукову концепцію, яка мала обґрунтувати «необхідність» переходу від марксизму до релігійної метафізики, «довести» тимчасовий характер захоплення матеріалізмом з боку народних мас. Перекручуючи в цілому процес історичного розвитку філософської думки, буржуазні професори у викривленому світлі тлумачили багато конкретних фактів з історії філософії, невірно висвітлювали значення окремих видатних представників філософської думки минулого. Так, у книзі Густава Шпета «Нарис розвитку російської філософії» перекручувалась суть філософських поглядів Сквороди. Шпет взагалі заперечував будь-яке значення Сквороді як філософа.

У перші роки Радянської влади ідеологи експлуататорських класів пропагували різні ідеалістичні і антимарксистські теорії і на Україні. Внаслідок нестачі марксистських наукових і викладацьких кадрів у науково-дослідних установах і вузах на перших по-

¹ А. А. Волынский, «Что такое идеализм?», СПб., 1922.

рах подвизалося багато представників старої інтелігенції, що стояли на антимарксистських позиціях. В ВУАН, наприклад, працював А. Гіляров, який ще в роки реакції після поразки революції 1905 р. разом з П. Кудрявцевим та ін. був одним з прибічників і пропагандистів ідеалістичних поглядів на Україні¹. У ВУАН він спеціалізувався в питаннях історії і філософії права. Одним з членів комісії по організації Всеукраїнської Академії наук в 1918 р. був Туган-Барановський, який ще до революції виступав з антимарксистськими поглядами в галузі політекономії, за що його нещадно критикував В. І. Ленін. Після революції на Україні вийшло сьоме видання його книги «Очерки из новейшей истории политической экономии и социализма», «Политическая экономия. Курс популярный». Вже після його смерті, в 1925 р., на сторінках збірника соціально-економічного відділу ВУАН № 2 за 1925 р. була опублікована його стаття «Влияние идей политической экономии на естествознание и философию», в якій він виступає як апологет мальтузіанства і реакційно-філософських теорій (махізму, філософії Спенсера).

Одним із співробітників ВУАН після свого повернення з еміграції був буржуазний націоналіст М. Грушевський. Активну діяльність на ідеологічному фронті розвинув у 20-х роках С. Єфремов. Антимарксистські суб'єктивно-ідеалістичні і націоналістичні ідеї Єфремова в питаннях соціології, які він проводив у своїх літературно-критичних працях, служили ідеологічною зброєю в руках української контрреволюції.

У харківських науково-дослідних установах подвизалися гуссерліанець Б. Рудаєв, кантіанець А. Філіппов.

Деякі представники старої інтелігенції, що були дуже поверхово знайомі з вченням марксизму, неправильно тлумачили вчення Маркса, намагаючись довести, що Маркс насамперед—економіст і соціолог, а не філософ. Вони ігнорували те, що Маркс разом з Енгельсом створили цілісний матеріалістично-діалектичний світогляд; виникнення якого було революцією в галузі філософії. Такий погляд пропагував, зокрема, співробітник ВУАН А. М. Лалиженський. У 1922 р. на всеукраїнській педагогічній конференції один з опонентів С. Ю. Семковського, що виступав з доповіддю «Марксизм як предмет викладання», говорив: «...Для нас... зовсім ясно, що Маркс має велике історичне значення зовсім не в області світогляду, а в області соціологічних і економічних наук. Маркс насамперед—економіст... Маркс зовсім не ставить перед собою необхідність розв'язання тієї чи іншої філософської проблеми. Так ми звикли дивитись на Маркса. Але товариш Семковський, навпаки, хоче представити його нам як філософа»². Цей опонент виступав також проти поділу філософських течій на матеріалістичні і ідеалістичні, зазначаючи, що крім цих течій існують і такі, що не належать ні до

¹ Див. А. Гіляров, Введение в философию, К., 1907.

² С. Ю. Семковський, Этюды по философии марксизма, Госиздат, М., 1924, стор. 150.

матеріалізму, ні до ідеалізму. Пропагуючи філософію Ріккєрта¹, він твердив, що після праць цього філософа «говорити про закономірність історичних явищ не приходиться. В історії, де ми зв'язуємо факти індивідуальні, факти неповторювані, після Ріккєрта прийнято розуміти, що ми їх зв'язуємо не категорією причинності. Що ж таке історична еволюція? Це є тільки науковий зв'язок, який даний нам у часі в минулому»².

Наскільки гостро стояло питання в цей час про підготовку марксистських кадрів, можна судити хоча б з того, що в деяких вузах марксистські гуртки були єдиними осередками марксистської думки, тоді як кафедри займала професура, що була далекою від марксизму, а часто й відкрито ворожою йому.

Пожевавленню реакційної ідеології в Радянській Росії, в тому числі і на Україні, сприяв вплив буржуазного Заходу. Як відомо, Жовтнева революція зробила великий поштовх для розвитку міжнародного робітничого і національно-визвольного руху. Піднесення революційного руху в Європі було реальною допомогою Радянській республіці з боку міжнародного пролетаріату. Разом з тим воно свідчило про великий вплив марксизму-ленінізму на мільйонні маси трудящих світу. Міжнародна реакція, борючись проти революційних виступів трудящих, намагалась також підірвати вплив марксистсько-ленінського діалектико-матеріалістичного світогляду на трудящих світу. На Заході поширюються численні ідеалістичні філософські і соціологічні «теорії» — ірраціоналізм, прагматизм, персоналізм, психоаналітизм, неокантіанство, неогегельянство, ніцшеанство та ін.

На ідеологічне життя України намагалась вплинути також українська еміграція, що зосереджувалась у різних місцях Європи. Зрадники українського народу — українські буржуазні націоналісти різних мастей, на заклик яких з'являлись на Україну «в ім'я її спасіння» німецькі, польські, французькі та інші загарбники, — осіли в таких містах Європи, як Берлін, Прага, Відень, Варшава, і звідти вели свою мерзенну антирадянську пропаганду. Будучи викинутими за межі України, буржуазні націоналісти намагались підтримувати діяльність збанкрутілих антинародних партій, організовували десятки нових партій. Вони мріяли про відновлення буржуазних порядків на Україні, відокремлення її від Росії і підкорення західноєвропейському імперіалізму.

Тут же, в еміграції, зосереджувались і реакційні українські філософи — Л. Чижевський, І. Мірчук, С. Балей, Г. Костельников та ін., які працювали в субсидованих західноєвропейською буржуазією навчальних і наукових закладах, як-то: Українському вищому педагогічному інституті і Українському університеті у Празі, Українському науковому інституті у Берліні та ін.

¹ Генріх Ріккєрт (1863—1936) — німецький буржуазний філософ і соціолог, суб'єктивний ідеаліст і агностик, один з головних представників баденської школи неокантіанства. Ріккєрт розвивав реакційні, ідеалістичні сторони філософії Канта, намагаючись усунути з неї матеріалістичні елементи.

² С. Ю. Семковскій, Етюди по філософії марксизма, стор. 151.

Всі ці філософи пропагували найреакційніші погляди, переспівували різного роду старі і нові ідеалістичні теорії. Вони не гребували й наклепами на Радянську владу, зокрема, на ті порядки, які існували в Радянській Україні. Їх писанина так чи інакше проникла на Україну.

В умовах посилення в країні пропаганди реакційної ідеології що підтримувалась зарубіжною реакцією, одним з головних завдань партії була боротьба за матеріалістичний світогляд, за діалектичний та історичний матеріалізм. Завдання полягало в тому, щоб викоринити ідеалізм з усіх галузей науки, мистецтва і культури в цілому. Виховання народу в дусі марксистсько-ленінського світогляду було найважливішою передумовою успішного здійснення завдань соціалістичного будівництва. Разом з тим корінні соціально-економічні зміни в нашій країні: перехід влади і засобів виробництва до рук трудящих, наявність соціалістичного сектора в господарстві та ін. — все це служило міцною основою для формування нової, соціалістичної ідеології, нового світогляду у трудящих нашої країни. Практика довела всю правильність ленінського положення про те, що культурна революція може відбутися лише в умовах диктатури пролетаріату, в процесі перебудови економіки на соціалістичних засадах. Комуністична партія здійснювала великі заходи, опрямовані на те, щоб залучити маси до культури й науки, що були недоступні їм у дореволюційний час. Керуючись конкретними вказівками В. І. Леніна, Комуністична партія орієнтувала марксистські кадри працівників ідеологічного фронту на посилення пропаганди марксистсько-ленінської теорії.

У цей час В. І. Ленін підкреслював велике значення ідеологічної роботи, він вчив, що найменше ослаблення соціалістичної ідеології веде до посилення буржуазної ідеології. Ленін рішуче боровся за чистоту марксистської теорії проти усіх спроб її викривлення, проти протаскування буржуазної ідеології під прапором «чистої», «об'єктивної» науки.

Ленін закликав комуністів до наполегливої роботи над освоєнням марксистської теорії, над вивченням всього, що було створено в марксистській філософії в минулому. Зокрема, в своїй праці «Ще раз про профспілки» (1921 р.) Ленін вказував на необхідність вивчення праць Плеханова, він підкреслював, що *«не можна стати свідомим, справжнім комуністом без того, щоб вивчати — саме вивчати — все, написане Плехановим з філософії, бо це найкраще в усій міжнародній літературі марксизму»*¹.

У березні 1922 р. В. І. Ленін написав відому статтю «Про значення войовничого матеріалізму», в якій визначив завдання комуністів на теоретичному фронті, особливо в галузі філософії, і конкретні шляхи розв'язання цих завдань. У цій статті В. І. Ленін вимагав наполегливо викривати усіх сучасних учених лакеїв буржуазії, в який би модний філософський одяг вони не виряджа-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 32, стор. 71.

лись. Діалектичний матеріалізм, вказував Ленін, здатний і повинен вести боротьбу проти натиску буржуазних ідей, проти усіх видів ідеалізму і попівщини. Для виконання цих завдань, вказував він, філософи-комуністи повинні встановити тісний союз з матеріалістами-некомуністами, з представниками передової сучасної науки, особливо природознавства. «...Наш безумовний обов'язок,— писав Ленін,— залучати до спільної роботи всіх прихильників послідовного і войовничого матеріалізму в боротьбі з філософською реакцією і з філософськими передсудами так званого «освіченого громадянства»¹.

В. І. Ленін закликав філософів-марксистів вести невтомну атеїстичну пропаганду, використовуючи для цього найрізноманітніший матеріал, розкривати зв'язок релігії і капіталу. Ленін вимагав освітлювати світлом діалектичного матеріалізму найновіші досягнення природознавства і викривати реакційних буржуазних філософів, що намагаються використати ці досягнення для протаскування ідеалізму. Тільки на основі діалектичного матеріалізму, підкреслював Ленін, представники природничих наук зможуть протистояти ідеалізму в галузі природознавства.

Ленін висував завдання систематичного вивчення діалектики Гегеля «з матеріалістичної точки зору», завдання дальшого розвитку питань матеріалістичної діалектики.

Стаття В. І. Леніна «Про значення войовничого матеріалізму» послужила керівництвом для марксистських кадрів в усіх наукових і навчальних закладах країни, в тому числі і України, а також для марксистських органів преси в їх боротьбі проти буржуазно-ідеалістичної філософії і ідеології в цілому.

У рішеннях XII Всеросійської конференції РКП(б) (4—7 серпня 1922 р.) підкреслювалось, що «буржуазному впливу треба протипоставити цілу систему заходів агітаційно-пропагандистського порядку». Як на одне з важливих завдань конференція вказувала на піднесення «науково-комуністичної думки, щоб мати можливість організовано вести лінію «войовничого матеріалізму» і всієї ідеології революційного марксизму»².

За необхідність посилення боротьби проти буржуазної ідеології виступали і партійні органи преси на Україні.

Орган ЦК КП(б)У журнал «Знамя коммунизма» писав: «Народжуються, або вірніше сказати, воскресають настрої, що тимчасово зникли: містика, песимізм, богошукання... Літератори, журналісти, філософи і поети збанкрутілого класу, волею історії переможеного і розвінчаного, «борються» за оволодіння вищою школою, за гегемонію в кооперації, за скинення більшовиків... Цій отруті необхідно протиставити протипотруту — штурм марксистської пролетарської ідеології»³.

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 33, стор. 193.

² «КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК», ч. I, К., 1954, стор. 631.

³ Журн. «Знамя коммунизма», 1922, № 9—10, стор. 137.

Велику увагу КП(б)У і уряд України приділяли в цей час підготовці марксистських кадрів.

Особливого значення надавалось радпартшколам, які готували марксистські кадри для різних галузей партійної і господарської роботи. Ще на V конференції КП(б)У (17—22 листопада 1920 р.) було прийнято рішення про упорядкування організації партійних шкіл.

У резолюції VI партійної конференції КП(б)У (1921 р.) відмічалось: «Робота по підготовці агітпропагандистських і політосвітніх працівників є однією з невідкладних і надзвичайно важливих, а тому конференція визнає за необхідне широко розгорнути сітку партійно-радянських шкіл і звернути на їх роботу максимальну увагу парткомітетів, забезпечуючи належним чином правильне функціонування шкіл шляхом постановки їх у відповідні господарські умови і повного забезпечення всім необхідним»¹.

У 1921 р. в Харкові відкрилась Центральна партійна школа. Заснуються радянські партійні школи по всій Україні. На кінець відбудовного періоду на Україні діяла 41 радпартшкола, де навчалось 5000 слухачів. Через сітку радпартшкіл були підготовлені десятки тисяч кваліфікованих партійних, радянських і комсомольських працівників, а також пропагандистів.

Створення в 1922 р. єдиної багатонаціональної держави — СРСР сприяло не тільки економічному розвитку всіх республік, що входили як рівноправні в Союз Радянських Соціалістичних Республік, а й розвитку їх культури. В перші роки Радянської влади в РРФСР були створені для підготовки наукових і викладацьких марксистських кадрів такі установи, як Соціалістична (пізніше Комуністична) академія (Москва), Інститут Маркса — Енгельса — Леніна (Москва), Інститут червоної професури з спеціальним філософським відділенням (Москва), Комуністичний університет ім. Свердлова (Москва), Інститут марксизму з спеціальним філософським відділенням (Ленінград) і т. д. Ці установи готували викладацькі і наукові кадри не тільки для РРФСР, а й для інших республік. У них проходили підготовку представники усіх республік, у тому числі і України.

На Україні також створювались подібні установи. Так, восени 1921 р. організувалась науково-дослідна кафедра марксизму і марксознавства, яка пізніше була перетворена в Український інститут марксизму. Ця кафедра за роки свого існування провела велику роботу по об'єднанню наукових марксистських кадрів на Україні, по підготовці молодих вчених у галузі суспільних наук через аспірантуру. В кінці березня 1922 р. ЦК КП(б)У постановив, починаючи з 1 квітня цього року перетворити Вищу партійну школу в Комуністичний університет ім. Артема. Цей університет став одним з головних центрів підготовки марксистських кадрів на Украї-

¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», Держполітвидав УРСР, К., 1958, стор. 141.

ній. Крім цих установ, була створена також кафедра марксизму в Києві і в деяких вузах України.

Вказані заходи сприяли зміцненню вузів і науково-дослідних установ марксистськими кадрами, посиленню боротьби проти буржуазної ідеології.

Комуністична партія України після закінчення в основному громадянської війни вживає заходів до упорядкування видання марксистської літератури, збільшення кількості видань творів класиків марксизму. Так, у резолюції VI партійної конференції КПУ(б)У (9—13 грудня 1921 р.) говорилось: «Безсистемне друкування журналів, бюлетенів, звітів та стенограм треба замінити виданням старої і нової наукової і популярної комуністичної літератури, зокрема підручників марксизму, періодичних журналів і т. п. Необхідно звернути увагу на встановлення періодичності і особливо своєчасності видання відповідної літератури»¹.

Велику роль у налагодженні видання марксистської літератури її боротьби з буржуазною ідеологією відіграло створене на Україні «Центральне управління в справах друку» (ЦУД). На VII конференції КПУ(б)У (4—10 квітня 1923 р.) підкреслювалась необхідність надання всілякої підтримки цьому органу кадрами, зміцненню його місцевих апаратів, особливо «в прикордонних центрах, куди контрреволюційна еміграція направляє свої численні видання»².

Із зростанням і консолідацією марксистських наукових і викладацьких сил, з поліпшенням постановки видавничої справи збільшується кількість марксистської літератури, що виходила в світ, у тому числі і українською мовою. Ця література все більше і більше витісняє на книжковому ринку ідеалістичну антимарксистську літературу. Вже в 20-х роках на українську мову перекладається багато праць Маркса, Енгельса, Леніна, кращі твори Плеханова. В цей же час видається ряд марксистських хрестоматій для викладачів і студентів вузів, а також для юнацтва. З них слід відмітити таку, як «Марксистська хрестоматія» (посібник для викладачів і студентів під ред. проф. С. Ю. Семковського), яка, незважаючи на певні недоліки, безумовно, відіграла в свій час позитивну роль у справі пропаганди марксистських знань. З 1922 по 1924 р. вона витримала чотири видання і дістала позитивні рецензії в «Вестнике социалистической академии», в журналі «Под знаменем марксизма», в газетах «Правда», «Известия» і в «Рабочей газете».

Посилюється наступ на буржуазну ідеологію на сторінках українських марксистських журналів і газет (органи ЦК КПУ(б)У — журнал «Знамя коммунизма», газета «Коммунист»; органи Київського губкому КПУ(б)У — журнал «Коммунистическая мысль», газета «Большовик»; органи інших губкомів КПУ(б)У).

Так, на сторінках журналу «Знамя коммунизма» друкуються статті, спрямовані проти ідеології лідерів II Інтернаціоналу, зокре-

¹ «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», стор. 141.

² Там же, стор. 195.

ма проти ідей, викладених у книзі Каутського «Пролетарська революція і її програма», що вийшла в російському перекладі в 1922 р. В цьому журналі публікуються критичні статті на різні соціологічні реакційні «теорії» ідеологів буржуазії і українських буржуазних націоналістів, що перебували в еміграції (критика реакційної соціологічної концепції О. Шпенглера в його книзі «Закат Європи», критика антинаукових вигадок білоемігранта А. Н. Терне в його книзі «Нове вчення про соціологію. Досвід методологічної побудови нової теорії соціальних відношень»; рецензії на книгу Д. Донцова «Підстави нашої політики» і т. д.). Посилюють боротьбу проти буржуазної ідеології й інші партійні і громадські органи преси. В журналі «Червоний шлях» вміщується ряд цінних статей, спрямованих проти політики українських буржуазних націоналістів, викривається антинародна діяльність української буржуазної націоналістичної еміграції, піддаються критиці антимарксистські теорії західноєвропейських і місцевих ідеологів буржуазії. Зокрема, в ньому критикувались антимарксистські ідеї, що їх пропагував М. Грушевський у своїй книзі «Початки громадянства». Разом з тим слід відмітити, що в цьому журналі друкувались іноді статті немарксистського характеру (Берглер, «Психоаналіз», в якій вихваляється вчення Фрейда, № 6—7 за 1923 р.).

Дуже гостра боротьба проти різних антимарксистських течій, особливо націоналістичного характеру, відбувалась у 20-х роках у літературі і мистецтві. Ці течії відображали інтереси непманської буржуазії і куркульства. Їх представники, проповідуючи ідеї «чистого мистецтва», перекручували дійсність, протиставляли місто селу, намагались опорочити Радянську владу, відірвати українську літературу від російської. Ворожі радянському народові письменники групувались навколо «Літературно-наукового вісника», журналу «Книгар» та ін. ЦК КП(б)У у своїх «Тезах про художню політику» угруповання такого роду охарактеризував як такі, що використовували мистецтво «в цілях культурної контрреволюції»¹.

Головним завданням цього часу була боротьба за зміцнення ідейних основ радянської літератури й мистецтва, проти ідейного капітулянтства, що його пропагували деякі представники літературної громадськості. Пропагандист ідейного капітулянтства О. Воронський з його «теорією» безпосередніх вражень заперечував будь-яке значення світогляду в художній творчості. Згідно з його поглядами в художній творчості вирішальне значення має підсвідомо діяльність, яка є єдиним джерелом художньої сили письменника. Він виступав проти войовничого духу радянської літератури, проти її ідейних основ, проти активного втручання письменника в життя з метою його перебудови. Ідейне примиренство з ворожою соціалізму ідеологією на Україні пропагував М. Хвильовий, що почав свою діяльність з революційного фразерства і дуже швидко скотився до занепадництва і націоналізму.

Питанням літератури значне місце приділялось в рішеннях XII

¹ Газ. «Коммунист» від 1 вересня 1921 р.

з'їзду партії (1923 р.) про пропаганду, пресу і агітацію, в постанові XIII з'їзду (1924 р.) про пресу. Особливо велику роль у боротьбі проти ідейно ворожих течій в галузі літератури на Україні відіграли постанови ЦК ВКП(б) «Про політику партії в області літератури» (червень 1925 р.) і ЦК КП(б)У «Про українські художні угруповання» (травень 1925 р.).

У 1927 р. Політбюро ЦК КП(б)У затвердило постанову «Політика партії в справі української художньої літератури». В умовах гострої боротьби проти українських буржуазних націоналістів ЦК КП(б)У звертав особливу увагу на необхідність «соціального самовизначення» творчості українських письменників, їх «відмежування від усяких буржуазних впливів», на необхідність вести рішучу боротьбу «з антипролетарськими і антиреволюційними елементами»¹.

Відстоюючи літературу, яка б вірно служила своєму народу, Комуністична партія боролась за торжество марксистсько-ленінського світогляду, бо тільки на основі світогляду, що виражає корінні інтереси народу, література могла виконати ті завдання, які ставила перед нею нова епоха. В своїй політиці щодо літератури Комуністична партія керувалась ленінською вказівкою про те, що ідейним змістом нової соціалістичної культури повинен бути тільки марксизм.

Особливо велику увагу приділяє Комуністична партія боротьбі проти релігії. В резолюції VII конференції КП(б)У (4—10 квітня 1923 р.) з цього питання говорилось: «Елементи антирелігійної пропаганди треба ввести в політтрамоту, в програми марксистських гуртків і радпартшкіл. Масова антирелігійна пропаганда повинна бути зв'язана з поширенням природничо-наукових знань (наукові виставки, популярно-наукова література, секції при клубах і т. д.). Особливо широко треба поставити антирелігійну пропаганду на селі. Цій справі слід приділяти особливу увагу. При проведенні антирелігійної пропаганди необхідно додержувати належної обережності і слід встановити більш точний підхід до різних верств населення. Треба створити необхідну масову літературу, а також виділити в селянській пресі особливі відділи, присвячені антирелігійним питанням. Для підготовки партійців-антирелігійників рекомендується організація при губернських агітпропах антирелігійних семінарів»². Це рішення конференції значно активізувало антирелігійну пропаганду на Україні. В газетах і журналах систематично публікуються статті атеїстичного і природничо-наукового характеру. З 1925 р. почав виходити журнал «Безвірник», який відіграв значну роль у боротьбі проти релігії.

Поряд з боротьбою проти реакційної ідеології значно посилюється пропаганда марксистсько-ленінських знань, а також пропаганда ідей філософів-матеріалістів минулого. В наполегливій бо-

¹ Газ. «Коммунист» від 15 травня 1927 р.

² «Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій», стор. 198.

ротьбі проти ідеалізму і містики, проти реакційних соціологічних, історичних і естетичних «теорій» зміцнюються позиції марксизму, поступово ослаблюється вплив буржуазної ідеології на українську громадськість. У зміцненні позицій марксистсько-ленінського світогляду в усіх галузях науки й культури вирішальне значення мало успішне розв'язання завдань перебудови економіки на соціалістичних началах.

Разом з тим цей процес в перші роки Радянської влади ускладнювався тим, що нечисленним на перших порах марксистським кадрам на Україні, так само як і в усьому Радянському Союзі, доводилось відстоювати марксистсько-ленінські позиції не тільки в боротьбі з відкритими ворогами марксизму, а і з різного роду вульгаризаторами, що клялись у своїй вірності пролетаріату і марксизму, а насправді ревізували марксизм, вели підривну роботу на ідеологічному фронті.

Серед цих вульгаризаторських «теорій» треба насамперед сказати про богданівщину, що послужила ідейною основою антимарксистських теоретичних побудов пролеткульту в області мистецтва і літератури. Ця течія зробила свій вплив на певні кола української інтелігенції, що знайшло свій вираз у нігілістичному ставленні до реалістичної художньої спадщини минулого. Так, наприклад, в органі київських пролеткультівців—одноденній газеті «День пролетарської культури» якийсь М. Дадикін писав: «У спадщину пролетаріату залишилась духовна культура минулого: багато музеїв, картинних галерей, палаців, бібліотек, архівів та інших цінностей старого мистецтва. Для чого нам, творцям нового, прекрасного соціалістичного життя і культури, мистецтво капіталістичного ладу? Чому ми не знищуємо всю цю стару спадщину буржуазного духу, продукт творчості, що зайшла у тлухий кут, як знищуємо царів, поміщиків з їх могутньою зброєю—капіталом»¹.

Нігілістичне ставлення до всього кращого в реалістичній літературі минулого орієнтувало на гірші зразки занепадницького буржуазного мистецтва. Як мистецтво, що нібито відповідає новій добі й інтересам пролетаріату, пропагувались футуризм, імпресіонізм, конструктивізм та ін. Один з представників українського футуризму, наприклад, писав: «Постає питання, чи потрібний реалізм (хоч би й розпролетарський) нашій добі? Панфутуристична теорія мистецтва на це відповідає негативно. Реалізм, що суб'єктивно для кожної соціальної групи є абсолютне, непорушне знання зовнішнього світу, принципово ворожий пролетаріатові»². В журналі «Шляхи мистецтва» за 1921 р. в одній із статей під назвою «Реалізм, футуризм, імпресіонізм» говорилося, що реалізм у період революції є «зайвим і навіть шкідливим... реакційним анохронізмом». Мистецтвом, що найбільш відповідає інтересам пролета-

¹ Газ. «День пролетарської культури» (одноденна газета Київського пролеткульту) від 6 квітня 1919 р.

² А. Лейтес і М. Яшек, Десять років української літератури, т. II, вид. 2, ДВУ, Харків, 1930, стор. 390.

діату, може бути, на думку автора статті, імпресіонізм. «Імпресіонізм,—пише автор,—це соціалізм у мистецтві»¹. Ось до чого зрештою призводило відмовлення від кращих традицій реалістичного мистецтва минулого. Антимарксистські естетичні ідеї, а також антимарксистські філософські погляди пропагувались, зокрема, на сторінках такого органу українських пролеткультівців, як «Зори грядущего» (див., наприклад, жалюгідну спробу критикувати Маркса і Енгельса, висунути «нову» філософію пролетаріату—«магієріопсихізм» якимсь А. Гуревичем у статті «Пролетаріат, матеріалізм, монізм» у п'ятому номері журналу за 1925 р.).

Крім богданівщини і пролеткультівщини, українським марксистам у перші роки Радянської влади довелося боротися і проти таких вульгаризаторських течій, як мінініщина і енчменщина, в душло яких попали й окремі представники української інтелігенції.

Відомо, що Мінін і його одностудці під виглядом боротьби проти буржуазної філософії боролись проти всякої філософії, в тому числі і проти філософії марксизму. Філософія, твердив Мінін у статті «Філософію за борт!»,—це певне поняття буржуазного погляду на світ, на людське суспільство, на пізнання. Всяка філософія, як і всяка релігія, нібито ворожі пролетаріату і комунізму. «Обладнуючи і добудовуючи наш науковий корабель,—писав він,—потурбуємося насамперед з капітанського містка, слідом за релігією, без залишку викинути за борт і філософію»². Послідовники Мініна знайшлися і на Україні. Так, наприклад, у статті І. Дашковського «О путях культуры», надрукованій у газеті «Коммунист», писалось: «Мертвий схоластичний дух дав себе відчутти не так давно, коли за ініціативою тов. Мініна було поставлене питання про те, чи потрібна пролетаріату філософія. На тов. Мініна напали з усіх боків... Слабе знання літератури і філософії набагато менший гріх, ніж незнання елементарних законів фізики і хімії. Перші потрібні для прикрашення розуму, другі—для перетворення світу. Ми можемо дозволити собі розкіш відмовитися на деякий час від прикрашень»³. Ще більш прямолінійно висловлювався з цього питання проф. Рожицин, що працював у Харкові. Він говорив: «Мужній заклик тов. Мініна — Філософію за борт! — виражає справжній божевільний лозунг сучасного революційного марксизму»⁴. Цей професор виступав на боці А. Вар'яша, М. Рейснера та ін., що під виглядом боротьби проти поняття «ідеологія» по суті спрямовували свої удари проти історичного матеріалізму. Він же висловлював і найбільш вульгаризаторські ідеї в питаннях літератури і мистецтва. В статті «Походження мистецтва», опублікованій в журналі «Зори грядущего» (№ 5 за 1922 р.), він писав: «ознака краси виявляється в культурному розвитку вірною ознакою смерті творів мистецтва, як засобу соціального спілкування між людьми за допомогою емоцій».

¹ Журн. «Шляхи мистецтва», 1921, № 1, стор. 38.

² Журн. «Под знаменем марксизма», 1922, № 5—6, стор. 127.

³ Газ. «Коммунист» від 1 листопада 1922 р.

⁴ Цит. за зб. «Войовничий матеріаліст», Держполітвидав, К., 1929, стор. 320.

Вкрай вульгаризаторські погляди пропагувались також Е. Енчменом, що виступив спочатку з викладом своєї «теорії» в праці «18 тез теорії нової біології», а потім у творі «Теорія нової біології». Енчмен намагався «скасувати» всяку психологію, все духовне, все ідеологічне, пояснюючи явища природи, суспільства і людського мислення з точки зору так званої «чистої біології». На думку Енчмена, ніякої особливої науки соціології не існує, в соціальних явищах нібито немає нічого такого, що не піддавалося б біологічному аналізу. Такі поняття, як ідеологія, світогляд, психологія, ідеалізм, матеріалізм,— це, на його думку, данина експлуататорському суспільству.

Енчменщина, також як і мінінщина, в умовах пепу була виявленням впливу дрібнобуржуазної ідеології на певні кола радянської інтелігенції. В політиці цим поглядам відповідала троцькістська спроба протиставити «молодих» «старій гвардії» (троцькістська опозиція 1923 р.), що відмічалось у газеті «Правда» від 5 грудня 1923 р.

Боротьба проти подібного роду вульгаризаторських викривлень марксизму провадилась у навчальних і наукових закладах України, зокрема в Комуністичному університеті ім. Артема, а також на сторінках журналів того часу. Різкій критиці вульгаризаторські ідеї проф. Рожицина були піддані, зокрема, на сторінках журналу «Знамя коммунизма». Автор статті, спираючись на висловлення класиків марксизму, доводить всю неспроможність вульгаризаторського трактування Рожициним таких понять, як ідеологія, мораль, красота. Пролетаріат, підкреслює автор, повинен мати і має свою ідеологію, свою мораль, йому не чуже також і почуття краси. «Поняття краси,— вказує автор,—мінливе, проте почуття краси не зникає... Ми будемо вітати розвиток почуття краси у пролетаріату, тому що пролетаріат прямує до комунізму, де будуть і краса, і гармонія»¹. В цьому ж номері були піддані нищівній критиці вульгаризаторські погляди Гуревича. Вульгаризаторським домислам Енчмена була дана відповідь у № 7-8 цього журналу за 1923 р. (стаття К. Грасиса «О творениях запоздалого мага»). Слід відмітити, що ідеї Мініна і Енчмена на Україні мали незначний вплив, а тому він відносно швидко був подоланий.

У 1924 р. радянський народ, як і всіх трудящих світу, спіткало велике горе—помер В. І. Ленін. У цей час трудящі нашої країни продемонстрували свою тісну згуртованість навколо Комуністичної партії, відданість ідеям марксизму-ленінізму.

На II з'їзді Рад Союзу РСР було прийнято звернення «До трудящего людства», яке закликало робітників усіх країн до об'єднання навколо великого прапора Леніна. З'їзд доручив Інституту В. І. Леніна негайно вжити заходів до випуску доступних народу вибраних творів В. І. Леніна в мільйонах примірників на різних мовах і випустити повне зібрання творів В. І. Леніна. «Кращим пам'ятником Володимирі Іллічу Леніну,— говорилося у постанові II

¹ Журн. «Знамя коммунизма», 1923, № 1-2, стор. 75.

Всесоюзного з'їзду Рад,— буде широке масове розповсюдження творів, яке зробить ідеї комунізму надбанням усіх трудящих».

Велику роботу провів ЦК КП(б)У по підготовці до видання ленінських праць на Україні. До річниці смерті В. І. Леніна вийшла в світ «Хрестоматія ленінізму», що була складена за дорученням ЦК КП(б)У і за схваленим ним планом. Випущені також окремими виданнями численні праці Леніна. У 1925 р. вийшли в перекладах на українську мову такі праці В. І. Леніна, як «Держава і революція», «До питання про диктатуру пролетаріату й диктатуру партії», «Завдання пролетаріату в нашій революції», «Краще, як менше, та ліпше», збірник «Ленін про національну справу» та багато інших. Друкується багато статей з питань теорії марксизму-ленінізму в журналах і газетах, зокрема статті проти троцькістської ревізії ленінізму.

Велику роль у боротьбі за ленінізм проти ревізіоністів—правих і лівих опортуністів відіграла в цей час праця Й. В. Сталіна «Про основи ленінізму», що була видана в 1925 р. російською і українською мовами. ЦК КП(б)У здійснює заходи до розширення і зміцнення науково-дослідних установ з метою поліпшення розробки питань марксистсько-ленінської філософії і зміцнення позицій марксизму-ленінізму на ідеологічному фронті. В 1924 р. науково-дослідна кафедра марксизму і марксознавства була перетворена в Український інститут марксизму-ленінізму з трьома відділеннями: філософським, економічним і історичним. Пізніше до них було приєднано також кафедру національного питання. На базі цього інституту пізніше утворилась Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН). У 1925 р. за рішенням ЦК КП(б)У при Харківському інституті був створений факультет політосвітпрацівників. Вказані заклади готували пропагандистські, викладацькі і наукові кадри з філософії та інших суспільних наук для вузів республіки, провадили велику роботу по виданню праць з діалектичного та історичного матеріалізму, по виданню українською мовою творів класиків марксизму-ленінізму.

У цей час все ширше починає розгортатися науково-дослідна робота, особлива увага звертається на природознавство, де через відсутність достатньої кількості підготовлених марксистів-природознавців відчувались великі труднощі методологічного характеру. Нові відкриття в галузі природознавства, методологічні труднощі природознавців викликали необхідність дати діалектико-матеріалістичні пояснення цим відкриттям, розбити спроби різного роду ідеалістів (неокантіанців, прагматистів, махістів і т. п.) використати ці відкриття для пропаганди ідеалізму. При кафедрі філософії Українського інституту марксизму була створена окрема комісія методології природознавства, що об'єднала всіх українських марксистів-природознавців. Хоч на цей час ще не були опубліковані такі твори класиків марксизму, як «Діалектика природи» Ф. Енгельса, «Філософські зошити» В. І. Леніна, що значно ускладнювало боротьбу проти ідеалізму в галузі природознавств-

ва, все ж філософами і природознавцями-марксистами була проведена певна робота і в цій галузі. Керівництвом для них служила геніальна праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

У той час представники буржуазної філософії за кордоном і в нашій країні намагались використати нові відкриття в галузі природознавства для пропаганди ідеалістичних поглядів. Реакційні філософи твердили, що зміна наших уявлень про структуру матерії, яка була наслідком цих відкриттів, нібито спростовує матеріалізм. Зокрема, вони намагались використати теорію відносності для доведення того, що простір і час є лише простими формами погляду людини на оточуючий світ у кантівському розумінні, а не об'єктивними формами існування матерії, незалежними від нашої свідомості.

У 1924 р. вийшла в світ брошура Семковського «Теорія відносності і матеріалізм» (стенограма доповіді, прочитаної на об'єднаному засіданні науково-дослідних кафедр), у 1926 р. — книга «Теорія відносності і діалектичний матеріалізм». У цих працях автор намагався довести, що теорія відносності Ейнштейна не тільки не підриває основ діалектичного матеріалізму, але, навпаки, є ще одним підтвердженням правильності його принципів положень і неспроможності кантівського або махістського тлумачення відкриттів Ейнштейна. Сам автор у передмові до своєї першої книги вказував, що його завданням була спроба «окреслити суть теорії відносності в світлі діалектичного матеріалізму і водночас піддати критиці опроби використання цієї теорії в дусі різних відтінків ідеалізму і релятивізму»¹. Слід сказати, що в деяких своїх працях Семковський допускав помилки механістичного характеру, за що пізніше піддавався гострій критиці на сторінках партійної і радянської преси.

На початку 1927 р. вийшов перший номер теоретичного органу Українського інституту марксизму «Прапор марксизму», який відіграв значну роль у боротьбі за марксистсько-ленінські принципи в галузі філософії на Україні. Видання такого журналу свідчило про наявність марксистських кадрів. Появилась можливість дальшого розширення науково-дослідної роботи, спрямованої на витиснення ідеалізму з усіх галузей знань. У вузи вливаються свіжі сили викладачів-марксистів, зростають молоді наукові кадри філософів. Крім того, значна частина старої інтелігенції, переконуючись на досвіді будівництва соціалізму в СРСР в правильності марксистсько-ленінських ідей, переходить поступово на позиції марксизму. В процесі зміцнення економічних основ соціалізму, корінних соціальних перетворень у нашій країні ідеї марксизму-ленінізму оволодівають найширшими масами. Цілковита ліквідація експлуаторських класів і побудова соціалізму, в СРСР, здійснені в наступні роки, послужили матеріальною основою для завоювання безроздільного панування марксизму-ленінізму.

¹ С. Ю. Семковський, Теория относительности и материализм, М., 1924, стор. III.

О. Я. ЛИСЕНКО

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ ОСТАПА ТЕРЛЕЦЬКОГО

Остап Терлецький належить до прогресивних діячів української національної культури останньої чверті XIX ст. Соротник і однодумець Івана Франка і Михайла Павлика, він був помітною фігурою серед передової інтелігенції Галичини 70—80-х років, користувався заслуженим авторитетом у демократично настроєної молоді. Як свідчить І. Франко, О. Терлецький, людина «врожденної скромності», не любив реклами, ховався зі своїм іменем навіть там, де його праця робила його імені велику честь, та проте його особистий вплив давав себе чути особливо в хвилях вагання і сумнівів, бо тоді, звичайно, він своїм спокійним, але рішучим словом освітлював шлях і піддержував захитаних»¹.

О. Терлецького поважали за його гарячу любов до рідного народу, за відданість справі звільнення трудящих від експлуатації. В одному з листів Терлецький писав: «Я не тільки голову свою, але цілого себе з усією своєю душею і кар'єрою покладаю «під обух власті», коли того вимагатиме інтерес справи, котру я бороню»².

Про суспільно-політичну діяльність Терлецького написано, на жаль, дуже мало. Довгий час його ім'я було незаслужено забуте нашими дослідниками.

Кращим джерелом для характеристики Терлецького слід вважати працю І. Франка «Д-р Остап Терлецький», опубліковану в 1902 р. Інші статті (М. Грушевського «Д-р Остап Терлецький», Я. Окуневського «Пам'яті Остапа Терлецького») мають поверховий характер і не дають правильного уявлення про прогресивну діяльність О. Терлецького; автори замовчують найбільш важливу сторону його суспільно-політичних поглядів — їх революційно-демократичну спрямованість.

* * *

Життя і публіцистична діяльність О. Терлецького проходили в складних умовах галицької дійсності останньої чверті XIX ст. Терлецькому, відзначав І. Франко, «судилося жити і терпіти і про-

¹ «Записки наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка» (далі: ЗНТШ), т. 50. 1902, стор. 2.

² Там же.

являти певний вплив у Галицькій Русі в пору тяжкого перелому, і в додатку судилося впасти одною з жертв того перелому»¹.

Остання чверть XIX ст. на Україні була періодом швидкого розвитку капіталізму, поглиблення конфліктів між основними антагоністичними класами суспільства, наростання національно-визвольного руху, швидкого поширення марксистських ідей. Ці нові соціально-економічні і політичні зрушення прискорили розвиток української національної культури, провідне місце в якій в останній чверті XIX ст. належало українській революційній демократії.

Нові явища в суопільному розвитку України були характерними і для Галичини, де в останній чверті XIX ст. також посилюється класова і національно-визвольна боротьба, зростають сили очолюваного І. Франком революційно-демократичного табору, до якого примакало багато прогресивних людей.

Економічний і суопільно-політичний розвиток у Галичині характеризувався багатьма суперечностями. Пережитки феодально-кріпосницьких відносин, низький загальноосвітній рівень населення, тяжкий соціальний тніт, який доповнювався національним і релігійним,— все це накладало глибокий відпечаток на суспільне і культурне життя цієї частини України. Проте в задушливій атмосфері панування буржуазно-церковної ідеології в Галичині в останній чверті XIX ст. все більше пробивали собі дорогу передові революційні ідеї. Соціальною основою поширення демократичних і соціалістичних ідей в Галичині був селянський рух і стихійні виступи молодого робітничого класу проти жорстокої капіталістичної експлуатації.

Як показує статистика, матеріальне становище робітників Галичини порівняно з робітниками інших провінцій Австро-Угорської імперії було найважчим. Так, за виснажливу працю протягом 14—18, а іноді і 20 годин на добу вони одержували в середньому 26—34 крейц. Не кращим було і становище селянства. В праці «Земельна власність у Галичині» І. Франко навів власні підрахунки, за якими в 1875 р. поміщикам, сім'ї яких становили двадцять частину селянських, належало 42,36% всіх земель Галичини, а селянам — 57,64%. Безземельне і малоземельне селянство терпіло від частих голодувань. І. Франко, наводячи дані про деградацію селянських господарств, вказував на факти вимирання цілих сіл. Основною причиною великої смертності серед селян Франко справедливо вважав відсутність найелементарніших умов життя.

У Галичині класові суперечності перепліталися з національними і релігійними. Урядові кола штучно розпалювали національну ворожнечу між поляками і українцями. З одного боку, вони робили деякі поступки ліберально-націоналістичним елементам, а з другого, жорстоко придушували національно-визвольний рух трудящих. Ганебну роль душителя українського народу на західно-україн-

¹ ЗНТШ, т. 50, 1902, стор. 1.

ських землях виконувала польська шляхта, одержуючи за це від австрійського уряду певні привілеї.

Трудящі маси Галичини протягом кількох століть вели героїчну боротьбу за возз'єднання з Україною в складі Росії.

К. Маркс і Ф. Енгельс співчутливо ставились до віковичних прагнень українського народу об'єднатись в єдину національну державу. Так, Маркс писав, що українці, «насилно включені до складу Габсбургської імперії, належать до тих народів, які відшкололись у ході історії від своєї нації, і тому центр тяжіння їх лежить поза Австрією; вони прагнуть до возз'єднання з основною частиною українського народу, що перебувала в складі Росії»¹.

Національно-визвольний рух у Галичині особливо посилювався в останній чверті ХІХ ст. Зростання симпатій до Росії, російського народу пояснюється ще й таким об'єктивним фактором, як переміщення центра революційного руху з Заходу на Схід, в Росію.

Українська націоналістична буржуазія в Галичині була ворогом возз'єднання українських земель, вона боролась проти польської шляхти тільки за безроздільне право експлуатувати український народ, на словах проголошуючи себе захисницею його інтересів, а на ділі прагнучи до «обіймання» прибуткових урядових посад у Державній раді і Галицькому сеймі.

У політичному і культурному житті Галичини в період, коли Терлецький починав свою громадську діяльність, тон задавали реакційні партії москвофілів і народовців. Москвофіли, орієнтовані на російське самодержавство, вірою і правдою служили царському урядові, а в своїх виданнях («Галицька Русь», «Галичанин», «Руський Сіон» та ін.) поширювали релігійний дурман як свого роду панацею проти прогресивних ідей. У цьому відношенні від москвофілів не відставали і народовці. Пекучими соціальними проблемами галицька ліберально-націоналістична інтелігенція зовсім не цікавилась. Її дружковані органи були сповнені переважно суперечками про мовні знаки, фонетику і етимологію. Франко з глибоким болем відзначав, що «у нас ще немає інтелігенції», готуючи віддавати свої сили на благо народу. Попи, саркастично зауважував Франко, які роками сперечаються про обряди, азбуку, хрести і бороди — це не інтелігенція. Дійсно, галицька інтелігенція, що на дві третини складалася з попів, була вірною служницею австрійського уряду, поширювала реакційну ідеологію. Саме в цьому москвофіли, народовці і клерикали завжди знаходили спільну мову, не спиняючись перед прямими доносами на революційно настроєну молодь.

Буржуазно-націоналістична інтелігенція як вогню боялась соціалістичних ідей. Один з ідеологів українського буржуазного націоналізму в Галичині В. Барвінський під час відомих процесів соціалістів 1877 р. доводив всупереч історичній правді, що соціалістичні ідеї, будучи «тенденційними», нібито чужі «самому духові

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. X, стор. 390—391.

українського народу»¹. Однак при розгляді націоналістичної писанини В. Барвінського виявляється, що справа тут не в «дусі українського народу», а в ворожому ставленні ідеологів буржуазного націоналізму до соціалістичних ідей. Насправді ж ідеї соціалізму швидко поширювались у Галичині, що було результатом загострення соціальних суперечностей, а передова молодь (І. Франко, М. Павлик, О. Терлецький та ін.) у другій половині 70-х років вивчала економічну теорію К. Маркса.

Барвінський навмисне в перекрученому вигляді зображав історичне минуле України, він не хотів помічати зростання соціальних конфліктів. Навпаки, Барвінський робив все для того, щоб відвернути увагу трудящих від гострих соціальних питань. Так, виступаючи в 1880 р. на народному вічі у Львові, Барвінський пояснював тяжке економічне становище галицького селянства «відсутністю господарської і культурної освіти»². Коли ж, як повідомлялось у пресі, серед делегатів-селян пролунали вигуки: «Пани тому винні!», то буржуазний націоналіст Барвінський відповів: «Виоканані слова могли би мати свою правду щодо нашої історичної минувщини, але вони не пояснюють нашої теперішності; вони не висказують причин теперішнього зла»³. Саме така фальсифікація класових суперечностей на Україні була характерною для ідеологів українського буржуазного націоналізму, які боялись поширення серед народу нових, соціалістичних ідей. «Теорія» безкласовості української нації, що посилено пропагувалась у Галичині трубадурами українського буржуазного націоналізму, в останній чверті ХІХ ст. зустріла різку відсіч з боку українських революційних демократів, до яких примакав і Остап Терлецький.

Передова революційно настроєна молодь, що вийшла з народних нивів, повинна була протиставити буржуазно-націоналістичній і релігійній ідеології нову, демократичну програму. «Переважно хлопські сини походженням, соціалісти з переконання»⁴ поставили своїм завданням поліпшення економічного становища трудящих шляхом завоювання демократичних свобод. Разом з тим галицька революційно-демократична молодь висуває лозунги просвітительського характеру: поширення передових ідей, нових наукових знань, освіти серед простого народу. Проте це просвітительство мало одну дуже важливу особливість: воно пов'язувалось з пропагандою соціалізму. Як пізніше відзначав Франко в нарисі «З останніх десятиліть ХІХ ст.», соціалістична критика суспільного ладу давала змогу молодим письменникам з народу побачити контрасти і конфлікти життя⁵. До цієї молоді належав і О. Терлецький. Він був свідком загострення класових і національних суперечностей в Галичині, спостерігав перші стихійні виступи робітників. Терлецький був добре знайомий з успіхами робітничого руху на Захо-

¹ Газ. «Правда», 1877, стор. 178.

² Газ. «Діло» від 18 листопада 1880 р.

³ Там же.

⁴ Іван Франко, Молода Україна, Львів, 1910, стор. 37.

⁵ Там же, стор. 38.

ді, особливо в Німеччині, де в 70-і роки XIX ст. існувала найбільш численна і організована соціал-демократична партія. Ці обставини давали можливість реалістично підійти до розуміння багатьох важливих явищ суспільного життя в Галичині, побачити силу молодого робітничого класу, який уже виходив на арену політичної боротьби.

* * *

Народився О. С. Терлецький в 1850 р. в с. Назірному, поблизу Коломиї. В 1867 р. він закінчив гімназію в м. Станіславі. Роки перебування в гімназії були дуже важливими для формування світогляду молодого Терлецького. Це був період, коли передова молодь Галичини створювала товариства провітительського характеру; таке товариство було організоване і в Станіславі. Члени товариства видавали рукописну газету «Зірка», на зборах обговорювали свої перші літературні твори, декламували вірші Т. Шевченка і Ю. Федьковича. Головну роль у товаристві відігравали О. Терлецький і В. Навроцький—талановитий економіст і публіцист демократичного напрямку, автор праць: «Пропінації», «Народні школи», «Подвійна крейдка» та ін., в яких було вперше в Галичині показано тяжке матеріальне становище галицького селянства.

Пізніше Терлецький згадував про Навроцького, як про людину з «щирим, патріотичним серцем», який вмів «ліпше розглянутися в справах щоденного життя як молодші його товариші, мислив ясніше і ліпше бачив, що в даній хвилі можна і треба зробити»¹.

Дружба з Навроцьким, якого високо цинив І. Франко за його статистичні викладки про економічне становище Галичини, як і переписка з відомим буковинським поетом Федьковичем, позитивно вплинули на формування суспільно-політичних поглядів Терлецького. Особливо слід підкреслити велику роль В. Навроцького як його старшого товариша і друга. «Власне Навроцький,—писав Франко,—був тоді серед станіславської молодіжі тим, хто своєю енергією і витривалістю піддержав молодіж»². Саме Навроцький був ідейним натхненником діяльності станіславського гуртка молоді, він юрямував її в бік «реального життя», потреб народу.

Навроцький виступав з різкою критикою так званого українофільства. Як відзначав І. Франко, 60-і роки XIX ст. в Галичині були роками розквіту «українофільства». «Раз у раз,—писав Франко,—говорено про могили, степи, море, козаків, жупани, шаблі й інші такі гарні річі, яких молоді ентузіасти ніколи не видали. Хлопці навперейми купували сукно (по провінціальних містечках його треба було спроваджувати зі Львова), мучили кравців, щоб ті видумували «козацькі» жупани, «козацькі» шаровари, «козацькі» шапки та пояси...»³.

Навроцький справедливо називав цю «жупаноманію» панською.

¹ «Літературно-науковий вістник» (далі ЛНВ), т. XX, V, 1903, стор. 171.

² ЗНТШ, т. 50, 1902, стор. 10.

³ Там же.

забавою і, як згадував пізніше Терлецький, звертався до молоді з такими словами: «Коли любите народ, то зачинайте любов від того народу, який маєте перед собою»¹.

Навроцький помер дуже молодим, але його вплив на формування світогляду Терлецького безсумнівний.

У 1868 р., після закінчення гімназії, Терлецький вступає на філософський факультет Львівського університету, поєднуючи відвідування лекцій з службою в армії. В ці роки, терплячи матеріальну скруту, він часто хворіє і кінець кінцем звільняється від служби в армії.

Після закінчення в 1872 р. Львівського університету Терлецький одержує посаду бібліотекаря університетської бібліотеки у Відні. Тут він починає працювати над темою «Реформи Йосифа II та їх вплив на соціальні і національні відносини в Галичині» (пізніше опрацьований матеріал теми ліг в основу перших розділів великої праці «Літературні стремління галицьких русинів (1772—1872)»).

Під час перебування Терлецького у Відні тут проживало багато української молоді. Частина—це політичні емігранти з Східної України, а більшість—вихідці з Галичини, що навчались у Віденському університеті. З 1868 р. у Відні існувало товариство народовського характеру «Січ». «Січовики», як і галицькі народовці, були в основному консерваторами, далекими від передових ідей, дбали тільки про свою кар'єру, підлещувалися до австрійського уряду. Незабаром Терлецький, розчарувавшись у діяльності «Січі», виходить з неї, мотивуючи це такою заявою: «Нема в ній що робити, а до співів і до танців я не вродився».

Терлецький виступив з гострою критикою діяльності «Січі», показав убогість ідейних запитів галицької народовської молоді, відірваної від народу, від нових віянь епохи. Про цю молодь в одній з промов він говорив: «Виплекана на твердих основах галицько-руської моральності, вона не потребує ані європейського образования, ані зрозуміння питань теперішньої історії. Що їй до того, що там якийсь Дарвін та Геккель зреформували всі галузі природничих наук, що якийсь Секкі допорпався до критичної аналізи сонця, що якийсь Штраус знищив до крихти всі забобони побожних церковних моралістів, що цілі армії соціалістів пруться на всіх кінцях Європи до радикальної переміни всіх відносин людського життя і що все те не нині, то завтра мусить відізватись і в закутках нашої богобоязливої Галичини?»².

Терлецький виступав також проти косності галицької московіфільської молоді, дорікав їй за те, що вона живе «не для роботи, а для відпочинку», прикривається «плащиком патріотизму, затикаючи патріотизмом дірки там, де нестає логіки». Ця промова справила сильне враження на передову галицьку молодь у Відні. Авторитет Терлецького після неї дуже зріс.

¹ ЗНТШ, т. 50, 1902, стор. 10.

² ЗНТШ, т. 50, 1902, стор. 20. (Текст промови був знайдений у паперах Терлецького після його смерті і опублікований І. Франком).

У 1873 р. Терлецький зустрівся у Відні з М. Драгомановим, який на початку 70-х років під тиском самодержавства змушений був емігрувати з Росії. Драгоманов мав значний ідейний вплив на напрям думок української молоді. Молоді імпонувала гостра критика Драгомановим російських суспільних порядків, його заклики зивчати кращі зразки європейської і російської літератури. Навіть проголошені в досить-таки туманній формі буржуазно-демократичні ідеї «європейського конституційного порядку» мали на той час позитивний характер. Під певним впливом М. Драгоманова в 70-х роках перебував і молодий Терлецький.

Між 1872 і 1875 рр. з Цюріха у Відень часто приїжджав С. Подолинський, відомий революціонер, який був особисто знайомий з Марксом і Енгельсом. Він мав намір організувати у Відні центр по виданню заборонених у Росії брошур революційних народників, а також створити слов'янську читальню. За здійснення цього задуму гаряче взявся Терлецький.

У 1875 р. він видає три брошури С. Подолинського: «Парова машина», «Про правду» і «Про бідність». Деякі матеріали дають право твердити, що Терлецький сам переклав «Парову машину» на українську мову. За змістом це були брошури з ідейного арсеналу революційних народників, в них гостро критикувалось самодержавство, розкривалась суть капіталістичної експлуатації. Про ці брошури Терлецький в одному з листів писав: «І ті, що переведені з великоруського, і оригінальні писані на підставі марксистських ізслідувань»¹. Правда, така заява Терлецького свідчить більше про його симпатії до марксизму, ніж про вплив праць К. Маркса на брошури, бо насправді вони мали яскраво виражений революційно-народницький характер і були забарвлені ідеями дрібнобуржуазного, утопічного соціалізму.

Набрану вже брошуру «Правдиве слово хліборобів до своїх земляків»² віденська прокурорська цензура конфіскувала, а її видавець Терлецький разом з друкарем болгариним Ковачевим був притягнутий до судової відповідальності за пропаганду соціалізму. Це був перший судовий процес над Терлецьким. Виступаючи на суді, Терлецький говорив, що основні положення брошури є результатом дослідження соціального становища російського селянства: «Ся невеличка праця стоїть наскрізь на реальнім ґрунті російських обставин... ті слова, якими скритиковано селянські відносини в Росії, не елегантні, та проте вони зовсім правдиві. Критика їх звернена проти наслідків dokonаного в р. 1861 знесення кріпацтва та увільнення селянства»³.

Як згадував пізніше Терлецький, прокурора зовсім не хвилювало становище селян в Росії. Його непокоїло тільки одне питання: яке враження могла справити поява брошури соціалістичного характеру на населення Галичини.

¹ Лист О. Терлецького до М. Бучинського від 6 січня 1876 р. Архів І. Франка, ф. 3, VI/289, Інститут літератури АН УРСР.

² Автором її був народник Ф. Волховський.

³ ЗНТШ, т. 50, 1902, стор. 31

Франко відзначав пізніше, що поява трьох згаданих брошур («Парова машина», «Про правду», «Про бідність») викликала «великий переполох» у Галичині, почалися масові переслідування передової молоді, скрізь шукали соціалістів.

У травні 1877 р. у Львові було арештовано М. Котурницького, який віз із Женеви в Росію заборонену літературу (переважно видання драгоманівської «Громади»), а також мав листи до М. Павлика та І. Мандичевського. На допиті М. Котурницький не дотримувався навіть елементарної конспірації і розповів про причини свого приїзду до Львова. В зв'язку з цим арештували І. Франка, М. Павлика, І. Мандичевського, Лимановського, Заячківського та ін. Терлецького, зв'язаного з львівською революційною молоддю, було заарештовано у Відні і в кайданах привезено до Львова на судовий процес.

Страх перед новими ідеями, перед впливом Росії штовхав галицьку адміністрацію на посилення репресій проти революційно-визвольного руху. В той час йшла війна Росії з Туреччиною, російські війська розташовувалися біля кордонів Галичини. Слов'яни, пригноблені турецьким султаном і австрійською монархією, з надією звертали свої погляди до Росії. Австрійський уряд, польська шляхта смертельно боялись «спалаху», як писав Франко, «нової гайдамаччини». Це також було однією з причин урядових репресій проти передової галицької молоді.

Краківська реакційна газета «Час» зчинила галас в приводу того, що «вся східна Галичина перейнята соціалістичною пропагандою». З сторінок реакційної преси лунали заклики до розправи над соціалістами.

О. Терлецького обвинувачували в належності до таємного соціалістичного товариства, в пропаганді соціалізму, а також у зв'язках з М. Драгомановим і передовою громадськістю Києва, де, як писалось в обвинувальному акті, «рух соціально-революційний дійшов до великих розмірів».

Будучи тяжко хворим, Терлецький мужньо тримався на слідстві, заявляючи суддям, що «з переконання є послідовником ідей соціалізму». Разом з Франком і Павликом його було засуджено до кількох місяців тюремного ув'язнення.

Після виходу з тюрми Терлецький, як «політичний злочинець», ніде не міг влаштуватись на роботу і жив на одній квартирі в Франком, Павликом і Ганною Павлик. Бажаючи матеріально допомогти Терлецькому, Франко дає йому роботу в «Молоті» («Громадський друг»). Деякий час завдяки допомозі російського письменника Гаршина Терлецький був кореспондентом газети «Южный край». Працював він і секретарем українського ліберального діяча В. Федоровича. Ця посада дала Терлецькому можливість ознайомитись з багатим сімейним архівом Федоровича, чимало матеріалів якого було використано в праці «Літературні стремління галицьких русинів». Пізніше Терлецький завдяки грошовій підтримці Франка їде до Відня, де продовжує навчання на юридичному факультеті університету.

Як згадував один із сучасників, Терлецький пропагував серед української студентської молоді у Відні вчення Дарвіна, твори якого в Австрії були офіційно заборонені.

Для громадської діяльності Терлецького віденського періоду характерним було його ідейне зростання як політичного діяча. Популярний у колах передової студентської молоді, Терлецький паштовував її на уважне вивчення історії українського народу, причому, як свідчать матеріали, особливу увагу він радив звертати на «невпинну боротьбу демосу проти шляхетсько-польського тиску і визиску»¹. В одному із звернень до української молоді Терлецький закликав її «злитись думками і серцем з мужицькими інтересами»².

Терлецький гаряче співчував боротьбі слов'янських народів проти турецького поневолення, яка набрала особливо широкого розмаху в 70-х роках XIX ст. Із Росії на Балкани, особливо в Болгарію, направлялись тисячі добровольців. З багатьма з них Терлецький був особисто знайомий, допомагав їм, чим міг. «Я став віденським агентом добровольців,—згадував пізніше О. Терлецький,—торгував і пробував їм револьвери та рушниці»³. Ця надзвичайно важлива деталь — одна з яскравих сторінок політичної біографії О. Терлецького.

З часом Терлецький відходить від активної громадської діяльності й займається в основному судовою і адвокатською практикою. Помер О. Терлецький у 1902 р.

* * *

Літературний доробок Терлецького невеликий. У 1873—1874 рр. він пише реферат «Первочини великоруського народу», в 1874 р. — статтю «Галицько-руський народ і галицько-руські народовці». Остання стаття появилася як відгомін ідейних суперечок у «Січі» в 1873 р., пізніше вона була перероблена в брошуру «Москвофіли і народовці». В 1878 р. в «Молоті» друкується стаття О. Терлецького «Лихва на Буковині». У 1881 р. Франко в журналі «Світ» вміщує статтю Терлецького «Робітнича плата і рух робітничий в Австрії в останніх часах», а в 1894—1895 рр. в журналі «Житє і Слово» — найбільшу працю Терлецького «Літературні стремління галицьких русинів (1772—1872)». Вже після смерті О. Терлецького в «Літературно-науковому вістнику» за 1903 р. друкується продовження цієї праці під назвою «Галицько-руське письменство 1848—1865 р.».

Не все в літературній спадщині Терлецького має однакову цінність. Часто в своїх статтях Терлецький не завжди вміє за явищами побачити їх суть, інколи в його статтях на першому плані виступають чисто суб'єктивні міркування автора. Але статті Терлецького пройняті революційно-демократичним духом, у них яскраво вид-

¹ ЛНВ, т. XX, 1902, стор. 171.

² Там же.

³ Там же, стор. 172.

но намагання історично підійти до з'ясування складних соціальних процесів, гаряче бажання допомогти рідному народові. Іноді Терлецький піднімається до широких соціальних узагальнень. Він гостро критикує існуючі порядки, таврує буржуазно-націоналістичні партії москвофілів і народовців за їх зраду інтересам народу, викриває гнобительську політику австрійського уряду і польської шляхти на західноукраїнських землях. Так, стаття Терлецького «Літературні стремління галицьких русинів», за свідченням Франка, була оцінена галицькою молоддю як перша спроба змалювати соціально-економічні процеси у Галичині за 100 років. Остап Терлецький, за словами Франка, звертав «пильну увагу на економічні та духовні інтереси народної маси, підкреслював необхідність тісних контактів інтелігенції з простим народом»¹.

Значну пізнавальну цінність для вивчення суспільно-політичного життя Галичини останньої чверті XIX ст. має стаття «Москвофіли і народовці 70 рр.», в якій автор на кілька років раніше Франка і Павлика показав антинародний характер політики москвофілів і народовців.

Характеризуючи діяльність москвофілів, Терлецький називав їх лакеями австрійського уряду. Він переконливо показав, чого варті твердження москвофілів про їх симпатії до Росії й російського народу. Словами про «руський народ», «народність», «одну православну віру» вони прикривали своє прислужництво перед австрійською владою.

В. І. Ленін характеризував москвофілів під час першої світової війни як союзників самодержавства².

Цікаво, що Терлецький передбачав ганебний кінець москвофільства ще в 70-х роках. «Москвофільська партія,—писав він,—сама починає бачити, яка велика пропасть ділить її від російської демократії, починає догадуватись, що їй нічого ждати від Росії підмоги»³. Москвофіли, за висловом Терлецького, були далекими від піднесення матеріальної і моральної нужди простого народу, від того, щоб боротися за «політичну і соціальну рівноправність» народу. «Ім хотілось,—з гнівом писав Терлецький,—панування над масами, а не рівноправності маси. Вони з такою самою насмішливою погордою дивилися на прості нужденні обставини хлопського життя, з якою дивилося панство на них самих»⁴.

Терлецький добре розумів класовий характер москвофільства. Байдужі до потреб народу, москвофіли відвертаються «від тих часів української історії, в яких народ боровся і проливав свою кров не за восковані паркетні, але за свій хліб насущний»⁵. Дорікаючи москвофілам за їх замилування боярськими і князівськими часами російської історії, Терлецький писав: «Вони не хотіли бачити того

¹ ЗНТШ, т. 50, 1902, стор. 61.

² Див. В. І. Ленін, Твори, т. 21, стор. 229.

³ О. Терлецький, Москвофіли і народовці 70 рр., Львів, 1902, стор. 19.

⁴ Там же, стор. 13.

⁵ Там же.

оря народної крові, в яким купалися оті наволоками за золотом штіі князі та бояри, не хотіли бачити, що за тими князями всюди шли пожарища та руїни убогих хлопських хат, оберталися у пугку тисячі городів та сіл»¹.

Такою ж гостротою відзначалась і критика Терлецьким народсьького табору. Він їдко висміював моралізаторство націоналіпичних видань «Просвіти», які закликали вступати до товариства верезості й тим поліпшувати добробут народу. Терлецький бачив, що «Просвіта»—організація чисто культурницька. Він говорив: «ало шавчити людей читати і писати, треба ще дати правильне пошнення тяжкому економічному становищу селянства. А просвітяни і не хотіли і не вміли цього зробити. Народ, відзначав Терлецький, не міг взяти для себе нічого корисного з книжок «Просвіти», со це були переважно «Житія святих».

Галицьких народовців Терлецький дуже влучно називав народолубцями з заячою шкірою, з заячим серцем і курячим розумом, солітичний катехізіс яких «не виходив ніколи поза рамки тарних, ле неясних слів». У критиці національної обмеженості і національної нетерпимості народовців щодо інших народів Терлецький підіймається до розуміння необхідності інтернаціональної єдності трудящих. Він вказував на шкідливість націоналістичної писанини народовців, які висували на перший план «етнографічну осібність» зашого народу від близьких йому по крові й по історії сусідів»², намагаючись тим самим стати, як говорить Терлецький, в «теоретичній обороні теоретичної відрубності» українського народу. Терлецький висловлює глибоко вірну думку про те, що тільки тоді національна самосвідомість народу може бути високою, коли в його ставленні до інших народів не буде зверхності. Для народу, який тільки починає пробуджуватись до політичного життя, писав він, немає нічого гіршого, як замкнутість, відрубність, небажання вчинись у сусідніх народів. «Народна партія,—відзначав Терлецький,—зашкаралупившись у свій погляд виключного націоналізму і не давши навіть у тих вузьких границях духовним силам відповідного простору, сама собі і народові заперла дорогу до дальшого життя і розвитку»³.

Як видно, висловлювання Терлецького з національного питання дуже подібні до висловлювань Франка. Не випадково Франко, видаючи брошуру Терлецького, відзначав у своїй передмові її гостру політичну спрямованість. Як і Франко, Терлецький закликав педмодову громадськість звернути увагу насамперед на соціальне, економічне становище народу, боротись за політичні права трудящих. «Чи звернув хто серйозно в цілім нашім теперішнім житті увагу на соціальне положення нашого народу?—з гірким болем запитував Терлецький.—Чи розмірковував хто те, що ми в Галичині, коли хочемо по правді освободження нашого народу з-під панської пе-

¹ О. Терлецький, Москвофіли і народовці 70 pp., стор. 14.

² Там же, стор. 33.

³ Там же, стор. 40.

реваги, мусимо класти головний акцент на економічну сторону нашого життя? Що варта літературна або політична самостійність без економічної самостійності?»¹. Терлецький вважав необхідним вироблення правильної соціальної програми, в центрі якої повинні стояти економічні інтереси трудящих.

Проте слід зауважити, що ясної і послідовної програми боротьби за соціальне і національне визволення народу у Терлецького не було. Це пояснюється, як уже вказувалось раніше, відсталістю суспільно-політичного життя Галичини, складністю визвольного руху і в зв'язку з цим нечіткістю соціально-політичних ідеалів у окремих прогресивних діячів.

Значний інтерес для вивчення світогляду Терлецького має його стаття «Лихва на Буковині», надрукована в 1878 р. в революційно-демократичному журналі «Молот», який був конфіскований цензурою². Написана як рецензія на брошуру австрійського буржуазного економіста Ю. Пляттера, ця стаття порушувала ряд пекучих питань соціально-економічного становища буковинського селянства в 70-х роках ХІХ ст.

На початку статті Терлецький висміює повчальний тон буржуазних вчених, які, прикриваючись науковою термінологією, намагались «науково» пояснити тяжке економічне становище селянства. Буржуазні економісти вбачали головну причину зубожіння трудящих у лінощах, пияцтві, темноті, лицемірно закликали народ до морального самовдосконалювання. О. Терлецький, відкидаючи таке «пояснення» зубожіння трудящих, цілком оправедливо відзначав марність намагань реакційних кіл затушувати дійсні причини економічного занепаду на Буковині. «Інтелігенція наша,—писав він,—зробивши моральні недостатки народу головною, а то навіть єдиною причиною його економічного упаду,—виходить з того, зовсім логічно, що тільки моральна поправа може його піднести, що мораль, значить, зможе усунути відразу всі причини економічних і суспільних непорядків»³.

На думку Терлецького, проповідь неминучості «моральних вад» у суспільстві вигідна тільки пануючим класам. «Увесь народ,—писав він,—засуджується на довголітню моральну пропаганду, весь край переминюється в один великий дім поправи, в котрім багаті і образовані пани «в почутті своїх обивательських обов'язків» приймають на себе завдання дозорців, наставників і катехетів (розуміється, не задармо!) і при допомозі поліції, церкви та шкіл,

¹ Терлецький, Москвофіли і народовці 70 рр., стор. 51.

² Журнал «Молот» був конфіскований австрійською цензурою за статтю О. Терлецького «Лихва на Буковині». У висновку цензури про політичну спрямованість статті писалось: «Автор доводить, що причиною заворушення трудящого народу є не тільки лихва і п'янство, але найбільше уряд, який, наклавши на нього конституційний хомут, обтяжив його всілякими здривствами, від яких він ніколи, як від п'явок, не визволиться, поки не буде запроваджене спільне господарство». (Див. Філіал Центрального державного історичного архіву УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2, спр. 14816, стор. 14.)

³ Журн. «Молот», Львів, 1878, стор. 133—134.

«Таджених по-своєму, сповнують їх при божій ласці благопо-
учно»¹.

Піднімаючись до широких політичних узагальнень, Терлецький ілком правильно відзначав, що основна причина зубожіння трудя-
щих Буковини—існуючі суспільні порядки. Він підкреслював, що
не в моральних і не в духовних хибах треба шукати джерела хиб
економічних, але якраз навиворіт: економічна нужда нерозлучно і
онечно веде з собою і моральний, і духовний упадок народу»².

Терлецький викриває паразитичний характер лихварства в сіль-
ському господарстві, цього тяжкого зла капіталістичного суспіль-
ства, що було пов'язане, за його висловом, «з фабричним способом
родукування в рільництві» і капіталістичною конкуренцією. Він
аводить переконливі факти того, як зростання лихварства розо-
ює селянське господарство. Наприклад, на Буковині тільки в
877 р. було продано майно 1123 боржників, виключно селян³.
І надзвичайно високий процент позик, що офіційально становив при-
близно 33% річних і приводив до нечуваної експлуатації трудящих,
Терлецький розцінював як пряму підтримку лихварства з боку
австрійських законодавчих органів. Австрійська держава, яка, за
його образним виразом, після 1848 р. одягла на селянина «новий
конституційний хомут», а також «духовенство і аристократія усім
своім тягарем лягли на мужика буковинського»⁴.

Терлецький не обмежувався виясненням класової природи лих-
варства. Ворог соціального і політичного пниту, захисник інтересів
трудящих мас, він близько підходить до зрозуміння антинародної
суті буржуазної держави. «Народ,—вказував Терлецький у цій
статті,—ізнемігся під тими тяжкими кайданами, у які скувала його
господарство і його працю теперішня соціально-державна
машина»⁵.

Терлецький з гнівом відзначав, що безпорадний на своєму клап-
тику землі селянин поливає її потом і кров'ю і йде в кабалу, «щоб
заткнути рот усім тим п'явкам, котрі так ціпко впились в
його тіло»⁶.

Однак прямих революційних висновків про необхідність знищен-
ня існуючих порядків Терлецький не робить. Його туманні вказівки
на те, що тільки велике громадське господарство може вилікувати
суспільство, «виробивши із себе тверду основу для соціальної орга-
нізації і зібрання людей у свідому громаду»⁷, були даниною уто-
пічному соціалізму. Треба мати на увазі і ту обставину, що в
підцензурному виданні, яке до речі часто конфіскувалось австрій-
ською цензурою, Терлецький не міг відкрито закликати до повален-
ня буржуазно-поміщицького ладу. Але його стаття, розрахована на

¹ Журн. «Молот», 1878, стор. 134.

² Там же, стор. 135.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 141.

⁵ Там же.

⁶ Там же.

⁷ Там же, стор. 144.

передову демократичну молодь, будила суспільну думку і заінтересовувала молодь соціальними проблемами.

Аналогічні ідеї Терлецький проводить і в статті «Робітницька плата і рух робітницький в Австрії в послідніх часах» (1881). На початку статті він відзначає поглиблення соціальних суперечностей в Австро-Угорщині у 80-х роках, що, на його думку, було пов'язане з посиленням капіталістичної експлуатації, конкурентною боротьбою між капіталістами, від якої терпить в першу чергу простий робітник. В статті наводяться факти страшної бідності промислових робітників Відня, Кракова, Львова. Терлецький звертає увагу на те, що розвиток капіталізму в Європі, і зокрема в Австро-Угорщині, приносив, з одного боку, величезні прибутки не тільки австрійській буржуазії, але навіть і французьким біржовикам, капітали яких проникали в Австрію, а з другого—злидні, голод, безробіття народу. «Із усіх сторін чуємо,—пише Терлецький,—що пролетаріат росте, що чим-раз більше людей здорових, роботящих, котрі не можуть ніде найти роботи і мусять ходити в обдертих лахманах, не маючи кавалічка хліба, щоби заспокоїти голод, ані свого кутка, де би могли проспати і відпочити»¹.

У боротьбі двох головних соціальних верств — «верстви біржово-банкової і верстви робітницької» — Терлецький бачить основу суспільно-політичного і економічного розвитку Європи 80-х років. Але він на цьому не спиняється і йде далі, правильно відзначаючи, що «в рухові двох соціальних верств теперішньої Європи *криються зароди великих перемін, до котрих, очевидно, недалеко будучність мусїла дійти*»². Таким чином, Терлецький підходив до розуміння неминучості конфлікту між основними антагоністичними класами капіталістичного суспільства.

Спостерігаючи перші виступи робітничого класу в Австро-Угорщині, він висловлює правильну думку про те, що робітники повинні мати свою політичну організацію, яка могла б боротися за їх соціальні й політичні права.

Терлецький бачив, що капіталістам вигідно роздувати національні суперечності між робітниками різних національностей і задушувати таким чином головне питання суспільного розвитку — соціальне. Але Терлецький глибоко вірив у те, що робітничий рух, інтернаціональний за своєю природою, з часом проб'є лід національного недовір'я, «видвигне замість нерозумних і дитинячих національних сварок на перший план питання соціальне і дасть робітникам можливість боротись своїх прав з лучшим успіхом, як дотепер»³.

На статті Терлецького про робітничий рух в Австрії позначився вплив марксизму. Видно, що автор згайомий з економічними працями Маркса. На користь такої думки говорить і те, що Терлецький захищав у пресі праці Маркса з політичної економії від

¹ Журн. «Світ», 1881, стор. 59.

² Там же, стор. 57 (підкреслення автора. — О. Л.).

³ Журн. «Світ», 1881, стор. 79.

критики народівців, назвавши таку критику «крайньою нісенітницею»¹.

У 1894—1895 рр. в журналі «Житє і Слово» із номера в номер під псевдонімом І. Заневич друкувалась велика праця О. Терлецького «Літературні стремління галицьких русинів (1772—1872)», частина якої пізніше вийшла окремою брошурою під назвою «Знесення панщини в Галичині». Обрунтовуючи необхідність дослідження розвитку української літератури в Галичині за останні 100 років, Терлецький писав, що література відбиває розвиток народу, в «Літературних стремліннях», як у дзеркалі, відображаються всі заходи нашого народу коло свого піднесення»².

Працю «Літературні стремління галицьких русинів (1772—1872)» Терлецький не довів до кінця. На перешкоді стала тяжка нервова хвороба, матеріальна скрута, а в зв'язку з припиненням виходу журналу «Житє і Слово» — повна неможливість надрукувати в якомусь іншому журналі своє дослідження, бо народівська преса не надала б своїх сторінок для праць Терлецького.

Найцінніше в статті Терлецького — правдиве відображення суспільного руху в Галичині в період між 1830 і 1845 р. В центрі уваги стоїть з'ясування взаємовідносин між галицьким селянством і польською шляхтою. Польські шляхетські кола, висунувши націоналістичний лозунг відбудови «історичної Польщі», хотіли використати антикріпосницький селянський рух у своїх класових цілях, обмежити його вузькими національними рамками. Терлецький, аналізуючи підготовку польського повстання 1830 р. і причини його поразки, що крилися, за його словами, в класовому антагонізмі шляхтича і простого селянина, тим самим ніби перекидав міст у сучасну йому епоху, коли соціальні і національні суперечності між цими ж класами ще більше загострились. Загострення класових і національних суперечностей змушувало реакцію консолідувати свої сили. На початку 1890 р. народівці пішли на безпринципний союз з польською шляхтою, який ввійшов в історію під назвою «новоєри». Народівські лідери Ю. Романчук, О. Барвінський, О. Партицький та ін. в своїх виданнях «Зоря», «Правда» тощо всіляко вихваляли угоду з польською шляхтою і австрійським урядом, проголошуючи цю угоду початком «єри спокою» в Галичині.

Франко, Павлик, Терлецький та ін. виступили з гострою критикою «новоєрівського» курсу, вони розвінчували дематогію народівців, показували продажність їх політики, лакейство перед урядом. Бойовими органами боротьби проти «новоєрівської» політики були журнали «Народ», а пізніше, з 1893 р., — «Житє і Слово». В останньому журналі Франко друкує гострі, викривальні статті — «Україна ingredienta», «Зміна системи», «Як я став казенним радикалом» та ін.; пафос яких був спрямований проти зрадницької політики народівців щодо українського народу. По суті цій же меті —

¹ І. Франко, Д-р Остап Терлецький, ЗНТШ, т. 50, 1902, стор. 35.

² Журн. «Житє і Слово», 1894; кн. I, стор. 208.

викриттю зради пануючими класами інтересів народу—підпорядковувалась і стаття Терлецького.

Основну причину невдачі польського повстання 1830 р. Терлецький вірно вбачав у тому, що польська шляхта боялась народу, бачила в народних масах «своїх противників» і не хотіла звільнення селянської маси від кріпацтва. Тому, зауважує Терлецький, «з сего соціального боку» пропаганда відбудови «історичної Польщі» через гори селянських трупів стояла «на дуже слабих ногах». «І за часів Костюшка і в 1830 році,— писав Терлецький,— шляхта польська свої інтереси поставила вище як інтереси свого народу, що оба рази вона оперлася освободженню мужиків і через те перешкодила відбудуванню Польщі»¹.

Терлецький глибоко розумів суть класових суперечностей між шляхтою і селянством. Не таємниця, говорить він, що шляхта хотіла не тільки відновлення польської держави в давніх кордонах, але, головним чином, відновлення шляхетської Польщі з шляхетськими привілеями. Саме в цьому крилась суть антагонізму між шляхтою і народом. Від самої згадки про таку Польщу, зауважує Терлецький, мужикові мороз пробігав по тілу, а руки стискалися в кулак. Природно, що націоналістичний лозунг відродження «історичної Польщі» не міг знайти схвалення в серці польського селянина і залишався, за образним визначенням Терлецького, тільки «блудним колесом» шляхетської політики. Гучні слова про «історичну Польщу», «національне відродження» і т. д. тільки прикривали антинародну суть шляхетської політики. Ця політика була також основою діяльності польської національної буржуазії у 80—90-х роках ХІХ ст., коли польський робітничий клас разом з російським пролетаріатом боровся проти капіталізму. Польська національна буржуазія стояла на перешкоді інтернаціональному єднанню польського народу з українським і російським народами, отруюючи свідомість трудящих дурманом націоналізму, не відстаючи в цій ганебній справі від української і російської буржуазії. Заслуга Терлецького в тому й полягає, що він, розкриваючи соціальний зміст націоналістичного лозунга відродження Польщі в кордонах 1772 р., допомагав тим самим інтернаціональній справі боротьби трудящих проти соціального та національного гніту.

Терлецький одну з причин провалу націоналістичних домагань польських шляхетських кіл бачить в антагонізмі між більшістю українського населення Галичини і пануючою в краї польською шляхтою.

Ще з середини ХVІ ст., починаючи від Люблінської унії, точилась напружена боротьба українського народу проти пансько-польського засилля, за свою національну мову, свої звичаї, свою культуру. Ні унія, ні зрада частини українського духовенства, ані гоніння на прогресивних діячів української національної культури (зокрема на Шашкевича та інших членів «Руської трійці»)

¹ Журн. «Життя і Слово», 1894, кн. 6, стор. 429.

не могли заглушити волелюбних устремлінь українського народу. Політично-церковній реакції не вдалося, за виразом Терлецького, «заткати всі шпари, якими продиралися в семінарські мури політичні і революційні питання, що бурлили тодішній світ... народолюбство передової молоді переростає в свідомий патріотизм»¹. Серед цих питань найголовнішим було звільнення українського селянина від польського або ж українського поміщика, від тяжкої кріпацької неволі. Шляхтичі базикали про «історичну Польщу» і в той же час, як відзначав Терлецький, «затягували зашморг на шиї у галицького селянина». Доведені до відчаю нечуваними знущаннями селяни часто повставали. О. Терлецький наводить факти, які свідчать про непокору галицьких селян австрійському урядові і польській шляхті. На початку XIX ст. багато сільських громад у Галичині були піддані за бунти «нелюдським тілесним карам і кривавим військовим езекуціям». Ось чому галицький селянин залишався байдужим до ліберальних проєктів польських реформаторів Красицького, Василевського та інших прихильників «дарування селянам свободи», які мріяли на цій основі відродити «історичну Польщу». Навіть серед шляхти такі проєкти не знаходили широкої підтримки. І це не дивно. Шляхта понад усе боялась народного бунту. Пануючі класи лякали навіть самі лише ліберальні реформи зверху. Терлецький добре розумів справжні причини цього страху. Шляхта, підкреслював він, боїться того, що реформи в інтересах широких верств селянства приведуть до зміни всього суспільного ладу, що народ зрозуміє їх «яко признане, що цілий теперішній суспільний лад оснований на несправедливості й зажадає основно-го переіначення»².

Терлецький прямо ставить питання про те, що існуючі феодально-кріпосницькі відносини є причиною соціальних конфліктів. Він твердить, що тільки народна революція може одним ударом покінчити з кріпосництвом і тим самим поставити справу відновлення національних, етнографічних границь польської держави на реальний ґрунт. Основною силою антикріпосницької революції, на думку Терлецького, повинні бути трудящі маси, народ. «Немислима була,—писав він,—і народна революція без народу або проти волі народу, а так само немислима була польська революція на *руській* (тобто галицькій.—О. Л.) землі, коли би руський народ заявив себе против неї»³.

Терлецький досить близько підійшов до правильного розуміння одного з найважливіших питань соціології, а саме: про вирішальну роль народних мас у суспільному процесі, в боротьбі за соціальне і національне визволення. Він вважав, що рух народних мас по шляху історичного прогресу має закономірний характер і впливає з «природної конечності, котра помімо всіх неудач пре нарід до дальшої праці над собою»⁴.

¹ Журн. «Жите і Слово», 1894, кн. 6, стор. 449—450.

² Журн. «Жите і Слово», 1895, кн. 4, стор. 9.

³ Журн. «Жите і Слово», 1895, кн. 1, стор. 460.

⁴ Журн. «Жите і Слово», 1894, кн. 1, стор. 208.

Історизм Терлецького в поглядах на роль народних мас проявляється і в правильній оцінці найбільш важливих подій в історії Європи. Так, на думку Терлецького, XVIII ст. було періодом великих духовних і політичних зрушень, це століття не тільки посунуло вперед культурний і політичний розвиток народів, розширило світогляд людини взагалі, воно дало, за висловом Терлецького, «основаніє американської республіки і велику Французьку революцію». Терлецький відзначав, що XVIII ст., крім «інших здобутків прогресу, видвинуло і народні маси наперед»¹. Отже, в народі він бачив основну рушійну силу бурхливих соціальних потрясінь XVIII ст.

Безперешкоди інтерес для з'ясування суспільно-політичних поглядів Терлецького має також і друга частина статті «Літературні стремління галицьких русинів (1772—1872)», опублікована при допомозі Франка в «Літературно-науковому вістнику» під назвою «Галицько-руське письменство 1848—1865 рр.».

Торкаючись питання про суспільний розвиток Галичини після революції 1848 р., Терлецький показує непривабливу картину антинародної діяльності галицької буржуазно-ліберальної інтелігенції, критикує її прислужництво перед монархією. «Замість підтримувати і розвивати далі розбудженого у мужиків духа самодіяльності,— писав Терлецький, маючи на увазі викликане 1848 роком революційне піднесення в Галичині,— представителі руської (тобто галицької.— *О. Л.*) інтелігенції радше старалися його приспати, проповідуючи йому і в церковних проповідях, і на окружних зборах повітових руських Рад, і в «Зорі Галицькій», аби в усім сплутився на розум, ласку, і добру волю уряду»².

Терлецький з гострим сарказмом говорить про обмеженість національних домагань ліберальних діячів з буржуазно-націоналістичного табору, які виступили з сміхотворною вимогою замінити польські і німецькі надписи на вулицях на українські. Він показав справжню ціну «патріотизму» галицької буржуазно-націоналістичної інтелігенції.

У статті Терлецького «Галицько-руське письменство 1848—1865 рр.» особливу увагу звертають на себе ті місця, де він виступає гарячим поборником возз'єднання українських земель в єдиній державі.

Він добре розумів, що справа возз'єднання українських земель може стояти на реальному ґрунті лише тоді, коли національно-визвольний рух трудящих мас Галичини буде зливатись в одне русло з визвольним рухом народу всієї України. Всупереч галицьким народовцям, які висували реакційну ідею об'єднання українських земель навколо Галичини під егідою Австрійської імперії, Терлецький вважав, що саме Наддніпрянська Україна, Україна в складі Росії, де жила величезна більшість українського населення, тісно зв'язана економікою і культурою з братнім російським народом,

¹ Журн. «Житє і Слово», 1894, кн. I, стор. 70.

² ЛНВ, 1903, т. XX, стор. 164.

повинна бути осередком возз'єднання України. «Там, а не в Галичині,— писав Терлецький, маючи на увазі Україну в складі Росії,— лежала будучність народу»¹.

Закликаючи передову українську молодь до боротьби проти соціального і національного гніту, Терлецький наводить у своїй статті полум'яний заклик Т. Г. Шевченка до українського народу: «Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою, злою кров'ю волю окропіте!»².

Правда, Терлецький тут же проявляє непослідовність, перебільшуючи роль просвітительства в народно-визвольному русі. Після наведеного заклику Т. Г. Шевченка він застерігає, що тепер «мусить бути інший спосіб боротьби». «Замість гармат,— писав Терлецький,— ми будемо боротися наукою, замість гетьманів поставимо людей науки і вольного слова»³.

* * *

Отже, думки О. Терлецького про соціальну нерівність, про роль народу в історичному процесі, про національне питання, його критика суспільних відносин того часу, відзначаючись глибиною змісту і оригінальністю, були цінним вкладом в ідеологію революційної демократії останньої чверті ХІХ ст.

Аналіз праць і висловлювань О. Терлецького показує, що у його поглядах суперечливо відбилися ті соціально-економічні і політичні зрушення, які були характерними для суспільного розвитку Галичини кінця ХІХ ст.

Важливою рисою революційного демократизму цього періоду була не тільки боротьба проти залишків феодалізму, а й гнівне викриття суті капіталістичної експлуатації, звернення до робітничого класу, зближення з марксизмом і революційною боротьбою пролетаріату. Певним чином ця риса революційного демократизму проявилась і в світогляді Терлецького. Незважаючи на суб'єктивізм у розумінні окремих важливих питань суспільного розвитку і деякі помилки (перебільшення ролі інтелігенції у визвольному русі, ідеалізація реформаторської діяльності Йосифа ІІ, утопічні ілюзії відносно шляхів перебудови суспільства на новій соціальній основі та ін.), О. Терлецький все ж чимало зробив для пробудження класової свідомості трудящих, був захисником їх інтересів, чесно й сумлінно служив тому народу, з низів якого вийшов сам.

Ворог соціального і національного гноблення, О. Терлецький боровся не тільки проти залишків кріпосництва, проти поміщицького гніту, в його статтях читає знаходив багато фактів, які примушували замислюватись, робити висновки про необхідність боротьби з капіталістичним ладом. О. Терлецький добре розумів хижачку природу капіталізму і, показуючи його пороки, запалював тим самим вогонь ненависті у серцях трудящих проти всяких форм експлуатації. Саме в цьому особлива цінність громадсько-політичної діяльності і публіцистичної спадщини О. Терлецького.

¹ ЛНВ, 1903, т. ХХІV, стор. 86.

² Там же, стор. 167.

³ Там же.

І. М. КУЛИКОВ

НОВІ ДОКУМЕНТИ ПРО ЗВ'ЯЗОК ЛЕСІ УКРАЇНКИ З УКРАЇНСЬКИМ РЕВОЛЮЦІЙНИМ РУХОМ¹

Широта інтересів Лесі Українки, особливо в галузі мистецтва й літератури, благотворний вплив передової російської і української громадської думки дозволили поетесі глибоко вивчити умови життя притиснутих народів не тільки Росії, а й інших країн і виступати в кінці 80-х і на початку 90-х років XIX ст. на арену політичної боротьби з позицій революційної демократії. Ці роки характеризувалися тим, писав В. І. Ленін, що «після звільнення селян хвиля революційного прибою була відбита, і ліберальний рух услід за цим і внаслідок цього вдруге змінився реакцією...»².

Наступ царизму на культуру українського народу, його мову, набрав особливо широких розмірів у 80-х роках. У цей час канцелярія міністра внутрішніх справ передала для керівництва відповідним міністерствам копію циркуляра, в якому говорилося, що «цар імператор височайше повеліти зволив... 1. Не допускати ввезення в межі імперії, без особливого на те дозволу Головного управління в справах друку, будь-яких книг і брошур, що видаються за кордоном на малоросійському нарідччі. 2. Заборонити також різні сценічні вистави і читання на малоросійському нарідччі, а також друкування на ньому ж текстів до музичних нот»³.

Характеризуючи стан української літератури в царській Росії, М. Коцюбинський, М. Лисенко та інші громадські діячі писали в грудні 1904 р.: «І. Нині діючі в Росії заборонні розпорядження майже виключають можливість користуватися українською мовою

¹ У справах губернських жандармських управлінь, департаменту поліції Петербурзького цензурного комітету, Центрального державного історичного архіву СРСР та Центрального державного історичного архіву в Ленінграді нам вдалося знайти нові документи, що розкривають важливі факти в літературній творчості Лесі Українки, показують конспіративні зв'язки її з українськими гуртками і організаціями, свідчать про активну участь поетеси в загальноросійському революційному русі.

² В. І. Ленін, Твори, т. 5, стор. 40.

³ Центральный державный исторический архив СРСР у Ленінграді (далі: ЦДАІАЛ СРСР), ф. 776, 1902 р., оп. 21, од. зб. 6, арк. 447.

в літературі, внаслідок чого українські письменники повинні або зовсім відмовитись від своєї діяльності, або перенести її за кордон. 2. За такого стану речей народ позбавлений засобу єдиного придатного для проведення в темні маси знань — книги і школи на рідній мові, завдяки чому десятки років підтримується темнота і неучтво серед народу, що вбивають його духовні сили і затримують його економічний розвиток. 3. Українська інтелігенція позбавлена своєї літератури, позбавлена можливості будь-якого ясного висловлювання своїх думок, бо навіть у тій надзвичайно вузькій галузі оригінальної белетристики, яка, видимо, є не забороненою, письменники підлягають необмеженій нічим сваволі цензорів...»¹.

Заходи самодержавства викликали в значній частині російської і української інтелігенції невір'я в позитивний результат політичної боротьби проти царизму, посилили песимізм, але вони не паралізували молоді сили Лесі Українки, не примирили її з затхлою атмосферою напівкріпосницької Росії і монархічної Австро-Угорщини.

Леся Українка пише чудові вірші і прозаїчні твори («Сім струн», «Коли стомлюся я життям щоденним», «За правду, браття, єднаймося широко», «Кримські спогади», «Сльози-перли», «Досвітні огні», «Метелик» та ін.), оповнені революційного і патріотичного змісту. Художня майстерність поетеси, за справедливим твердженням І. Франка, «сяяла повним блиском, талант її доходив до повної зрілості».

У багатьох бойових творах («Скрізь плач, і стогін, і ридання», «Сон», «Сльози-перли», «Роберт Брюс, король шотландський» та ін.) Леся Українка виражала незламну віру пригноблених мас у світле майбутнє, в торжество їх перемоги. Вона пропагувала повстання народу проти експлуататорів.

Повстаньмо ж тепера усі, як один,
За діло братерськеє спільне!
Розкуймо на зброю плуги! Що орать,—
Коли наше поле не вільне?²

Для захисту своїх творів від переслідування царської цензури поетеса змушена була друкувати їх переважно за кордоном або вдаватися до умовних образів та іносказань. Проте, незважаючи на це, багато творів Лесі Українки було заборонено до друку.

Царська цензура заборонила ввозити в Росію першу збірку Лесі Українки «На крилах пісень», яка була надрукована в 1893 р. у Львові (Австро-Угорщина). А коли вона з'явилась на Україні, Головне управління в справах друку негайно вжило заходів до її вилучення. Молодший цензор Одеси Г. Певницький у рапорті Петербурзькому цензурному комітетові писав: «Недозволений напрям цих віршів проявляється в тужливих нарікан-

¹ ЦДАЛ СРСР, ф. 776, 1905 р., оп. 21, зб. 6, ч. I, арк. 11.

² Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. I, К., 1951, стор. 354.

нях на сумну нібито долю Малоросії, яка змагає нібито під чужоземним ярмом, у бажанні скорого перевороту її становища, в навіженій мрії про можливість повстання, щоб здобути незалежність, у дикій думці про те, що краще б південній Росії загинути в хвилях морських, ніж пропадати в неволі у чужих (див. стор. 72), в рішенні автора, уродженки Волинської губернії, покинути батьківщину і оселитися за кордоном з метою агітації...

У зв'язку з цим пропоную цю книгу заборонити»¹.

Цензурний комітет на своєму засіданні 10 серпня 1893 р. розглянув цей рапорт і ухвалив: «Твір Лесі Українки «На крилах пісень» заборонити»².

Був також заборонений цикл віршів Лесі Українки «Сльози-перли». В. о. цензора Федоров доповідав Петербурзькому цензурному комітетові, що за змістом циклу «все замовкло на Україні, стоїть зловісна тиша. Де-не-де озветься трохи пташка і одразу ж замовкне. На грудях України палають страшні, незагойні виразки, а бідний убогий люд її закутий в кайдани. Коли ж, питає автор, зникне недоля, коли все це «минеться»? Прокляття рукам, що безсило спадають, і краще смерть, ніж життя в «ганебній неволі»... Викладений зміст...», — пише далі в. о. цензора, — не залишає сумніву в їх шкідливій тенденції і робить... неможливим появу їх у пресі. Та обставина, що ці вірші, як це видно із зроблених поміток, були вже надруковані в рівних збірках, не може бути підставою для допущення їх до друкування і в розглядуваному рукописі, бо поява їх у таких великих виданнях книг, як «Вік», де вони губляться серед маси інших творів, не може бути визнана такою ж шкідливою, як у незначному за розмірами, а значить і дешевому виданні на зразок цього рукопису»³.

Утиски царської цензури, жандармське свавілля, поліцейський нагляд, обшуки і арешти не зламали волі Лесі Українки до боротьби за свободу і щастя народу. Пишучи бойові художні твори, вона бере дедалі активнішу участь у політичному житті, стає одним із провідних діячів передової української і російської суспільної думки й культури.

Уже на початку 90-х років XIX ст. Леся Українка зв'язується з студентськими організаціями України і бере активну участь у студентському демократичному русі.

Цей час характеризується тим, що царизм своїми циркулярами й розпорядженнями перетворив університети та інші навчальні заклади, як писали студенти Дерптського університету, у фабрику дипломованих негідників.

Характеризуючи обстановку, яка склалася в навчальних закладах у зв'язку з реакційними заходами царизму, харківські студенти в одній із своїх прокламацій 90-х років писали: «Гарячі зусилля прихильників самодержавного ладу протягом останнього двадцятиріччя систематично рік у рік звели наші російські уні-

¹ ЦДІАЛ СРСР, ф. 779, 1893 р., оп. 4, од. зб. 266, арк. 814.

² ЦДІАЛ СРСР, ф. 771, 1893 р., оп. 4, од. зб. 266, арк. 767.

³ ЦДІАЛ СРСР, ф. 777, 1903 р., оп. 5, спр. 33, арк. 523—524.

верситети на ступінь урядових учбових закладів... Існуючий політичний режим прагне вилучити в обігу цілий ряд ідей, що становлять кращі здобутки сучасної думки; цілий цикл наук, краще сказати, взагалі наука і серйозне дослідження є на підозрі у бюрократії, визнані шкідливими для існуючого порядку речей». Самодержавство, вказується далі в прокламації, прагнуло і добилося того, що в навчальних закладах «з-за спини професора визирає кварталний»¹.

Царський уряд прагнув з допомогою реакційної професури відгородити студентів від впливу передових марксистських ідей. Він намагався опорочити марксизм шляхом критики його з університетських кафедр. Проте марксизм все більше оволодівав умами студентської молоді. «Теорія Маркса... та інших авторів соціалізму,— вказувалося в одній із записок «Про виникнення і розвиток таємних студентських гуртків», призначеній для міністра внутрішніх справ,— здобуває останнім часом все більшу популярність і нерідко проповідується з кафедр урядових університетів в односторонньому і тенденційному вигляді, справляє згубний вплив на нестійкі уми нашої учнівської молоді, без того схильної захоплюватись нездійсненними ідеалами загальної рівності, свободи і братерства»².

Поширення марксизму в Росії у 80-х роках, а також боротьба плехановської групи «Визволення праці» проти народництва мали великий вплив на український студентський рух. Певну роль у цьому відіграли російські студенти, що були виключені з Московського, Петербурзького та інших університетів і вступили для продовження навчання у вищі учбові заклади України.

Характерний щодо цього рапорт ректора Харківського університету на ім'я міністра народної освіти в 1894 р., в якому говориться: «З часу прийому до Харківського університету студентів, звільнених з Московського університету (1891—1892 рр.), стала помічатись велика згуртованість студентів, виникли недозволені гуртки і прагнення втручатись в учбові справи... Взагалі шкідливий вплив виключених з інших університетів, у значній кількості зарахованих в останні роки до Харківського університету, вже почав проявлятись, а в майбутньому може запрожувати порушенням спокою університетського життя»³.

90-і роки XIX ст. характеризуються масовими студентськими виступами, які були яскравим доказом того, що, як писав В. І. Ленін, «одно з коліс державного механізму перестає діяти...»⁴.

Леся Українка була добре знайома із студентським рухом не тільки України, а й всієї Росії. Так, про студентські організації

¹ Центральний державний історичний архів СРСР (далі: ЦДІА СРСР), ф. 733, 1899 р., оп. 5, спр. 180 706, арк. 255.

² Центральний державний історичний архів УРСР (далі: ЦДІА УРСР), ф. 792, 1902 р., спр. 6/3, арк. 15.

³ ЦДІАЛ СРСР, ф. 733, 1896 р., оп. 150, спр. 182 944, арк. 572.

⁴ В. І. Ленін, Твори, т. 6, стор. 62.

Петербурга, Москви, Грузії вона знала від студентів Київського університету, виключених за участь у заворушенні з Петербурзького та Московського університетів і навчальних закладів Грузії, а також від своєї молодшої сестри Ольги Косач, яка вчилася в Петербурзі на медичних курсах і була тісно зв'язана з студентським рухом міста, перебувала під особливим наглядом поліції, а в 1903 р., як повідомляла ленінська газета «Искра» (№ 40), була арештована разом з групою петербурзьких курсисток.

В одному з документів Київського губернського жандармського управління говориться, що Ольга Косач «належала до провідних діячів Союзу ради київських об'єднаних студентських організацій і земляцтв і як така вела всю конспіративну кореспонденцію названої Ради... Вона увійшла в комісію, утворену членами названої Ради для боротьби проти уряду за свободу на ґрунті друкованого слова... знаходилась у тісних ділових стосунках з членами місцевого комітету РСДРП і також була під наглядом поліції»¹.

Про активну участь Лесі Українки в київському студентському русі, про її тісні зв'язки з членами Союзу ради студентських організацій і земляцтв Києва свідчить, наприклад, записка начальника Київського губернського жандармського управління на ім'я начальника охоронного відділення м. Києва, де говориться, що Леся Українка «перебувала в стосунках з особами, які притягалися при Київському губернському жандармському управлінні до дізнання в справі про Союзну раду київських конспіративних студентських організацій і земляцтв... і вела конспіративне листування»².

Поетеса була зв'язана з одним з прогресивних діячів М. В. Кривинюком, який притягався в 1896 р. «до дізнання в справі про Союзну раду київських об'єднаних студентських організацій і земляцтв, причому був звинувачений у належності до зазначеного товариства і зберігання для дальшого розповсюдження протиурядових видань... 7 січня 1898 р. Кривинюк був висланий під гласний нагляд поліції в Архангельську губернію на два роки»³.

Архівні документи, які свідчать про тісні зв'язки Лесі Українки з М. В. Кривинюком, часті поїздки останнього в 1894—1904 рр. за кордон по нелегальну літературу наводять нас на думку, що М. В. Кривинюк був однією з ланок, які зв'язували Лесю Українку та інших представників України з прогресивними діячами Галичини — І. Франком, М. Павликом та ін. Майже після кожного приїзду з-за кордону М. В. Кривинюк, як вказується в документах департаменту поліції, відвідував сім'ю Косачів у Ковелі або в Гадячі, зустрічався з Лесею Українкою і мав з нею тривалі розмови. Начальник Волинського губернського жандармського управління повідомляв департамент поліції, що «М. В. Кривинюк 22 травня 1907 р. повернувся з-за кордону, 7 вересня прибув з Києва в

¹ ЦДІА УРСР, ф. 5с/275, 1910 р., спр. 325, арк. 4.

² Там же.

³ ЦДІА СРСР, ф. 122, 1901 р., оп. 2, од. зб. 726, арк. 13

с. Гнійницю, Острозького повіту, а 9 числа був арештований з не-
легальною літературою»¹.

Відомо, що в Києві, як і в інших містах Росії, в кінці 80-х і на початку 90-х років XIX ст. часто влаштовувалися студентські вечірки, на яких точились гострі суперечки між марксистами і народниками в корінних питаннях суспільно-політичного життя. Леся Українка надавала серйозного значення цій дискусії і брала активну участь у студентських вечірках.

У донесенні начальника Київського губерньського жандармського управління директору департаменту поліції говориться, що «Лариса Косач являє собою серйозну зосереджену особу, вона перебуває в близьких стосунках з проживаючим у Києві композитором Миколою Лисенком і дочками дворянки Софії Віталіївни Старицької, згадуваними в листах начальника КГЖУ», а також знайома з іншими українськими діячами, «які є особами дуже неблагонадійними в політичному відношенні». У донесенні відзначалось також, що Лариса Косач близько знайома з студентами Київського університету, які майже щодня бувають у неї.

Далі повідомлялося про встановлення Київським жандармським управлінням факту негласної організації зборів, що відбулися 27 листопада 1893 р. «на квартирі Л. І. Грощенка, який займається зуболікарською практикою». В числі 40 чоловік, присутніх на зборах, де була й Леся Українка, «більшість становили студенти» Київського університету. Збори були організовані під виглядом вечірки, а насправді, говориться в донесенні, обговорювали питання про «об'єднання учнівської молоді»² для поширення прогресивних ідей.

Леся Українка, як видно з її листів, а також з матеріалів Київського губерньського жандармського управління, була добре знайома з студентом університету Спіліотті, який був арештований на одній з квартир Києва під час засідання гуртка з участю місцевих робітників³.

Письменниця, як повідомляло Київське губерньське жандармське управління департаменту поліції, була тісно зв'язана з особами, «засланими в справах про державні злочини», і багатьма піднаглядними студентами університету «сумнівної політичної благонадійності»⁴.

Тісні стосунки Лесі Українки з багатьма представниками марксистських організацій, її участь у студентському демократичному русі м. Києва знайшли своє відображення в алегоричній формі у вірші «Вече».

Леся Українка, будучи зв'язана з революційно настроєними студентами, поступово втягується в політичну діяльність, набуває досвіду конспіративної роботи, пропагує революційно-демократичні

¹ ЦДІА СРСР, ф. 102, 1901 р., оп. 1, од. зб. 726, арк. 43, 48, 52, 53, 55, 58, 60.

² ЦДІА СРСР, Справа департаменту поліції № 176 про дворянку Ларису Петрівну Косач, 10.III 1894 р., арк. 4—9.

³ ЦДІА СРСР, спр. ДП УП № 190, 1898, арк. 31.

⁴ ЦДІА СРСР, спр. ДП № 1127, 1893, Д-во III, арк. 4.

ідей, прогресивну російську і українську літературу. Департамент поліції перехопив листа Лесі Українки від 5 листопада 1893 р. до О. Маковея в Австро-Угорщину, в якому розкриваються дуже важливі моменти, що характеризують погляди письменниці і показують коло її діяльності в цей час¹.

Документи Чернігівського й Київського губернських жандармських управлінь і листи Лесі Українки показують, що в 1895 р. поетеса домовилася з І. Франком та М. Павликом про організацію таємної друкарні для чернігівського гуртка, одним з керівників якого був М. Коцюбинський. Начальник Чернігівського губернського жандармського управління у зв'язку з цим доносив департаменту поліції, що згідно з наявними у нього агентурними даними «два студенти з Галичини — агенти соціальної партії І. Франка — привезуть для Грінченка в Чернігів друкарський верстат»².

Цей верстат був доставлений у Чернігів у вересні 1898 р., і приблизно через місяць нелегальна друкарня вже працювала. У жовтні 1898 р. Київське губернське жандармське управління повідомляло департамент поліції, що воно «представляє йому копію відозви на русинському (українському.— І. К.) наріччі», надруковану «в Чернігові у таємній друкарні Грінченка і Коцюбинського»³.

Створення нелегальної друкарні дало можливість чернігівському гуртку широко розгорнути серед трудящих пропаганду демократичних ідей. У пам'ятній записці начальника Чернігівського губернського жандармського управління, адресованій департаменту поліції, говориться: «...спостереженнями по Чернігову встановлено існування гуртка малоросів, безумовно, з соціально-революційним напрямом... до гуртка цього примкнули як усі піднаглядні, так і взагалі ті особи, політична благонадійність яких сумнівна».

Керівники гуртка, повідомляється далі в пам'ятній записці, мають «особливо великий вплив на молодь як своїм розумовим розвитком, так і завдяки своєму впливовому становищу, яке вони займають у земстві. При гуртку організовано товариство Червоного Хреста для допомоги засланим і політичним злочинцям в Росії... Звертають на себе увагу учителька в земському притулку Шкуркіна і перебуваючий у губернській земській управі Коцюбинський... Керівники гуртка ведуть справу вкрай обережно, вміло і скритно, чому сприяє згуртованість гуртка і солідарність поглядів на справу серед малоросів»⁴.

У цей же час Леся Українка все більше зближується з київським Союзом боротьби за визволення робітничого класу, створеним у 1897 р. з розрізнених марксистських гуртків Києва. Перебуваючи на лікуванні в Ялті, поетеса зв'язується через П. Л. Тучанського з С. К. Мержинським та іншими визначними діячами Союзу боротьби.

¹ ЦДІА СРСР, Справа департаменту поліції № 176 про двір'янку Ларису Петрівну Косач, 10.III 1894 р., арк. 1.

² ЦДІА СРСР, ф. 102, 1898 р., оп. 1, од. зб. 00150, арк. 82.

³ Там же, арк. 102.

⁴ Там же, арк. 90.

Про зв'язки Лесі Українки з діячами Київського союзу боротьби свідчить багато документів жандармського управління, охоронного відділу і департаменту поліції Києва, а також художні твори і листи поетеси.

Маючи доручення соціал-демократичних організацій Києва і перебуваючи в тісному зв'язку з Іваном Франком, Михайлом Павликом та іншими видатними політичними діячами Галичини, Леся Українка при їх активній допомозі вживає заходів до опублікування за кордоном (в Галичині) перекладеної нею на українську мову марксистської літератури і транспортування її в Росію¹. Дружина Івана Франка Ольга Франко, як писав департамент поліції російському послові у Львові В. А. Губастову, «спеціально займається відправкою в Росію контрабандним шляхом нелегальних видань... У Варшаві і Харкові затримані два транспорти відправлених Франком закордонних революційних видань»².

Леся Українка вміло поєднувала літературно-критичну діяльність з пропагандою марксистських ідей. Вона пише прокламації, публіцистичні і критичні статті, в яких, відстоюючи соціал-демократичний рух, гостро критикує капіталістичний лад, викриває буржуазних лібералів, українських націоналістів, ліберальних народників, клерикалів та інших ворогів трудящих.

У той час, коли Леся Українка перебувала в Ялті на лікуванні, в Києві лютував поліцейський терор. У березні 1898 р. було арештовано в справі Київського союзу боротьби за визволення робітничого класу 142 чоловіка³. Були арештовані майже всі члени ЦК партії, члени робочого комітету Союзу, розпромлена друкарня, ув'язнені співробітники редакції «Рабочей газеты» — друкованого органу партії.

Боячись обурення народу, царизм поспішно судив арештованих. Більшість була ув'язнена в тюрми і заслана на тривалі строки у віддалені від життєвих центрів губернії. Багатьох арештованих Леся Українка добре знала по опільній роботі, зв'язаній з пропагандою марксизму, і тяжко переживала їх провал. Свої переживання вона висловила у вірші «Вона зимова», написаному в Ялті.

Поліцейський терор, арешти, тюрми і заслання її друзів не лякали Лесю Українку. На дику сваволлю царизму вона відповідала бойовим, революційним словом художника, суворо осуджуючи маловірних, легкодухих, тимчасових попутників боротьби за справу народну:

Коли вам страшно, — геть ідіть з дороги!
Хай пролетить ся пісня самотньо,
Як вихор через море льодове.
Не треба їй ні сліз, ні спочування,
Їй треба тільки волі і простору⁴.

¹ Див. Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 373—374.

² Журн. «Культура», Львів, жовтень 1926, стор. 78—79.

³ ЦДІА СРСР, ф. ДП, 1898—1901 рр., сьоме судочинство № 120, т. III, арк. 11—252.

⁴ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. I, стор. 194.

Поетеса глибоко вірила, що ніякими репресіями не вдасться відживаючому свій вік царизмові спинити революційний натиск трудящих. Звертаючись до революціонерів, ув'язнених у тюрми і засланих на каторгу, вона закликає їх бути мужніми, до кінця відданими своєму народові («Порвалася нескінчена розмова...»):

Незважаючи на розгром Союзу боротьби, соціал-демократична пропаганда серед київських робітників не припинилась, навпаки, незабаром вона стала ще сильніша, охопивши ще ширші верстви пролетаріату. Пояснявалось це насамперед життєвістю марксистських ідей, а також тим, що тимчасово вибулих (арештованих і засланих) членів соціал-демократичної організації замінили нові, молоді сили — кращі представники промислового пролетаріату та інтелігенції.

Під впливом соціал-демократичної агітації в середовище українських робітників все більше проникає ідея інтернаціональної згуртованості пролетаріату. Дедалі частіше виникають політичні страйки, маніфестації робітників. Леся Українка бере в цей час діяльну участь в організації друкування за кордоном нелегальної революційної літератури, в тому числі першотравневих прокламацій, і транспортування її на Україну. Про це свідчать листи поетеси до М. Павлика з Берліна, де вона перебувала на лікуванні першу половину 1899 р. Леся Українка повідомляє М. Павлика, що їй вдалося встановити діловий зв'язок з власником російської друкарні Г. А. Ляхощьким. Цей зв'язок був потрібний поетесі для виконання невідкладного доручення київських соціал-демократичних організацій, які залишилися без друкарні після вчиненого царизмом розгрому в 1898 р.

Очевидно, Леся Українка організувала в Берліні друкування відозв, листівок, у тому числі першотравневих прокламацій 1899 р. Про це свідчить один з берлінських листів поетеси М. Павликові, в якому вона радиться з ним про можливість розповсюдження першотравневої прокламації 1899 р. в Галичині: «Хотіла послати Вам одне виданнячко 1-го травня соціал-демократії, та не знаю, чи в Галичині такі речі йдуть? Здається, йдуть? Там дещо про галицьку еміграцію спогадується...»¹.

Починаючи з 90-х років XIX ст. Леся Українка підтримувала тісні зв'язки з київськими марксистськими організаціями не тільки через П. А. Тучапського, С. К. Мержинського, а й через М. І. Мережинського та інших членів РСДРП. 22 квітня 1902 р. Київське губернське жандармське управління вчинило обшук на квартирі М. І. Мережинського і арештувало його. Він «знаходився під вартою, а з 22 травня 1902 р. був випущений на волю. Установлений особливий нагляд поліції»².

«При обшуку поряд з іншими адресами була виявлена адреса: Гадяч, Полтавської губернії, Оксана Петрівна Косач, для М. І. Мережинського в буд. Драгоманових (дата адреси — 1901.

¹ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 5, стор. 264.

² ЦДІА УРСР; ф. 271, 1902 р., спр. 377, арк. 269.

І. ІХ). Виявлене листування з Михайлом Васильовичем Кривинюком. Виявлений вірш «Перемона», автором вірша є Леся Українка (Лариса Косач)...»¹.

У протоколі обшуку зазначалося, що М. І. Мережинський притягався до відповідальності за «участь у злочинній діяльності Київського комітету РСДРП». При обшуку виявлені: «Брошура «До питання про національну автономію і перетворення РСДРП на федеративних основах», брошура Горького «Про письменника, який зазнався», листи, які свідчать про те, що Мережинський пересилав номери «Искры»².

Після звільнення М. І. Мережинського начальник Полтавського губернського жандармського управління писав Київському жандармському управлінню, що «Мережинський 22 червня (1902 р. — І. К.) прибув у Гадяч і зупинився в будинку дворянки Ольги Петрівни Косач, за якою належний нагляд встановлений»³.

У роки, що передували першій російській революції, Леся Українка пише високохудожні твори, сповнені глибокої ненависті до царизму і палких закликів до трудящих стати на шлях збройної боротьби проти поміщиків і капіталістів. Царська цензура зазначала, що твори поетеси «говорять про тяжку долю робітників і закликають до боротьби за поліпшення їх становища і за свободу»⁴.

Цензура жорстоко переслідувала ці твори поетеси. Так, у 1903 р. вона заборонила друкувати поезію «Дим», в якій показані тяжкі умови життя пролетаріату і його інтернаціональні завдання: Про рукопис збірки «На вічну пам'ять Котляревському» в. о. цензора Федоров писав, «що такі повісті і оповідання не можуть бути дозволені до друку: «Дим» (стор. 304 — зв.) Лесі Українки... Автор в'їздить у передмістя великого фабричного міста, що оповито димом, тим димом, який застилає ясне небо, краде у людей веселе сонце, п'є з лица кров і «гасить людський погляд». Дим цей проник в серце автора, стислося серце, «заніміло» і не повторювало вже більше — чужина... В. о. цензора вважав би... на підставі височайшого повеління від 18/30 травня 1876 р. не дозволяти до друку»⁵.

У 1904 р. була заборонена новела Лесі Українки «Одне слово», надіслана нею до збірки «З потоку життя», яку готували М. Коцюбинський і М. Чернявський. В. о. цензора Федоров доповідав Головному управлінню в справах друку: ...«Чужий». Оповідання якута про те, як в їх край були прислані троє засланих. Один скоро помер, другий виїхав, а третій залишився. Цей остан-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 274, 1902 р., спр. 377, арк. 247, 248, 249.

² Там же, арк. 260.

³ Там же, арк. 270.

⁴ ЦДІАЛ СРСР, ф. 776, 1904 р., оп. 21, од. зб. 6, арк. 238.

⁵ У кн. Лесі Українки «Публікації. Статті. Дослідження» невірно стверджується, нібито буржуазний націоналіст С. Єфремов самочинно не надрукував проїняту інтернаціоналістичними ідеями поезію «Дим». Вона була заборонена цензурою.

ній користувався великою повагою і пошаною з боку його, оповідача, одноплемінників за його привітне ставлення до них та за те співчуття, з яким він ставився до їх потреб. Коли ж «чужий» захворів і стало всім зрозуміло, що він уже не видужає, то в юрту, де він жив, зібралися якути, щоб в останній раз послухати його. Між іншим «чужий» сказав їм, якби у нього було те, чого він не може назвати, бо на їх, якутів, мові нема слова, яким можна було б висловити це поняття, то він видужав би! На запитання ж батька оповідача, чи багато «цього» на його, чужого, стороні, останній сказав, що «цього» у них дуже мало і що багато його земляків гине саме за те, що намагаються здобути «це». Цілим рядом прикладів «чужий» намагався з'ясувати якутам, що він вмирає за справу вольності, свободи і що ця свобода могла б зцілити його тепер, але ті не розуміли його і не було на їх мові слова такого. Помер «чужий», вимовляючи це слово на своїй мові, а якути залишились у переконанні, що це слово є закляття, бо від нього вмирають люди. Явно шкідлива тенденція цього оповідання служить достатньою підставою для заборони його до друку»¹.

В одному із своїх листів М. Коцюбинський писав: «До п'ятого коліна цензура викинула цілком. Те ж вона зробила і з... новелкою Лесі Українки, найкращою на мій смак річчю з усього присланого до збірника»².

Посилаючи до збірки «З потоку життя» твір «Одне слово», поетеса назвала його «Чужий». Деякі дослідники неправильно вважають, що твір Лесі Українки «Одне слово» не те ж саме, що «Чужий», і тому стверджують, що «Чужий» невідоме оповідання»³.

У другому виданні збірки віршів Лесі Українки «На крилах пісень», яка вийшла в світ у кінці 1904 р., цензура вилучила або спотворила багато віршів: «Слово, чому ти не твердая криця...», «Співець», «Сльози-перли», «Віче», «До товариша», «Порвалася нескінчена розмова», «Жертва», «Одержима», «Якби вся кров моя уплинула отак», «Епілог», «Завжди терновий вінець» та ін.

З приводу рукопису збірки «На крилах пісень» в. о. цензора Вержбицький писав: «Названий рукопис А являє собою збірку і заключає в собі ряд дрібних віршів, зміст останніх дуже різноманітний: автор оспівує і краси природи, і народні повір'я, і пориви великодушного серця, нарешті тяжкі удари долі. Остання нота особливо звучить у віршах Лесі Українки, виявляючись то в скорботі душі, то в розбитому житті, то в гнітючих умовах існування, вона створює переважаючий у рукописі сумний настрій. Більшість подібного роду творів неістотні в цензурному відношенні і можуть бути дозволені до друку. Але в названій збірці є ціла категорія віршів, які привертають особливу увагу. Це твори, головним мотивом яких є боротьба за визволення і заклик до

¹ ЦДІАЛ СРСР, ф. 776, 1904 р., оп. 21, спр. 6, арк. 236—236 зв.

² Леся Українка, Публікації. Статті. Дослідження, Вид-во АН УРСР, К., 1954, стор. 158.

³ Там же.

цієї боротьби; деякі з таких творів мають загальний характер, а інші прямо доводять народність автора. В цьому останньому розумінні найбільш характерними і проливаючими світло на велими важливу рису поезії Лесі Українки є вірші на стор. 105, 108, 115; далі йдуть вірші на стор. 73 — 98, 100, 102 — 103, 114 — 117, 130, 132, 142, 150, 151. Незалежно від зазначених віршів два (на стор. 163 — 164 і 170 — 188) підлягають розглядові духовної цензури, як присвячені з'ясуванню вчення і подій за життя спасителя. За винятком усіх зазначених віршів, рукопис Лесі Українки може бути дозволений до друку»¹.

Цензор Петербурзького духовного цензурного комітету архимандрит Мефодій писав до Петербурзького цензурного комітету: «Повертаючи при цьому рукопис на малоросійській мові, п. з. «На крилах пісень», збірку творів Лесі Українки (дочки дійсного статського радника Лариси Петрівни Косач), С.-Петербурзький духовний цензурний комітет має честь сповістити, що вміщені в цьому рукописі на стор. 163 — 164 та 170 — 188 вірші «Жертва» і «Одержима» (драматична поема на східний мотив) на підставі 260-ої ст. Уст. про цензуру та пресу не можуть бути дозволені до друку»².

Після перегляду духовною цензурою збірки «На крилах пісень» Петербурзький цензурний комітет у своєму донесенні Головному управлінню в справах друку 11 серпня 1903 р. доповідав: «Канцелярія Головного управління в справах друку від 9 липня цього року за № 5670 з наказу п. начальника цього управління надіслала в Петербурзький цензурний комітет для розгляду в цензурному відношенні рукопис на малорос. нарідччі під заголовком «На крилах пісень», збірку творів Лесі Українки.

В. о. цензора Вержбицький, який розглядав названий рукопис, доповів комітету, що він (від А—Б), С.-Петербурзький духовний цензурний комітет (з яким С.-Пет. ценз. комітет входив в стосунки), визнав, що вищезазначені вірші «Жертва» і «Одержима» на підставі ст. 260-ої Уст. про ценз. та пресу не можуть бути дозволені до друку.

Петербурзький цензурний комітет має честь представити на розсуд Головного управління в справах друку, на що він гадає і з свого боку можливим дозволити до друку рукопис, який при цьому повертається, лише при умові виключення з нього віршів; зазначених в. о. цензора, з огляду на їх тенденційність, так і тих два твори, які не визначені зручними до дозволу для друку з боку духовної цензури»³.

Гніт царської цензури примушував Лесю Українку більшість своїх творів друкувати за кордоном. Посилаючи з Єгипту у Львів до «Літературно-наукового вістника» драму «Руфін і Прісцилла»; поетеса писала редакторові: «Посилаю саме тепер через те, що боюся, коли б вона в разі, якби її везти на Україну, не дістала-

¹ ЦДІАЛ СРСР, ф. 777, 1903 р., оп. 5, спр. 33, арк. 495 зв.

² Там же, арк. 489.

³ Там же, арк. 494.

ся в руки «иностранный цензуры», а звідти ще й до «духовной цензуры» (за сюжет з першохристиянських часів), а там їй легко міг би бути «амінь». По новому курсові щодо «инородцев» усього можна сподіватись»¹. У X і XI книгах «Літературно-наукового вістника» (1911 р.) ця драма була опублікована. Але в Росії її, як і передбачала Леся Українка, цензура заборонила.

З приводу драми «Руфін і Прісцілла» цензор драматичних творів камергер М. Алфер'єв писав: «Дія відбувається в Римі, в перші віки християнства, під час гонінь. Дружина патриція Руфіна Прісцілла — християнка відвідує катакомби, чоловік знає це і не перешкоджає своїй коханій дружині сповідати христову віру, але постійно тремтить, як би вона не була схоплена в числі інших християн і не загинула. Він пропонує їй перенести збори християн у свій дім. Під час одних з таких зборів з'являється якийсь Круст, шпигун, і виказує властям Руфіна і Прісціллу, обвинувачуючи християн у вживанні під час богослужіння людської крові. Руфіна і Прісціллу в числі інших ув'язнюють в тюрму і піддають катуванням, які Руфін стоїчно переносить в ім'я любові до дружини. Йому пропонують тікати разом з Прісціллою, але вона відмовляється і Руфін теж і вирішує, хоч і залишаючись язичником, іти з нею на страту. В останній дії Прісцілла вмирає на руках свого чоловіка.

Зважаючи на те, що в цій п'єсі зображена боротьба християнського світогляду з язичеським, причому зачіпається і обговорюється і сама суть християнського вчення — таїнство св. євхаристії, розглядувана непосвяченими язичниками як вживання людської крові під час богослужіння незрозумілої для них нової релігії, а крім того беручи до уваги, що в числі дійових осіб знаходяться християнський єпископ і диякон, виноситься чаща з дарами і т. п.— вважаю п'єсу для вистави незручною»².

Царизм душив передову українську думку і культуру, намагався тримати в темноті й неутіві трудящих. Він усе робив для того, щоб не допустити розповсюдження в Росії творів українських прогресивних письменників, що друкувалися за кордоном. Так; Київський окружний суд затвердив арешт, накладений за розпорядженням Тимчасового комітету в справах друку в м. Києві на журнал «Літературно-науковий вістник» за травень, червень, липень і вересень 1909 р. Комітет у справах друку наклав арешт на книгу XII 1910 р. цього журналу, де був вміщений твір Лесі Українки «На полі крові», в якому поетеса викривала зрадників революції. При цьому комітет просив прокурора Київського окружного суду ввійти з клопотанням в окружний суд про затвердження арешту і притягнення до судової відповідальності редактора «Літературно-наукового вістника»⁴.

Утиски царської цензури і поліцейські переслідування не зла-

¹ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 2, стор. 669.

² ЦДІАЛ СРСР, ф. 776, 1912 р., оп. 26, спр. 31, арк. 44.

³ Там же, оп. 16, спр. 479, арк. 20, 21.

мали волі Лесі Українки до боротьби. Під впливом революційного руху і передових марксистських ідей вона пропагує інтернаціональну єдність трудящих, життєво необхідну для створення нового, соціалістичного ладу.

Як видатний художник, мислитель і борець, вона була глибоко переконана, що російський феодалізм перетворився в загниваючий лад, що «виродження наклало вже свою руку на нього», а тому світ аристократії являє собою розвалину, готову під революційним натиском прогресивних класів перетворитися в порох.

Публіцистична і літературно-критична діяльність Лесі Українки свідчить про великий вплив марксизму на її світогляд. Вона не тільки позитивно сприйняла ряд положень марксизму, а й вміло застосовувала їх до російської дійсності.

Леся Українка вірила в сили народу, вона була твердо переконана, що український народ, як і інші народи Росії, криє в собі могутні сили і спільно з старшим братом своїм — великим російським народом завоює свободу і щастя.

Незадовго до смерті в поезії «Про велета» (1913 р.) Леся Українка під впливом нового революційного піднесення в Росії бачить свій народ в образі казкового велетня, що підводиться на рішучу боротьбу проти рабства:

І встане велетень з землі;
Розправить руки грізні,
І вмить розірве на собі
Усі дротн залізні.

Багатомільйонний народ Радянського Союзу свято оберігає спадщину Лесі Українки. Здійснилась мрія, виражена в поезії друга робітників — Лесі Українки:

Як я умру, на світі запалає
Покинутий вогонь моїх пісень,
І стримуваннй племін засіяє,
Вночі запалений, горітиме удень!

¹ Леся Українка, Твори в п'яти томах, т. 1, стор. 137.

В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ПОГЛЯДИ І ДІЯЛЬНІСТЬ ЛАЗАРЯ БАРАНОВИЧА

Історичне рішення про возз'єднання України з Росією, прийняте Переяславською Радою у січні 1654 р., було виразом одностайної волі всього українського народу. Незважаючи на те, що Росія в той час була країною феодально-кріпосницькою, возз'єднання України з Росією мало величезне історичне значення. Український народ був врятований від поневолення панською Польщею і султанською Туреччиною. «Актом возз'єднання український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення»¹.

Після народно-визвольної війни 1648 — 1654 рр. Лівобережна Україна ввійшла до складу Російської держави. Це визначило більш інтенсивний характер розвитку економіки в цих областях, ніж на Правобережжі. Україна дедалі більше втягувалась в орбіту всеросійського ринку.

Визвольна війна розхитала феодально-кріпосницьку систему на Україні. Було знищено велике землеволодіння польських магнатів і шляхти. Значна кількість селян під час війни перейшла в козаки, звільнившись тим самим від поміщицьких податків. Однак війна не знищила кріпосництва і кріпосницької експлуатації. Гострі соціальні суперечності, як і раніше, становили основу розвитку української народності. Українські феодалі і шляхта, козацька старшина і вище духовенство, що економічно зміцніли за рахунок загарбання земель і промислів, які належали польським магнатам, намагалися поновити феодальну експлуатацію в попередньому обсязі. На це була спрямована внутрішня політика українських гетьманів, які самі були великими землевласниками-кріпосниками.

Особливо тяжким було становище трудящих на Правобе-

¹ «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією», К., 1954, стор. 10—11.

режній Україні, де соціальний гніт з боку польських і українських панів поєднувався з важким національно-релігійним гнобленням. Розорення і зубожіння селянства на Правобережжі досягало крайніх меж.

Разом з посиленням феодальної експлуатації зростав соціальний протест трудящих України, який набирив найрізноманітніших форм — від масових втеч селян від своїх панів і невиконання повинностей до відкритих збройних виступів. Прикладом останнього може служити боротьба правобережного селянства і козацтва проти соціального і національного гніту, що розгорнулася в 1664—1665 рр. під керівництвом Сулимки і Варениці. Із зміцненням зв'язків України з Росією міцніла єдність і згуртованість російського і українського народів в їх спільній боротьбі проти феодально-кріпосницького гніту. В багатьох повстаннях на Україні брали участь російські селяни і робітні люди, що тікали від своїх панів. У великих визвольних рухах в Росії разом з російським народом виступали українські козаки і селяни. Великий вплив на Україні справило селянське повстання під керівництвом Степана Разіна. Так, під безпосереднім впливом цього повстання на Слобідській Україні мали місце великі народні виступи на чолі з острогозьким полковником Іваном Дзиковським.

Друга половина XVII ст. — це період жорстокої боротьби українського народу як проти агресивних дій польської шляхти, так і проти сваволі українських феодалів, світських і духовних, що намагались відійти від Москви і знову віддати народ на поталу польським загарбникам.

Діяльність передових людей цього часу, спрямована на захист і зміцнення братерського союзу двох єдинокровних народів, мала велике історичне значення.

Період середньовіччя в історії людства є епохою панування релігійного світогляду, що монополізував усі галузі інтелектуальної діяльності. Всякий соціальний рух незмінно набував релігійного забарвлення, «потреби і вимоги окремих класів ховалися під релігійною оболонкою»¹. Такими були гуситський рух у Чехії, селянська війна в Німеччині, антиіспанський рух у Нідерландах. Всі ці так звані релігійні війни в основі своїй мали досить реальні матеріальні, класові суперечності. «Будь-яка боротьба проти феодалізму, — вказував Ф. Енгельс, — повинна була тоді приймати релігійне облачення, спрямовуватися в першу чергу проти церкви»². Будь-яка національно-визвольна боротьба з поневолювачами, що мали іншу релігію, набирала характеру релігійної боротьби.

Так було в XVI—XVII ст. і на Україні. Панування польських феодалів на Україні супроводилось жорстоким соціальним, національним і релігійним гнобленням. Випробуванням знаряддям гнобительської політики служила польським магнатам і шляхті

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. VIII, стор. 128.

² К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. XVI, ч. II, стор. 296.

католицька релігія. Боротьба українського народу проти польських панів точилась насамперед як боротьба проти католицизму й унії, на захист православ'я. Українські вчені і письменники пристрасно викривали вади католицької і уніатської церкви, відстоюючи й вихваляючи православ'я. Безумовно, що з точки зору класової ролі церкви переваги православ'я були досить ілюзорними. Марксистське визначення релігії як «опіуму народу» в однаковій мірі стосується і католицизму і православ'я. Православна церква завжди була великим феодалом і експлуататором трудящих. Якщо ж зважити на те, що боротьба православ'я проти католицизму й унії — це лише своєрідний ідеологічний прояв протесту українського народу проти своїх гнобителів — польських феодалів, то стане ясним її прогресивне історичне значення.

Релігійна полеміка навколо питання про унію, що почалася ще в кінці XVI ст., тривала протягом всієї другої половини XVII ст. Найбільш видатними літературними і церковно-політичними діячами на Україні в цей період були Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Іоанікій Галятовський. Серед них на перше місце, безумовно, висувається Лазар Баранович. Переконалий прибічник возз'єднання України з Росією, Лазар Баранович всю свою багаторічну політичну діяльність підпорядкував цій великій ідеї. Він виступав непримиренним ворогом польської експансії, ніколи не приховував своїх симпатій до російської держави, до Москви. Баранович підтримував зв'язки з царським двором і московськими патріархами, українськими гетьманами і митрополитами, з усіма визначними письменниками, вченими і проповідниками. Його авторитет і вплив на політичні й церковні справи України був до такої міри значним, що без його участі не проходила жодна більш-менш важлива подія.

Питання про походження Лазаря Барановича в літературі з'ясовано ще недостатньо точно. Однак є підстави вважати, що народився він в українській родині, тому що прізвище Баранович на Україні в XVII — XVIII ст. було досить поширеним. Батьки його, очевидно, належали до заможних світських або духовних верств, бо в іншому разі Лазар Баранович не зміг би дістати такої високої за тих часів освіти і так швидко просуватися на духовному поприщі. Ім'я Лазар прийнято ним при постриженні в ченці.

Часом народження Лазаря Барановича вважається 1620 р.¹ На доказ цього, звичайно, посилаються на «Чернігівський літопис» за 1693 р. Однак, виходячи з листів Лазаря Барановича, можна припустити, що народився він раніше, бо вже в 1660 р. нарікав на свою «хилу старість»²; в 1674 р. в листі до архімандрита Новгород-Сіверського він писав: «Я тремчу вже від старості»³. В листі ж до царівни Софії Олексіївни від 29 серпня 1682 р. Лазар

¹ БСЭ, 2-е изд., т. 4.

² «Письма преосвященного Лазаря Барановича», 2-е изд., Чернигов, 1865, стор. 32.

³ Там же, стор. 199.

Баранович називає себе «древньою людиною»¹. Таким чином, можна припустити, що в «Чернігівському літопису», який взагалі не вільний від помилок, допущена неточність. З більшою підставою можна погодитись з іншими дослідниками, які часом народження Лазаря Барановича вважають 1593 р.²

Почав свою освіту Лазар Баранович, «що з юнацтва полюбив книги»³, з братських шкіл, а закінчив, найімовірніше в Києво-Братській (Могилянській) колегії. «Ти в молодості своїй старанно шукав мудрості в Києві, Вільні, Каліші й інших місцях»⁴, — говорив І. Галятовський, присвячуючи Лазарю Барановичу свою книгу «Старий костьол».

У 1642 р. Баранович зайняв місце наставника в Києво-Братській колегії, будучи після цього викладачем в класах фари, інфіми, граматики і, нарешті, професором філософії і богослов'я. З 1650 по 1656 р. Лазар Баранович працював ректором колегії, яка в той час була в занепаді, тому що більшість викладачів і студентів старших класів пішли до війська Богдана Хмельницького. В березні 1657 р. за згодою гетьмана Богдана Хмельницького він був висвячений на єпископа чернігівського і новгород-сіверського. На цій досить важливій посаді Лазар Баранович перебував до кінця свого життя. Після смерті Сільвестра Косова (13 квітня 1657 р.) Лазар Баранович деякий час був блюстителем митрополичого престолу. В 1666 р. московським патріархом і царем Олексієм Михайловичем Лазар Баранович був висвячений на архієпископа. Помер він у вересні 1693 р. в Чернігові в глибокій старості.

* * *

Вся суспільно-політична діяльність Лазаря Барановича є виразом його прагнення бачити батьківщину вільною від національно-релігійного гніту з боку польського панства і татаро-турецьких орд.

Живучи в період нескінченних війн, політичних і релігійних суперечок, що потрясли Україну, бачачи занепад і розорення економіки країни, страждання українського народу, Лазар Баранович прагнув до встановлення спокою на об'єднаній Україні в лоні Російської держави. Встановлення дружніх відносин з єдинокровним російським народом — ось мета політичної діяльності Барановича. Запорукою миру на Україні, на його думку, може бути лише зміцнення зв'язків з Росією. Він писав: «Росії (тут мається на увазі Україні. — В. Є.) православної без православного государя жити не можна. Глава православ'ю є православний цар, без того не можна жити. Хто б хотів, щоб православна Ро-

¹ «Журнал Министерства народного просвещения», ч. LXXV, отд. V, СПб. 1852, стор. 98.

² Там же.

³ «Письма преосвященного Лазаря Барановича», стор. 124.

⁴ Тут і далі переклад з старослов'янської і польської мов наш.

сія була без глави православної?»¹. Разом з тим Л. Баранович розумів, що возз'єднання всієї України з Російською державою можливе лише внаслідок рішучої боротьби проти польських і татарських загарбників. Він закликав народ бути мужнім у боротьбі за національне визволення, з боєм говорити про занепад войовничості, вказував на приклад мужності предків: «Зараз все, що живе, то за горілку й пиво взялося. Воскреси, господи, нам старих хоробрих мужів, що, як пір'янку, носили зброю».

Згідно з Андрусівським перемир'ям 1667 р., укладеним між Польщею і Росією, Правобережжя підпало під владу Польщі. Київ з прилеглими до нього районами на два роки залишався за Лівобережжям, тобто за Росією.

На Правобережжі польські загарбники поновлювали гнобительський, колоніальний режим. Посилення феодального і національного гноблення супроводжувалось жорстоким духовним гнітом. Католицькі священники прагнули обернути українське населення в греко-католицьку (уніатську) віру. Православні позбавлялися елементарних прав і в суді, і в місцевому управлінні, і в церковних справах. «Православ'я наше в Короні (Польській державі. — В. Є.) і в Литві так пригнічене, що ледве терпіти можна, — писав Баранович у 1669 р. в Москву. — ...Один тільки притулок для бідної Русі — під крила орлині (тобто до Російської держави. — В. Є.)»².

Андрусівська угода не могла задовольнити народні маси України, що прагнули до возз'єднання всіх своїх земель. Невдоволення посилилось через два роки, коли, згідно з умовою, Київ повинен був перейти до Польщі. Заворушення охопило широкі верстви українського народу. Козаки вимагали, щоб російський уряд не віддавав Києва Польщі. Л. Баранович як один із впливових українських політичних діячів почав настійно просити царя, щоб він «гнізда православ'я і престолу княжіння свого нікому не віддавав»³. У листі до царя Олексія Михайловича в 1668 р. він писав: «Київ — отчина твоя, достояння твоє, якщо перейде у владу ляхів, гоніння буде велике на православ'я... З Корони і Литви повідомляють, що ті, що живуть благочесно, зазнають гонінь. Пресвітлий царю! Київ, гніздо православ'я, тобі достойно належить»⁴.

Як визначний церковний письменник і полеміст свого часу Л. Баранович підпорядкував літературну діяльність своїм політичним цілям. У другій половині XVII ст. він був одним із значних поборників православ'я, рішучим борцем проти унії і католицизму як ідеологічної зброї польсько-шляхетської агресії. У католиках Л. Баранович бачив прямих і відкритих своїх ворогів, до уніатів же він ставився з презирством, як до людей, що зрадили свою батьківщину, свій народ. У «Лютні Аполлоновій» він

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 68.

² Там же, стор. 64—65.

³ Там же, стор. 68.

⁴ Там же, стор. 61.

порівнював уніатів із птахом, що намагається сидіти одночасно на двох різних гілках.

У другій половині XVII ст. одним із значних уніатських полемістів був єзуїт Павло Бойма, який видав у 1668 р. у Вільні книгу «Стара віра», спрямовану проти православ'я. В цій книзі Бойма захищає і виправдовує унію посиленнями на догмати і церковні авторитети.

В ідеологічній боротьбі середньовіччя, що приховувалась релігійними покровами, іноді дуже важко було побачити справжні політичні цілі тих, що борються. Так було і на цей раз. Уніати, і зокрема Бойма, відстоювали католицький догмат про сходження святого духу від отця і сина. Православні ж вважали, що святий дух сходить тільки від отця. З цього приводу було написано велику кількість трактатів обома сторонами, і з першого погляду здавалось, що суперечки ці мають чисто догматичний, внутріцерковний характер. Проте в дійсності справа стояла не так. Непримиренність двох точок зору про сходження святого духа пояснювалась непримиренністю двох партій, що стояли за католицизмом і православ'ям. Захист прогресивним українським духовенством догмату про сходження святого духа виключно від отця був по суті виявом їх протесту проти католицизму й унії, проти національного й духовного гноблення польських загарбників.

Доводячи католицький догмат про сходження святого духа, Бойма дорікав православним за їх невігластво й незнання писань отців церкви. Книга Бойми викликала обурення православного духовенства. Дати належну відсіч єзуїту взявся Л. Баранович, який прагнув залучити до боротьби з уніатами московське духовенство. У себе ж, на Україні, Л. Баранович виступив організатором широкого антиуніатського фронту. Він звертається до всіх київських вчених і церковних полемістів з закликом спільно виступити на захист православ'я і дати рішучу відсіч уніатам. В листі до ігумена михайловського Феодосія Сафонівича в 1670 р. він писав: «Переконливо прошу пречесність твою, ревнуючи про православ'я, стати в ряд поборників і якщо у кого з ваших пречесностей є що-небудь стародавнє, визначне, то для цієї боротьби охоче витягти з старих піхв меч і зітнутися ним з мечем Павла Бойми... Спасайте! Спасайте — кличе церква своїх синів, — заперечуйте на «Стару віру»¹.

Київ Л. Баранович розглядав як міцну опору православ'я на Україні, як центр науки і культури українського народу. Київ був його надією в боротьбі з уніатами. «Як то є руський Париж, то з Києва, як з розумної голови, якщо не видадуть відповіді (Боймі. — В. Є.) — замовкне справа ця назавжди»².

Книга Бойми обурювала Барановича не лише своєю уніатською спрямованістю, а й обвинуваченням православних у невігластві, у відсутності начебто серед них розумних і вчених лю-

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 104.

² Там же, стор. 117.

дей, які б могли довести свою правоту. Книга ображала кращі патріотичні почуття Барановича, тому він вважав, що Бойму треба добре «прошколити», щоб «він узнав при цьому, як кажуть, що і в неосвіченій Росії є свій розум»¹.

Одним з видатних церковних і громадських діячів України цього періоду був письменник-полеміст архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель. Природно, що в боротьбі з уніатами Л. Баранович велику надію покладав на Гізеля. «Без лестощів скажу, милостивий благодітель мій,—писав він Гізелю,—що, крім пречесності твоєї, немає у нас іншого для цієї справи Арістотеля»². В 1671 р. вийшла книга Гізеля «Про істинну віру», спрямована проти Бойми, яку Баранович оцінив як «твір предостойний», вказавши на правильність тверджень автора.

Під впливом Барановича проти Бойми виступив також відомий письменник і проповідник Іоанікій Галятовський, який написав книгу «Старий костьол», що вийшла в 1678 р. Спонукаючи українських церковних письменників до полеміки з уніатами, Баранович сам написав полемічну працю «Нова міра старої віри». Характерною особливістю її є те, що вона написана в суґубо догматичному аспекті, без різких особистих випадів проти Бойми. «Я там таврував його (Бойму.—В. Є.), але без насмішок»,—писав Баранович. Л. Баранович хотів довести правоту православ'я, ґрунтуючись на логічності, аргументованості своїх положень, вважаючи, що занадто пристрасний полемічний запал може завадити цьому; він не без підстав вважав, що образливий тон полеміки може викликати посилення переслідувань православних на Правобережжі. «Не думаю,—писав він,—щоб це видання мое могло завдати яку-небудь шкоду нашим православним, що живуть у тих місцях, тому що я був обережним у судженнях і висловах»³.

Книга Барановича була надрукована в Києво-Печерській друкарні і вийшла в світ у 1678 р. Вона складається з двох частин. Перша частина присвячена питанню про главенство римського папи. Аналізуючи писання отців церкви, Л. Баранович доводить, що ніколи греки і росіяни не підкорялись папі, що ніколи православні патріархи не були під зверхністю римського престолу, що єдиним главою церкви є Христос. Л. Баранович, як добре освічений церковний історик, доводить переваги православ'я перед католицизмом і греко-католицькою церквою. Намагаючись підірвати авторитет католиків, Баранович вказує на язичеську основу їх віри.

У другій частині «Нової віри» Баранович послідовно спростовує аргументи Бойми про сходження святого духа від отця і сина. Ця частина є сухим богословським трактатом, відірваним від живої дійсності, хоч і тут автор іноді торкається питань про унію і політичні відносини між Україною і сусідніми державами.

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 110.

² Там же.

³ Там же, стор. 107.

Всю свою політичну і літературну діяльність Л. Баранович присвятив захисту інтересів своєї батьківщини, вістря його боротьби було спрямоване проти польських загарбників, проти національного і релігійного гноблення українського народу Річчю Посполитою. Ненавидячи поляків-гнобителів, Л. Баранович разом з тим ніколи не дозволяв собі насмішок і образ на адресу польського народу, високо цінував його науку і культуру, поважав прогресивних його діячів. Він прагнув до встановлення дружніх, рівноправних відносин між польським і українським народами. Л. Баранович вважав, що мир між двома слов'янськими народами настільки ж можливий, наскільки й необхідний. У «Лютні Аполлоновій» він вміщує спеціальний вірш, написаний ним на спростування поширеного в той час прислів'я — *nie będzie, jako swiat swiatem, rusin polakowi bratem*» (не буде, як мир свят, русин полякові братом), в якому пише: «Боже, помнож любов між ними... Хай не заганяють один одного в домовину, бо часто на їх землі нападають вовки, хай люблять одне одного, а їх виганяють». Подібні ж думки висловлює Баранович в ряді інших віршів «Лютні Аполлонової», а також у книгах: «Знаків п'ять, ран христових п'ять», «Меч духовнний».

Він закликав до єднання «брата східного» з «братом західним». «Брат східний брату західному на землі здоров'я доброго і довгого, а в небі визволення вічного широко бажає»,—писав Баранович¹.

Лазар Баранович відстоював ідею дружнього єднання всіх слов'ян і насамперед російського, українського і польського народів. Бажаючи встановлення мирних, добросусідських відносин між Польщею і Росією, він завжди вітав «очікуваний мир між монархами» цих держав. Цю думку він висловлює, зокрема, в творі «Нова міра старої віри», у вірші «Дух святий, встанови згоду Росії з поляками», закликаючи «московського і польського орлів об'єднатися».

Ратуючи за союз Росії, України і Польщі, Л. Баранович вважав цілком природним і справедливим, що в об'єднанні цьому провідне місце повинно належати Росії, як найсильнішій і найбільшій державі. Одним із засобів зближення Польщі з Росією він вважав обрання на польський престол російського царевича. Всіляко пропагуючи цю думку, Л. Баранович писав у 1668 р., що «вся Литва і сильніша партія в Польщі бажають, щоб у них був королем його милість царевич»².

Одним із найважливіших завдань слов'янських народів повинна бути, на думку Барановича, боротьба проти султанської Туреччини. Замість взаємних сварок, пише він у книзі «Знаків п'ять, ран христових п'ять», «краще б русину з поляком, її кожному, хто

¹ Л. Баранович, Знаків п'ять, ран христових п'ять, Чернігів, 1680, Центральний державний історичний архів УРСР (далі: ЦДІА УРСР), ф. 739, оп. 1, од. зб. 49, арк. 40.

² «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 51.

тільки осіняє себе святим хрестом, на турка спільно навести зброю»¹. У вірші про орлів московського і польського Л. Баранович писав: «Орли одне одного любить, а турка лупить»².

Султанська Туреччина і її васал Кримське ханство були одвічними ворогами українського народу. Турки і татари розоряли українські міста й села, жорстоко розправлялися з населенням, захоплювали худобу, людей брали в полон і продавали в рабство. В другій половині XVII ст. вони прагнули відірвати Україну від Росії і перетворити її в свою колонію. Л. Баранович був одним із послідовних глашатаїв непримиренної боротьби проти турецько-татарського ярма. «Звідала Русь, як жити їй під неправославною главою, — писав він. — Під бусурманською рукою стогне Греція і по цей час і самих патріархів вішають; о невольна вільність! І для чого під таке ярмо класти шию?»³.

Баранович рішуче засуджував зрадника гетьмана Петра Дорошенка, який у 1669 р. заключив союз з султанською Туреччиною, чим поставив у залежність від неї Правобережну Україну. Тоді Баранович писав: «Чуємо велике на благочестіє гоніння. Краще було б, щоб Росія не ділилась, але під єдиним православним монархом була... Під турком бути як грекам важко і патріархам біда, так і нам невелика була б вірада. Є пророцтво у них (турків.—В. Є.) самих же: мають пропасти; виконай, боже, це скоро. На цю справу да воздвигне бог силу війська запорозького»⁴.

Л. Баранович всіляко намагався схилити Дорошенка до підданства російському царю. З цією метою він неодноразово писав йому листи й грамоти. За дорученням російського уряду він вів переговори з Дорошенком у питанні про обмін полоненими. На Дорошенка і його старшину Баранович намагався вплинути й обхідним шляхом, через інших осіб. В листі до ігумена михайловського в 1673 р. він писав: «Дай бог, щоб кумир цей (Дорошенко.—В. Є.) впав до ніг і під міцну руку його величності царя... Про це потрібно нам дуже просити небеса... Розіб'ють цього зухвалого (Дорошенка.—В. Є.) і омийть ноги свої в крові нечестивого»⁵.

До татар і турків Баранович ставився з величезною ненавистю, як до найзліших ворогів українського народу. «Татарин вовк, — писав він, — християнин вівця христова... татарин пес, уже не раз спробований; час того спробуваного пса приборкати, дай боже, тим, чим він християн в'яже»⁶. Баранович докладав всіх зусиль до визволення Правобережної України від татарського ярма. Для православної України мати главу неправославною, говорив він, все рівно, що «вівцю мати з головою вовчою».

Баранович наполегливо закликав слов'ян до священної боротьби проти «бусурманів»: «Виходь пан поляку, русаку, козаку, при

¹ ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 49, арк. 67.

² Там же, арк. 39.

³ «Листьма преосвященного Л. Барановича», стор. 66.

⁴ Там же, стор. 71.

⁵ Там же, стор. 191.

⁶ Там же, стор. 57.

своїм сагайдаку»¹. Він кликав їх звільнити братів, що страждали в турецькій неволі. В одному із віршів «Лютні Аполлонової» він писав:

«О славна Русь, свою зброю
Зверни на турків,
І там братів визволи,
Тому що в неволі їх болі.

Брат твій у турків вали насипає,
В кайданах свої ноги носить,
Кусня хліба як жебрак просить.

Злий гнів хай повстане у людей».

Заклик «русин з поляком, визволи своїх братів» звучить в багатьох творах Л. Барановича. Але характерно, що головну свою надію в боротьбі з татарами Л. Баранович покладав на Російську державу. Тільки з її боку можна було чекати дійсну допомогу українському народові, що стікав кров'ю від безперервних війн з турецько-татарськими загарбниками. «Бить то мусить, турчин згинути має од Русі»,—пише він². «Як роси з небес, всі чекають у нас милостивого його царської милості слова,—писав Л. Баранович у Москву до Сімеона Полоцького в 1668 р.— Орди до нас нахлинули у великій кількості, і ця загроза, що висить над нами, чи пройде так від нас. О, дав би бог і навчив би руки козацькі на боротьбу і персти їх на бій з ордами, щоб і нога їх в Україні не лишилась; а це могло б статись: згодою держави зміцнюються. Війська у його царської величності багато; коли б приєднався до них союз самопальний (козаки.— В. Є.), то впали б орди в ту яму, яку вони для християн копають»³. Л. Баранович часто звертався в Москву з такими листами. Ці думки він висловлює і в своїх творах. У книзі «Знаків п'ять, ран христових п'ять», присвяченій царю Федору Олексійовичу, Баранович писав:

«Цар Федор—божий дар,
Бо турки загинуть, як мара.
Хто ж цьому не був би радий,
Якщо б турок із свого коня впав
І шню зламав»⁴.

Таким чином, із відомих нам джерел Лазар Баранович постає як прогресивний політичний діяч свого часу, як патріот своєї батьківщини, що віддавав свої сили справі визволення України від польських і турецько-татарських загарбників.

* * *

Однією з важливих сторін діяльності Л. Барановича є його послідовна боротьба за зміцнення братнього союзу Росії й Украї-

¹ ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 49, арк. 38.

² Там же, арк. 11.

³ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 53.

⁴ ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 49, арк. 36.

ни. В особі гетьмана Богдана Хмельницького Л. Баранович бачив великого історичного діяча. Вже на початку своєї діяльності він встановлює з ним зв'язки, засновані на взаємному довір'ї й повазі. При висвяченні Л. Барановича на єпископа чернігівського Богдан Хмельницький видав йому похвальний універсал, що схвалював його особу і діяльність. В усій своїй наступній діяльності Л. Баранович незмінно залишався вірним політиці Б. Хмельницького.

Після смерті Богдана Хмельницького гетьманська булава дісталася І. Виговському. 17 жовтня 1657 р. відбулася з цього приводу урочиста обідня в Братському монастирі в Києві, в якій взяв участь і Баранович. Передаючи Виговському освячену ним булаву, шаблю і бунчук, що були у свій час подаровані Богдану Хмельницькому царем, Л. Баранович говорив: «Приймаючи гетьманство, ти повинен служити вірою і правдою великому государю... Управляй і зміцнюй військо запорозьке, щоб воно було невідступно під високою рукою його царської величності»¹.

Після відкритої зради Виговського й переходу його на бік Польщі зрадив також київський митрополит Діонісій Балабан. Останній був вигнаний з Києва і блюстителем митрополичого престолу став Лазар Баранович, який підняв клопотання перед царем про дозвіл на обрання нового митрополита, пославши з цією метою в червні 1660 р. своїх гінців до Москви. Зв'язки Барановича з Московією з часом все більше міцніли.

Багато церковних діячів, а також представників старшини, що прагнули до зміцнення зв'язків з Московією, неодноразово висували на посаду київського митрополита кандидатуру Лазаря Барановича. В 1662 р. від імені всього духовенства з проханням про це до гетьмана звернулись архімандрит печерський І. Гізель. ігумен Мгарського монастиря В. Загоровський, ігумен Видубецького монастиря К. Старушич. Кандидатуру Л. Барановича підтримували і багато російських сановників. У 1666 р. київський воевода Шереметєв писав московському послу Леонтєву: «Вірний государю єпископ чернігівський Лазар Баранович; як великому государеві завгодно, а мені здається, що краще всього бути йому в Києві на єпископстві»². Проте з різних політичних причин і через махінації прибічників польської орієнтації Л. Баранович митрополитом так і не був обраний.

У 60-х роках XVII ст. Л. Баранович встановлює особисті стосунки з московським двором і самим царем Олексієм Михайловичем. У 1666 р. він був офіційно запрошений до Москви на відомий собор у справі московського патріарха Нікона. «Відправляюсь до його царської величності з «мечем духовним», — писав віз 1 квітня 1666 р. «Меч духовний»³ — збірка проповідей Лазаря

¹ Н. И. Костомаров, Собр. соч., кн. 1, т. I—III, СПб., 1903, стор. 322.

² С. М. Соловьев, История России, т. XI—XV, СПб., стор. 158.

³ Л. Баранович. Меч духовный, 1666, ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 21.

Барановича, яку він присвятив цареві. Книга відкривається віршами «На його пресвітлої царської величності знамення», в яких Баранович славить царя, його сім'ю і дім. «Меч духовний» ще більше зміцнив зв'язки Л. Барановича з московським духовенством і царським двором. «Праця моя, віддана в дар, скрізь вдячно прийнята»¹,—писав Баранович Феодосію Сафроновичу з Москви. Л. Баранович був представлений царю Олексію Михайловичу, який поставився до українського єпископа дуже доброзичливо.

У Москві Баранович брав активну участь у соборі 1666 р. і підписався під його рішеннями. Від'їжджав Баранович з Москви, де пробув близько року, осипаний милостями і почестями. Собор підвищує його в сан архієпископа. Цар видав Барановичу підтверджуючі грамоти на всі церковні маєтності в Чернігівській архієпископії.

На початку 60-х років XVII ст. політичні умови на Україні ускладнилися. Частина козацької старшини всупереч прагненням українського народу намагалась відірвати Україну від Російської держави. В цих складних умовах Л. Баранович залишався непохитно вірний заповітам Богдана Хмельницького, великій справі російсько-українського єднання. Він докладав всіх зусиль до того, щоб не дати козацькій старшині підкорити український народ польському пануванню. Л. Баранович при цьому виявив глибоку політичну далекоглядність, бурхливу енергію, пристрасть у захисті своїх ідеалів, високий патріотизм.

Після воявлення Виговського і падіння Юрія Хмельницького, що був простим зряддям у руках української феодальної знаті польської орієнтації, гетьманом Правобережної України став ставленик польських панів Павло Тетеря. Для обрання нового гетьмана України в 1663 р. була скликана рада («Чорна рада»), що оголосила гетьманом Івана Брюховецького, з яким у Барановича з самого початку виникли розходження.

Не довіряючи Брюховецькому, Баранович уважно стежив за його діяльністю. В 1665 р. він схиляє Брюховецького до поїздки в Москву. Однак, як і передбачав Баранович, Брюховецький був тайним ворогом Російської держави і в 1668 р. відкрито зрадив їй. Цар зразу ж послав прамоті своїм вірним людям на Україні з проханням діяти в інтересах Російської держави. Одержав таку грамоту і Лазар Баранович. Він зразу ж енергійно взявся за справу. Закликаючи Брюховецького припинити військові дії проти російських військ, Баранович писав: «Яка користь до крові християнської. Це трус великий, якоже кораблю українському кровавими покриватися хвилями»². Він гостро осуджує зраду Брюховецького. «Чи не дознало того військо запорозьке, що бусурмани вороги йому?»,—писав Баранович.—Не потрібно б вам гнутися у ярмо невірному. Як вогню з водою, так вірному війську запорозь-

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 31.

² Там же, стор. 55.

кому єднання з невірним військом бусурманським. Під обороною монарха російського при данню вільностей, хто б сокрушив і зламав зброю війська запорозького?»¹.

Після смерті Брюховецького ставленик хана Дорошенко оголосив себе гетьманом Правобережної і Лівобережної України і призначив гетьманом Лівобережжя чернігівського полковника Дем'яна Многогрішного. Відступаючи під натиском російських військ, Многогрішний почав переговори з російським воєводою Ромадановським. І тут не обійшлося без Лазаря Барановича, який виступив вірним другом Російської держави. Він енергійно втрутився в справу, всіма силами намагаючись схилити Многогрішного до підданства царю. Сповідуючи своєму другові Сімеону Полоцькому, який жив у Москві, про заворушення на Україні, Лазар Баранович вказував: «По моему старанню, Демко, сіверський гетьман уклав союз з князем Ромадановським»².

У вересні 1668 р. Многогрішний сповістив листом Барановича про свою згоду підкоритися російському царю, але поставив ряд умов, серед яких — збереження козацьких вольностей і вивід воевод з ратними людьми з українських міст. Лазар Баранович був противником воєводського управління, він підтримував козацьку старшину і вище духовенство, які намагалися зберегти своє незалежне становище і досить вороже ставились до обмеження їх прав з боку царських воєвод. Звертаючись до царя з проханням простити Многогрішного та його війська і прийняти їх у своє підданство, Баранович неодноразово нагадував царю про необхідність збереження козацьких вольностей і виводу воевод з українських міст. «Обіцялися всі козаки переді мною, — не пошадити глав своїх, вірно служити вашій царській пресвітлій величності, тільки милості твоєї государської просять, щоб не було воевод і на вольностях, старому Хмельницькому наданих, щоб жили. Впконай, ваша царська пресвітла величність, бажання їх; а з їх істинної роботи буде ваша царська пресвітла величність мати радість і веселощі»³.

Для розв'язання всіх цих питань цар наказав зібрати в Глухові раду, на яку послав своїх представників на чолі з воєводою Ромадановським. Одним із активних учасників Глухівської ради був Лазар Баранович. На раді були підписані представниками царського уряду і гетьманом Многогрішним так звані Глухівські статті (1669 р.).

Нові «Статті» обмежували гетьмана в його відносинах з іноземними державами, але разом з тим царський уряд йшов на поступку у воєводському питанні. Кількість воєвод обмежувалась, більш точно визначались їх функції (вони повинні були займатись виключно військовими справами). Л. Баранович був задоволений цим. Схвалюючи «Глухівські статті», Баранович широко пропа-

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 57.

² Там же, стор. 51.

³ Там же, стор. 59.

гував їх, намагаючись викликати схвалення їх з боку усього українського народу. Він добивався, щоб ці «Статті» стали міцною основою російсько-українських відносин.

«Глухівські статті» були здійсненням надій Барановича. Чернігівський архієпископ був активним учасником подій, що привели до прийняття цих «статей», тому він з повним задоволенням міг писати: «Нині нашим правам є розгляд, вольності такі дані, про які ми молились. Ніколи бусурманин їх не дасть. Я свої вівці чернігівські з полками тогочасними (лівобережними. — В. Є.) звернув до царя»¹.

Наскільки був задоволений Баранович укладенням миру і прийняттям «Глухівських статей» свідчать його листи до різних осіб. І кожного разу, говорячи про це, Баранович незмінно підкреслює величезне значення єдності України і Росії з усіх точок зору, і насамперед з точки зору військової і культурної (духовної). Проте гетьманство Многогрішного було нетривалим. Незадоволена ним старшина звинуватила його у зв'язках з Дорошенком (без достатніх підстав). У 1672 р. його було скинуто і під вартою направлено до Москви. Після допитів Многогрішному зачитали обвинувачення в зраді і приговорили до страти. Але в останню хвилину Многогрішний був помилуваний царем і засланий до Сибіру.

Вся ця історія з Многогрішним була дуже неприємною для Барановича, який відіграв вирішальну роль у його долі. Саме завдяки Барановичу Многогрішний перейшов у підданство до російського царя, був обраний гетьманом, підписав «Глухівські статті». Баранович був вражений, коли довідався про офіціальну версію, ніби Многогрішний, забувши «клятви і крестне на вірність його царської величності цілування» замишляв «зраду і воровську діяльність». У квітні 1672 р. Баранович у листі до царя заявив про своє цілковите незнання відносно задумів Многогрішного².

Знаючи послідовну багаторічну боротьбу Барановича за возз'єднання України з Росією, можна не сумніватися в правдивості його слів. Безумовно, що Барановичу не були відомі будь-які наміри відносно відділення України від Росії, якщо вони взагалі були у Многогрішного. Баранович лишався вірним ідеї союзу двох держав. Російський уряд, як і раніше, довіряв йому, кожного разу даючи йому відповідальні завдання по підтриманню миру на Україні і недопущенню будь-яких намагань відірвати її від Росії. Про це свідчить, зокрема, лист Барановича до царя від 1672 р., який був написаний після історії з Многогрішним. «Поданий государською вашою царською величністю указ мені богомольцю своєму, щоб я зміцнював всі будучі під державою вашої царської величності полки у вірному вашої царської величності радінні. Ще раніше указу вашої величності послав у всі війська запорозького міста архієрейські універсали..., наказуючи, щоб у вірності були несхибні і щоб ніяким прелісникам віри не вірили, під-

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 69.

² Там же, стор. 160.

тримуючи їх превеликою вашої царської величності милістю, її же благодареніє. І надалі по званню моему вашої царської величності підданих у вірі зміцнювати не перестану»¹.

Передбачалося обрання нового гетьмана, яке завжди супроводилося певними заворушеннями і невдоволенням тієї або іншої частини старшини і козацтва, якщо їх представник в гетьмани не проходив. Знаючи це, Лазар Баранович у листах до царя просив, щоб він «беріг отчину свою» (мається на увазі Україна) і вжив заходів до забезпечення мирного обрання гетьмана, вірного російському урядові. Таким заходом Баранович вважав «видання указу ратним людям наблизитися до отчини (України.— В. Є.) вашої царської величності, щоб без всякого бунтування змогла старшина і все військо вашої величності запорозького рицарства обрати собі старшину гетьмана»².

У 1672 р. в козацькій Діброві недалеко від Конотопа на раді в присутності боярина Ромадановського був обраний новий гетьман Іван Самойлович, який до того займав посаду генерального судді. За наказом царя на раді був присутній і Л. Баранович, який і привів нового гетьмана до присяги.

З кінця 70-х років XVII ст. в результаті певної стабілізації політичного життя на Україні Л. Баранович поступово відходить від участі в політичних справах, віддаючись переважно проповідницькій діяльності і роботі над своїми книгами. Однак дружні відносини його з Москвою, з царським двором, московськими церковними діячами не припиняються. Він продовжує переписку з царем і московським патріархом, відгукуючись вітальними посланнями на всі важливі придворні події. Кожний свій новий твір Баранович надсилав цареві і патріарху, за що одержував від них вдячливі грамоти, а нерідко й цінні подарунки. Звертався з листами Баранович і до царів Петра та Іоанна. Зокрема, в листі до них від 30 березня 1688 р., говорячи про утиски з боку київського митрополита Гідеона Святополка, Л. Баранович висловив просьбу: «Прийміть прошеніє мое, да буду з усією епархією моею прямо під благословенієм святійшого патріарха московського нарівні з іншими великоросійськими архієреями, і нехай наступники мої поставляються в Москві, а не в Києві»³. Це прохання Барановича було задоволене в тому ж 1688 р., і Чернігівська архієпископія стала першою на Україні, підпорядкованою безпосередньо московському патріарху.

Політична діяльність Лазаря Барановича на протязі всього його життя була присвячена одній головній меті — зміцнити зв'язок Росії і України. Росію він вважав єдиним до кінця вірним союзником і захисником України. Тільки в лоні Російської держави не страшні українському народові іноземні загарбники, так як «вкупі ніхто їх звитяжити не може»⁴, — писав Баранович.

¹ «Письма пресвященного Л. Барановича», стор. 160.

² Там же.

³ Там же, стор. 229.

⁴ Там же, стор. 69.

Він вірив у велике майбутнє російського і українського народів, в їх непохитну міць і прогресивний розвиток. «Нехай собі заздрісники мучаються, а я бачу, що Росія просувається вперед, — писав Баранович. — Моя думка про росіян (маються на увазі народи, які населяли Росію, в тому числі й українці. — В. Є.) така, що настане час, коли вони не будуть потребувати сторонньої допомоги і навіть будуть нехтувати нею»¹.

* * *

Боротьба проти агресивних сил Польщі, Туреччини і Криму, намагання зміцнити братерський союз Росії і України були кровною справою всього українського народу. Тому політична і літературна діяльність Л. Барановича, пройнята ненавистю до ворогів своєї батьківщини, спрямована проти намагань частини козацької старшини і вищого духовенства відірвати Україну від Росії, була виразом і захистом інтересів українського і російського народів.

Разом з тим у Барановича були й інші цілі, які визначалися його соціальним становищем. Баранович був представником вищої духовної знаті. Він належав до класу українських феодалів. Ця ж соціальна група, борючись за возз'єднання України з Росією, прагнула, крім всього іншого, забезпечити свої економічні і політичні привілеї, скористатися землями і селянами, відібраними у польських магнатів.

Будучи чернігівським архієпископом, володіючи великими маєтностями, Баранович використовував своє становище і вагу в політичних справах для ще більшого розширення володінь архієпископії; його проповіді і церковні твори із звичайними для релігії закликами до покірності служили знаряддям соціального гноблення українського селянства.

Баранович не був ворогом свого класу, він не виступав проти феодальної системи в цілому, хоч у його творах, і особливо в листах, відчуваються іноді опозиційні настрої. Він бачив, що «весь світ у злі лежить» і що сучасне йому життя засноване на принципі: «хто сильніший, той і кращий»². «Точно, як два коти, коли вони в одному мішку живуть, — писав Баранович, — так і в світі робиться, — що сильніший притісняє слабшого»³. Будучи сам володарем багатьох селян, Баранович не схвалював жорстокого ставлення до них. Так, у листі до ігумена максаківського Ієремії Ширкевича Баранович дорікає останньому за те, що він на своїх селян наклав «високу подать і ярмо незносне, яке, як вони кажуть, і батьки їх не носили». «Свої вони селяни, — пише Баранович, — не на один раз вони і потрібні, ви володар, а не воїн; правда, і воїн, але христів, який повинен наслідувати приклад Христа і брати не полтинами, а ліптами»⁴. Засуджує Баранович

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 50.

² Там же, стор. 178.

³ Там же, стор. 202.

⁴ Там же, стор. 17.

і ігумена Видубецького монастиря Феодосія Углицького, який наказував на полях Лаври «бити до крові, обирати і знущатися з селян»¹.

Іноді Баранович більш гостро засуджує несправедливість у ставленні до бідноти. В одному із віршів збірки «Лютні Аполлонової» він пише:

У багатого тля одежі поїдає,
А жебраки голі сидять на базарі;
В землю ховає багач своє срібло-золото,
Убогий жебрак же копійки не випросить;
Різні напої закриті в пивницях,
Від спраги жебрак помирає на вулиці;
Щури у підвалах зерна поїдають,
Вбогий жебрак з голоду помирає.

Ці і подібні їм висловлювання Лазаря Барановича не дають, однак, підстав вважати його захисником експлуатованих. Він просто розумів, що крайності феодалів щодо пригнобленого народу можуть викликати нові вибухи антифеодальної боротьби селянства.

Баранович розумів величезну роль запорозького козацтва в долі України і, з співчуттям ставився до нього. «Де б і коли б в услужі так зстарів, як на промишлінню війська запорозького»², — писав він у 1672 р. Почувається справжня гордість, коли Баранович говорить про козаків: «Козак—справжня буря, якій і напис такий дають: бурі треба підкорятися»³. Це не означає, що чернігівський архієпископ міг порівняти себе з козаком, що йому було чуже почуття станової переваги. Навпаки, якщо ми троєнди, говорив він, то козаки—це тернії. Однак він тут же зауважує, що «без цієї колючості не було б нічого доброго». «А якщо це рідне нашого українського краю, то чим його перехрестить? Покропити лише освяченою водою і, хоча він чорний, записати в білу книгу, не гнущатися на Україні українськими свитками; якщо їх заохотити, то вони завжди перші і хоробро підуть; вдале закінчення великих війн залежало від їх вдалих військових висторів»⁴.

Баранович спостерігав громадські явища, які повинні, на його думку, засуджуватись: ворожнеча серед козацької старшини і духовенства, зради, свавілля і безчинства світської і духовної знаті. «У нас і в мирний час не було порядку,—писав він у 1669 р.,— а в нинішню годину майже не все гине»⁵.

Баранович вважав методами боротьби проти несправедливостей напоумлення, проповіді, тобто доведення несумісності несправедливостей з вченням церкви, а іноді викриття в книгах, хоч і не

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 179.

² Там же, стор. 188.

³ Там же, стор. 53.

⁴ Там же, стор. 54.

⁵ Там же, стор. 98.

в гострій формі. Так, у «Лютні Аполлоновій», торкаючись тих чи інших громадських і побутових порядків, Баранович побоювався, щоб критика його не була різкою. «Там я торкнувся різних сучасних предметів, хоч і не гостро, — пише він Гізелю про свою «Лютню». — Якщо ж з вашого погляду треба що-небудь викинути, то я охоче погоджусь коритися і буду дуже вам вдячний за ваші попередження».

В одному з основних своїх творів «Труби словес проповідних», що складається з великої кількості «слів-проповідей» на різні церковні свята, Баранович також критикує деякі непорядки в політичному і церковному житті України. Проте і тут критика його не виходить за межі батьківських повчань і побажань. У листі в Москву до Сімеона Полоцького він писав про свої «Труби»: «Немає там нічого противного вченню віри, і в судженнях своїх я був обережним, а особливо уникав я суворих викриттів, які найбільш не подобаються»¹.

Таким чином, Баранович критикував окремі вади існуючого ладу, зовсім не бажаючи змінити, а тим більше повалити феодальну систему. Він прагнув виправити недоліки, щоб зміцнити феодальний лад.

Створення єдиного всеросійського ринку, виникнення мануфактури в надрах феодального ладу, поступове зростання товарного обігу — всі ці процеси до кінця XVII ст. підготовлювали передумови до створення абсолютної монархії в Росії. Зміцнення центральної влади в цей період відбувалося в умовах жорстокої боротьби з представниками старофеодальної знаті. Боротьба ця, природно, знаходила своє відображення в політичних вченнях того часу. В боротьбі проти захисників старовотчинних порядків прогресивні політичні діячі Росії відстоювали необхідність злому старомосковської рутини і встановлення необмеженої абсолютної монархії. Прибічником цих прогресивних для свого часу ідей на Україні був Лазар Баранович.

Твердячи, що все в світі визначається волею божою, Л. Баранович вважав, що влада дана цареві від бога, цар є намісником бога на землі, «помазанником» його. «Несть власти аще не от бога», — ось теза, неодноразово повторювана Барановичем.

Баранович був прибічником централізованої монархії. Він вважав, що цар повинен бути розумним правителем; цар, на його думку, це вмістилище всіх добродетелей — розуму, справедливості, любові, добра та ін. Звертаючись до царя в «Мечі духовному», Баранович писав: «Про владу апостол Павел, що був утятий мечем ради Христа, написав: не без розуму носити. І цей меч його ж я приношу воїну вашої пресвітлої царської величності, який він не без розуму носити повинен, приношу, бо меч духовний, глагол божий, має і цей розум христов; воїни бо христові цей меч маючи глаголють: ми же розум христовий маємо»². Ро-

¹ «Листьма преосвященного Л. Барановича», стор. 88.

² ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 21, арк. 11.

зум і справедливість царя тоді істинні, на думку Барановича, коли відповідають священному письму. Таким чином, вважаючи владу царя встановленою богом і суверенною, Баранович разом з тим обмежує її догматами церкви. Це було природно, бо в той час «догмати церкви були одночасно і політичними аксіомами, а біблейські тексти мали у будь-якому суді і силу закону»¹.

Вірою в царя, у високу його добродішність прийнятий лист Барановича від 26 вересня 1663 р. до звинуваченого ігумена мгарського Віктора Загоровського: «Маю надію, що пречесність твоя получиш милість у престолу його царської пресвітлої величності, — пише Баранович, — престол бо його, як сонце, тому що подражає престолу царя небесного, сіє на злих і на благих, і милості хоче, а не жертви; вислухає це сонце усяку зреницю (око), що сльозами заливається; получиш ту милість і пречесність твоя»². Подібних свідчень у листах Барановича є досить багато. Всі вони говорять про віру його в царя як добре і справедливе начало.

У дуже важливому на той час питанні про взаємовідносини світської і духовної влади Баранович займав прогресивну для свого часу позицію. Будучи прибічником міцної царської влади, Баранович виправдовував зверхність світської влади над духовною.

Самодержавна влада царя, незалежна від духовенства, є запорукою сили держави, панування порядку і справедливості в країні, процвітання релігії. «Розмножитися Росії без глави не можна, — писав Баранович. — Сія на високому престолі про смиренних піклується, сія святіших патріархів вселенських милостію вінчає, сія нам єдине прибіжище; слава і багатство в дому його»³. Зверхність царської влади над духовенством Баранович виправдовує посиленнями на догмати церкви. Оскільки цар є помазаник божий, представник неба на землі — природна його зверхність над всіма людьми, в тому числі і духовними. Цар — це перший і найвірніший служитель бога. «Глава православію є православний цар, без того не можна жити»⁴, — ось головна думка Барановича з цього питання. Ця ж точка зору виявляється у ставленні Лазаря Барановича до справи московського патріарха Нікона.

Обраний у 1652 р. патріархом новгородський митрополит Нікон поставив собі за мету зміцнити церковну феодальну організацію. Виходячи з цього, він провів ряд церковних реформ. Бажаючи підняти авторитет церкви, Нікон добивався встановлення незалежності церкви від царя. Більше того, він розвивав ідею примату духовної влади над світською, прирівнюючи першу до сонця, а другу — до місяця. Теорія Нікона — «священство царства пре-

¹ К. Маркс, Ф. Енгельс, Соч., т. VIII, стор. 128.

² «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 13—14.

³ Там же, стор. 68.

⁴ Там же.

боле єсть»,—яку він намагався провести в життя, зустріла відсіч з боку держави і, зокрема, царя Олексія Михайловича. У 1666 р. був скликаний собор для суда над Ніконом. У соборі брали участь східні патріархи, а також всі найбільш відомі російські ієрархи. На собор був запрошений і Лазар Баранович.

Собор засудив Нікона і позбавив сана патріарха. Баранович схвалював рішення собору, що видно, зокрема, з листа його до І. Гізеля: «Колишнього патріарха повалила його власна впертість,—писав Баранович.—Він добровільно відмовився від престолу, всенародно, перед клиром і народом, зложив з себе патріарші відзнаки і що він відмовився, в тому дерзновенно і визнання учинив, зводячи причину удалення на гнів царський... Треба було дивуватися благодушшю і кротості царя: заливаючись сльозами, він викликав сльози у глядачів»¹. І хоч Баранович говорить про Нікона з співчуттям — «старість — чесна, нехай би була і багаторічна», — але залишається на боці царя. Він був не проти Нікона як патріарха, якби той покорився цареві.

Баранович підписався також під рішенням собору про засудження розкольників, високо оцінив схвалену собором книгу Сімеона Полоцького проти розколу «Жезл правління».

Таким чином, у розв'язанні важливих суспільно-політичних питань свого часу Лазар Баранович стояв на позиціях, що сприяли прогресивному розвитку політичного життя країни.

* * *

Лазар Баранович протягом майже 15 років був безпосередньо зв'язаний з Києво-Братською (Могилянською) колегією, де він викладав риторику, піітику, філософію, богослов'я.

Напряом усіх наук академічного курсу колегії мав схоластичний, формальний характер. Головним предметом вивчення були форми мови, форми піітичної і риторичної мови, форми мислення, які застосовувалися до різних богословських положень. У філософії неподільно панував спотворений західним середньовіччям Арістотель, тобто перероблений таким чином, що все те, що суперечило священному писанню, було викинуто за борт. Клас філософії, звичайно, був дворічним. Як і у Арістотеля, курс філософії розбивався на три частини: логіка, фізика, метафізика. Але читалась головним чином логіка і фізика (натурфілософія), метафізиці приділялося менше уваги, етику почали читати лише в 1738 р. Більш або менш широко викладалась арістотелівська метеорологія. Переносячи в свої курси як ідеалістичні, так і матеріалістичні елементи арістотелівського вчення, київські філософи, однак, поповнювали, узгоджували, а інколи просто підміняли його християнською теологією. Так, наприклад, Арістотель відкидав можливість створення світу із нічого. Київські ж вчені вводять в арістотелівську натурфілософію ідею творення (Сте-

¹² «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 45—46.

фан Яворський, Феофан Прокопович). Незважаючи на очевидну суперечність між аристотелівською космологією і біблійськими історіями про створення світу, вони з'ясовують виникнення світу по «Шестидневу» Василя Великого. І Гізель спростовував Колерніка на догоду біблійському уявленню про нерухомість землі. І лише зрідка крізь ідеалістичні вчення неспіливо пробивалась матеріалістична тенденція, яка виявлялася в київських курсах аристотелівської натурфілософії.

Лазар Баранович, який читав курс філософії в колегії, віддавав перевагу релігії перед філософією. Полемізуючи з своїми противниками, він писав: «Ти маєш достатньо часу бути філософом, але не маєш часу бути християнином: краще... бути божеським філософом, бути божеським пророком, не шукаючи, але наслідуючи бога»¹. На страшному суді, говорив Л. Баранович: тобі не допоможуть ні Платон, ні Аристотель. Філософія може бути предметом вивчення в школі, то «шкільна забава», але не більше, священне ж писання має непереходяще значення для всього суспільства і для кожної людини окремо².

Перевага, яку Л. Баранович віддавав релігії, заснована на тому, що релігія, на його думку, більш глибоко проникає у суть світу: «Де мирський філософ убоїться, там апостол святий скарб знайде»³.

Однак, будучи професором філософії, Лазар Баранович повинен був займатися сутубо філософськими питаннями, оперувати філософськими категоріями, роз'яснювати основи філософського розуміння світу. І тут він виступає в цілому як об'єктивний ідеаліст. Першим філософським «ступенем», згідно з Барановичем, є «субстанція, суть». Субстанцій є дві—перша і друга; перша—духовна, «тому що має Перше у себе Душу», друга—тілесна. Визнання двох субстанцій, першооснов—духовної й матеріальної—є відголоском класичного Аристотеля, характерною рисою якого було коливання між ідеалізмом і матеріалізмом. Однак, дуалізм Л. Барановича знімається його ж твердженням про первинність і визначальне значення духовної субстанції. Таким чином, в решті решт основне питання філософії Л. Баранович розв'язує як ідеаліст.

Далі Баранович відзначає ще п'ять ступенів: 1) «Корпус, тіло»; 2) «Вівенс, те що живе»; 3) «Анімаль, худоба»; 4) «Гомо, людина»; 5) «Індивідуум, невідлиме: та людина, Петро, Павло та ін.»⁴. Нічого оригінального, природно, в цій системі немає. Важливо відзначити, що вся ця побудова служить Барановичу для доведення релігійної догми про воздвиження Хреста. Цей приклад яскраво свідчить, що у Барановича, як і у більшості його колег, філософія дійсно була служанкою богослов'я.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 49, арк. 60.

² Там же, арк. 67.

³ Там же, арк. 40.

⁴ Л. Баранович, Труби словес проповідних, 1674, арк. 38—39; ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 16.

В людині Баранович відзначає також дві субстанції; духовну — головну і тілесну, які суперечать одна одній: «плоть бо похотствує на дух, дух же на плоть, один одному противляться»¹.

Метою людського пізнання є пізнання бога. «Дав господь людині на шлях життя цього, благопотрібний Талант—Розум,—вказує Баранович,—потрібно ж і робити. Талантом цим не інакше, тільки розуміти, як у світі є все суєта суєт і, крім бога, нема чого розуміти: але хіба це є життя вічне, хай знають єдиного істинного бога. Дав тоді ж благий господь людині і Талант благий—Волю...; цим Талантом, Волею нашою, повинні ми набувати другий Талант—Волю Божу, підкладаючи Волю нашу під Волю Божу, і молити Господа, щоб навчив нас творити Волю його»². Розуміти заповіді господні «розумом і волею повинні ми», говорить Баранович. Даним від бога силам «душі нашої» — розуму і волі підкорено п'ять «тілесних почуттів» — «око, вухо, нюх, внушеніє, дотик», — які «повинні ми вживати до слави Божої і спасіння»³. Шляхом, яким можна пізнати бога, є пізнання насамперед самого себе, самопізнання. «Щоб пізнати себе, треба пізнати Тебе. В пізнанні бога то є певна дорога»⁴. Проте раціональне пізнання бога неповне і незакінчене. Духа святого ж не може «розумом зрозуміти людство»⁵. Тільки вірі повністю відкривається бог, бо на відміну від «природних» душевних і тілесних сил віра є «надприродним» даром, «зверху даною доброчесністю».

Теологізмом пройняті погляди Барановича про будову світу, в якому він відрізняє три «ієрархії або чини» — «наднебесна, бо існує раніше ніж небо, це є Трійця свята. Небесна: це є ангельська, бо сотворені, і в небі живуть, славлять бога і служать для посилок. Піднебесна: це є людська, бо землею володіють: землю бо дано силам людським, бо на землі живуть під небом суть»⁶.

Надзвичайно незначні і примітивні відомості Барановича з природознавства. Ось, наприклад, що говорить він про фізіологічні процеси, які відбуваються в людському тілі: «розслаба тілесна, за лікарським вченням, походить від вольготностей студених товстих, які затворившись в жилах не допускають в суглобах тілесних належного руху»⁷. В «Колі зодіачному» він вбачав «дванадцять знамень небесних». Лише зрідка зустрічаються вірні спостереження: «Місяць і зірки беруть свою світлість від сонця»⁸.

Етичні погляди Барановича повністю ґрунтуються на християнському вченні, з його лицемірними заповідями. Життя земне подібне до «комедії або ігралища», і щастя земне — випадкове

¹ ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 21, арк. 150.

² Там же, арк. 206.

³ Там же, арк. 207.

⁴ Там же, од. зб. 49, арк. 47.

⁵ Там же, арк. 56.

⁶ Там же, од. зб. 16, арк. 15.

⁷ Там же, од. зб. 21, арк. 126.

⁸ Там же, арк. 133.

і ілюзорне. Ось, наприклад, думки Барановича про щастя. «Ідуть два сліпці. Що то за два сліпці? Один сліпець, то є Щастя, бо його малюють із зав'язаними очима, оскільки стріляє воно на людей подібно до того, якби закривши очі... Другий сліпець є той, що йде за Щастям, уповаючи на нього, бо і той сліпець є, бо сліпця вибрав собі за вождя; що то за щастя йти сліпому за сліпим Щастям, звідси явствує, що сліпець, якщо він сліпця поведе, обидва в яму попадуть»¹.

Таким чином, філософські і природничо-наукові погляди Л. Барановича нічого нового в науку свого часу не вносили. Вони являють собою поєднання аристотелівської філософії з християнством. Говорячи про них, необхідно більше остерігатися переоцінки, ніж недооцінки їх значення для свого часу. Проте, безумовно, філософські твори київських учених XVII ст., у тому числі й Л. Барановича, пробуджували інтерес до філософії, привчали своїх читачів до логічності суджень, до абстракцій, створювали традицію філософського мислення. До цього головним чином зводиться їх значення.

Особливої уваги заслуговує діяльність Л. Барановича в справі розвитку шкільної справи і друкування книг. Піклування Барановича про розвиток і поширення освіти були виразом його патріотичних ідей, диктувалися прагненням довести, «що і в неосвіченій, як говорять, Росії, є свій розум»². Він осуджував тих своїх співвітчизників, «які за розумом бігають за море»³.

Будучи вихованцем, а пізніше і професором і ректором Києво-Братської колегії, Баранович на протязі всього свого життя з великою увагою стежив за її діяльністю, допомагав їй матеріально і морально. Він мав вирішальний вплив на обрання ректорів колегії, які в більшій частині були його учнями або близькими друзями. Так було, наприклад, у 1668 р., коли при підтримці Барановича ректором був обраний Варлаам Ясинський. У листі Барановича з цього приводу наміснику Братського монастиря відчувається справжнє піклування про колегію. «Я у захваті від однодушного обрання (ректором колегії.—В. Є.)... пречесного отця Ясинського,—плодоносну гілку мого винограду. Поздоровляю його вашим київським ректором; київський колегіум зменшився, став як малий Закхей. Але Господь, який обрав вам ректора, сам входить у цей дім, і, маю надію, спасе цей дім: Дай Бог, щоб над братським іорданом носився дух святий і зробив пастирів і вчителів»⁴. Баранович від свого імені неодноразово звертався до гетьманів за допомогою для колегії, підтримував прохання ректорів колегії в Москві, «бажаючи училищному братству в усьому збагачення»⁵. З обуренням узнав він про розорення колегії «лядським полковником» Пивом у

¹ ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 21, арк. 134.

² «Листьма преосвященного Л. Барановича», стор. 110.

³ ЦДІА УРСР, ф. 739, оп. 1, од. зб. 49, арк. 86.

⁴ «Листьма преосвященного Л. Барановича», стор. 37.

⁵ Там же, стор. 117.

травні 1671 р. Велике піклування виявив Баранович до новгород-сіверської школи, яку в 1689 р. він перевів у Чернігів, щоб постійно наглядати за її діяльністю. Цю школу Баранович хотів розширити і перетворити в колегію, подібно до київської, але за нестачею грошей це йому не вдалося зробити.

Велике значення надавав Баранович розвитку друкування. Він вірив у величезну роль друкованої книги в справі поширення освіти. «Десниця Господня за кожну чорну літеру гоуге для тебе світлі зірки»¹, — писав він печерському видавцеві В. Ясинському в 1663 р. Книги, на думку Барановича, мають велике не лише освітнє, а й політико-виховне значення. Вони повинні спрямовувати діяльність людей по вірному шляху, «застерігати народ від помилок»². Тому Баранович велику увагу приділяв розвитку друкарської справи. Він завжди радів успіхам друкарні Києво-Печерської лаври, бажаючи їй всіляких успіхів. «Нам, раніш ніж ляжемо в могилу, дай Бог радіти з первенців Печерської друкарні»³, — писав він Гізелю в 1668 р. Друкарня Києво-Печерської лаври була найбільш діяльною на Україні, однак вона не могла задовольнити всіх потреб у книгах. Тому Л. Баранович в 70-х роках відкриває свою друкарню в Новгород-Сіверському. В 1679 р. він переводить її ближче до себе, в Чернігів, де під особистим наглядом архієпископа вона почала працювати краще.

За життя Барановича друкарня видала понад 50 творів слов'янською, польською і латинською мовами. Це в основному богослужебні, полемічні, а також навчальні книги, авторами яких були відомі церковні й політичні діячі — Дмитрій Ростовський, Іоанікій Галатовський, Інокентій Гізель, Стефан Яворський. У цій друкарні надрукував цілий ряд своїх творів і Л. Баранович. Багато було видано букварів, псалтирів, молитовників, часословів, октоїхів, які поширювались на Лівобережній Україні.

Л. Баранович дуже багато писав. Навіть у найважчі періоди свого життя він знаходив час для літературної діяльності. Потреба писати, «сіяти», як говорив Баранович, деякою мірою характеризувала його як церковно-політичного діяча. «Єдине моє бажання, — писав він у 1669 р., — щоб залишити по собі праці мої на користь церкви божої і заслужити від людей добру пам'ять»⁴.

Основними творами Барановича є два збірники проповідей — «Меч духовний, еже есть глагол божий, на помощь церкви воюющей, из уст Христовых поданный, или книга проповедей слова Божего» (1666 р. — перше видання, 1686 р. — друге видання), «Трубы словес проповедных на нарочитые дни праздников господских, богородичных, ангельских, пророческих и т. д. и т. д.» (1674 р. — перше видання, 1679 р. — друге видання), а також —

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 18.

² Там же, стор. 50.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 80.

«Lutnia Apollinowa koždyey sprawie gotowa» (1671); «Nowa miara starey wiary» (1678); «Вечерний плач» (1676); «Заутренняя радость» (1676); «O przygodach życia ludzkiego» (1678); «Слово благодарственное Иисусу Христу» (1680); «Notiy pięć, gap chrystusowych pięć» (1680); «Wieniec Bażey Matki» (1680).

Останні чотири твори були видані в Чернігові, в друкарні Л. Барановича, решта — в друкарні Києво-Печерської лаври.

Видання книг у другій половині XVII ст. було справою дуже важкою, потрібні були великі матеріальні кошти та важка, копітка праця і авторів, і друкарів. Тому багато листів Барановича сповнені хвилюванням з приводу видання своїх книг.

Л. Баранович був одним з видатних українських проповідників другої половини XVII ст. Його «Меч» і «Трубы» — це збірники «слів»-проповідей. Основним змістом його проповідей було з'ясування священного писання і моральні повчання.

Твори свої Баранович писав звичайно старослов'янською або польською мовами. Це пояснюється тим, що ці мови були загальноприйнятими серед духовних осіб, у політичних документах і листуванні в XVII ст. на Україні. Стиль письма Барановича штучний, пишномовний і в цілому мало зрозумілий для простого слухача. Разом з тим слід відзначити, що в творах Барановича часто зустрічаються елементи живої, розмовної народної мови, якою він користувався в своєму повсякденному житті, і яку, очевидно, дуже любив. Так, Баранович дає високу оцінку рідній мові в листі у Москву до архidiaкона александрійського Анастасія: «вогненна тепла російська наша мова»¹.

У своїй культурно-освітній діяльності Баранович прагнув об'єднати зусилля всіх найбільш визначних вчених, проповідників, друкарів, підпорядкувати їх діяльність єдиній меті — поширенню освіти на Україні. Вірний своїм політичним принципам, противник різного роду сепаратистських тенденцій, Баранович всіма силами прагнув підкреслити, що культурним, науковим і політичним центром на Україні є стародавній Київ, цей «російський Париж», гніздо освіти і православ'я. «Київ—то скіпетр царствія, скіпетр правоти — град царя великого. Блаженні ви, живучи у такому великому сонмі святих київських»², — писав Баранович до воіх київських ігуменів у 1668 р. Він неодноразово підкреслював, що тільки спільна діяльність для загальної справи може дати реальні результати. «В теперішньому злому світі як добре і як прекрасно жити братам всім разом. Але горе одному!»³, — писав Баранович І. Гізелю.

Оцінюючи життя і діяльність Лазаря Барановича в цілому, необхідно визнати, що як прагнення і бажання цього діяча, так і їх об'єктивні результати відіграли для свого часу прогресивну роль.

¹ «Письма преосвященного Л. Барановича», стор. 40.

² Там же, стор. 44.

³ Там же, стор. 34.

Боротьба проти національно-релігійного гноблення панської Польщі і татаро-турецьких загарбників, енергійна політична діяльність на користь зміцнення російсько-українських зв'язків, піклування про поширення освіти ставлять Лазаря Барановича в ряди діячів другої половини XVII ст., які цілком заслуговують почесного місця в історії прогресивної суспільно-політичної думки на Україні.

М. О. ЛОГВИН

БОРОТЬБА І. П. ПАВЛОВА ЗА МАТЕРІАЛІСТИЧНІ ІДЕЇ В НЕВРОПАТОЛОГІЇ І ПСИХІАТРІЇ В ПІСЛЯЖОВТНЕВИЙ ПЕРІОД

Завдяки постійному піклуванню Радянського уряду і Комуністичної партії про створення найбільш сприятливих умов для наукової діяльності І. П. Павлова та його співробітників розвиток павловської школи після Великої Жовтневої революції досяг найвищого розквіту.

Дослідження І. П. Павлова і його учнів у післяжовтневий період були новим видатним вкладом у природничо-наукове обґрунтування діалектичного матеріалізму і разом з тим нищівним ударом по ідеалізму і вульгарно-механістичних поглядах на людську психіку.

У роки Радянської влади Павлов особливо посилив боротьбу за відстоювання матеріалістичних основ свого вчення, виступив з розгорнутою критикою сучасних йому антинаукових, ідеалістичних концепцій: біхевіоризму, гештальтпсихології, фрейдизму, фізіологічного ідеалізму Шеррінгтона та його учнів і т. п. У той час як частина радянських психологів, психоневрологів і навіть деякі філософи віддавали данину вихвалянню модних зарубіжних антинаукових і реакційно-ідеалістичних течій¹, Павлов зумів розглядіти їх справжнє лице і піддати глибокій критиці. Своєю боротьбою за матеріалістичні ідеї та критикою ідеалізму І. П. Пав-

¹ Так, наприклад, антипавловські і антиматеріалістичні концепції Лешлі і Когхілла подавались читачам як такі, що ніби роблять на психологів «революціонізуючу дію» (В. Боровський «Под знаменем марксизма», 1930, № 2-3, стор. 198). У передовій першого номера журналу «Естествознание и марксизм» за 1929 р. гештальтпсихологія Келлера була зарахована до числа «стихийнодіалектичних» напрямів, що нібито мали «ряд плідотворних діалектико-матеріалістичних думок і програмних задумів, які відкривають теоретичній біології нові перспективи» (стор. 11). Деякі автори займалися зближенням фрейдизму з марксизмом, твердили, ніби психоаналіз Фрейда «закладає... твердий фундамент психології матеріалістичного монізму» (зб. «Психология и марксизм», 1925, стор. 79).

лов на ділі виконував ленінський заповіт захищати матеріалізм і неухильно викривати проповідників модних гнилих ідей.

У цій боротьбі Павлов виступив як справжній войовничий матеріаліст. «Воєнні справи», «велика війна», «справжній бій» — такими словами звичайно характеризував він свою позицію в теоретичних суперечках.

Войовничий матеріалізм великого вченого пронизаний духом діалектики. Саме це й забезпечило яскраво виявлений творчий, дійовий характер його вчення і критики. Виступаючи з непримиренною, принципіальною, нерідко різкою і гострою за формою критикою проти будь-яких відхилень від матеріалізму в науці, Павлов у той же час був далекий від огульного заперечування, бездоказового осудження праць своїх противників. Він завжди відмічав усе правильне, цінне в теоріях або дослідженнях тих чи інших учених і використовував його у своїй роботі.

Ідейна боротьба Павлова не втратила своєї актуальності і тепер: ідеалістичні тенденції, з якими йому доводилося боротися, продовжують у тому чи іншому вигляді існувати і в наш час.

* * *

Невропатологія і психіатрія у вирішенні своїх специфічних проблем виходять з певного розв'язання питання про відношення духу до тіла, психіки до мозку, яке є об'єктом гострої ідеологічної боротьби. До Павлова невропатологи і психіатри в розумінні цього основного філософського питання стояли переважно на ідеалістичних і дуалістичних позиціях, проявом чого є суто психологічне трактування ними неврозів і психозів¹. І. П. Павлов у свій час неодноразово докоряв радянським психіатрам і невропатологам за те, що серед них ще живуть старі психопатологічні погляди з їх поняттями і критеріями, які базуються на концепціях суб'єктивної психології.

Зворотною стороною суб'єктивних позицій психоневрологів був розгляд ними нервово-психічних захворювань незалежно від даних фізіології мозку і всього організму. Деякі психіатри, як, наприклад, німецький психіатр Гохе, вважали, що сучасні їм фізіологічні дані не проливають ніякого світла на механізм виникнення істерії і клініка та фізіологія нібито «стоять перед істерією, як перед закритими дверима»².

¹ Відомий радянський психіатр проф. В. П. Протопопов, характеризуючи розвиток психіатрії як односторонній, писав, що її «діагностика ґрунтується, за великим винятком (напр., прогресивний параліч), головним чином на аналізі психопатологічних розладів» і рідко розглядає соматичні розлади, що лежать в основі психозів. Через те психіатрична терапія будується «тільки на випадкових емпіричних спостереженнях і більш або менш вдалих припущеннях». Зрештою, на думку автора, «підміна фізіологічних знань і відповідного аналізу психопатологічними поняттями призводить до неминучого краху» (В. П. Протопопов, Патофизиологические основы рациональной терапии шизофрении, К., 1946, стор. 5, 6, 10).

² И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, кн. 2, стор. 217—218.

Нігілістичні тенденції в оцінці значення анатомічних і фізіологічних досліджень для пізнання складних психічних явищ поширені у сучасній невропатології і психіатрії капіталістичних країн, зокрема, вони яскраво проявляються і в працях певної частини американських неврологів¹.

В основі цих тенденцій лежить традиційне відмежування психічного від соматичного, уявлення про психічне, як про якусь особливу невлічиму духовну субстанцію, що ширяє над мозком. Павлов з повною підставою кваліфікував ці погляди як анімізм і дуалізм. «Навіть видатні фізіологи, психіатри і невропатологи,— говорив він,— перебувають під впливом дуалістичного світогляду»².

Вплив дуалізму та ідеалізму на невропатологію і психіатрію капіталістичних країн останнім часом значно посилюється. «Психоаналіз» (Фрейд, Юнг, Адлер) і «психосоматична медицина», «психобіологія» (Майер), «феноменологічний напрям» або «екзистенціальний аналіз» (Ясперс, Хайдеггер, Бінсвангер) і подібні течії заводять психоневропатологію країн капіталізму в безвихідь.

Обґрунтування своїх поглядів на людський організм і його відношення до середовища представники названих течій черпають звичайно з порочних біологічних «теорій» на зразок веїсманістсько-морганістської генетики, хибних конституціональних «теорій» про спадкову схильність людини до хвороб, яка нібито народжується

¹ Характерною щодо цього є наукова нарада Американської неврологічної асоціації в США, присвячена проблемі «Мозок і психіка» (Brain and Mind), що відбулася в 1952 р. Невролог С. Кобб (Бостон) у своїй доповіді «Про природу і локалізацію розуму» твердив, що «до появи теорії кібернетики пам'ять ніколи не пояснювалась якою-небудь прийнятною фізіологічною теорією» і що взагалі «ніяким вивченням анатомії і фізіології мозку не можна пояснити розуму» («Archives of Neurology and Psychiatry», т. 67, № 2, 1952, стор. 174, 176).

Звичайно, такий теоретичний висновок не є випадковим непорозумінням. Він є яскравим доказом негативного впливу на наукове дослідження порочної філософської концепції, якої додержується Кобб. Сам Кобб визнає, що суть його пояснення розуму, мислення не нова й належить У. Джемсу, Б. Расселу і Р. Карнапу, тобто представникам суб'єктивно-ідеалістичних течій — прагматизму і «логічному позитивізму».

Намагаючись за аналогією з електронними лічильними машинами і радарними установками уяснити собі складний механізм пам'яті, розумної поведінки, Кобб робить філософські висновки, названі ним висновками «величезного значення», на користь телеології, як «прийнятного наукового принципу» при вивченні «довільної поведінки» («Archives of Neurology and Psychiatry», стор. 174). Відомо, що за телеологічне розуміння психічних явищ ратував саме прагматист Джемс.

Другий доповідач на цій нараді, визначний канадський нейрохірург В. Пенфільд, так само досить скептично поставився до перспективи фізіологічного вивчення механізму утворення пам'яті, інтегративних процесів, що становлять субстрат свідомості. Якщо й настане колись той день, говорив Пенфільд, коли все це буде «переведено на фізіологічні формули», то й тоді, на його думку, «люди все ще стоятимуть з сумнівом перед останньою загадкою—що є мостом між нервовим імпульсом і думкою? І що таке душа людини?» («Archives of Neurology and Psychiatry», стор. 191).

² «Павловские среды», т. III, М.—Л., 1949, стор. 258.

ся з готовим психопатологічним механізмом тощо¹. Розуміння людини не як суто біологічної, а як насамперед суспільної істоти, нервові і психічні хвороби якої соціально обумовлені, чуже невропатологам і психіатрам ідеалістичного напрямку.

Павлов рішуче виступав проти ідеалізму в невропатології та психіатрії, проти скептичного і нігілістичного ставлення до терапії нервових і психічних хвороб.

Його блискучі дослідження фізіології і патофізіології вищого відділу мозку підвели природничо-наукову базу під психоневрологію, поклавши разом з клінічними роботами початок новому напрямку в невропатології і психіатрії, який успішно розвивається в наш час, спираючись на діалектичний матеріалізм як на свою філософську основу.

Павловський напрям виник не в стороні від стовпового шляху розвитку медичної науки, а був закономірним продовженням і творчим розвитком її прогресивних завоювань як у нашій країні, так і за рубежем.

Перший важливий крок у здійсненні мети, яку поставив Павлов ще на початку своєї роботи над умовними рефlekсами, був зроблений ним через кілька місяців після Жовтневої революції, влітку 1918 р., коли він приступив до вивчення хворих у психіатричній клініці². Цей крок у той же час став поворотним пунктом у розвитку самого вчення про вищу нервову діяльність, являючи собою як перевірку його справжності, так і істотне джерело його дальшого поступу. Про результати перших своїх досліджень Павлов доповів Товариству психіатрів у 1919 р. Доповідь опублікована під назвою «Психіатрія як підсобниця фізіології великих півкуль».

Клінічні і лабораторні роботи Павлова та його учнів були спрямовані на дослідження патофізіологічних закономірностей психічних і нервових захворювань, без знання яких неможливо було створити сучасну матеріалістичну теорію психіатрії і невропатології. Борючись за послідовно матеріалістичне розуміння психічних і нервових захворювань, Павлов спрямовував вістря своєї боротьби проти традиційного дуалістичного розриву психічного від соматичного. «...Для дійсно наукового розуміння наших нервовопатологічних симптомів і успішної боротьби з ними,— писав Павлов,— треба розпрощатися з відмежуванням психічного від соматичного, що так укоренилося в нас»³. Характеризуючи свою позицію, Павлов говорив, що він залишається «наскрізь матеріалістом»⁴.

¹ Перебільшення значення спадковості, трактовка її в дусі морганістської теорії генів мають місце і в сучасному англійському підручнику психіатрії «Клінічна психіатрія» Вільяма Майера-Гросса, Еліота Слейттера і Мартіна Рота (.Лондон, 1954).

² Регулярно відвідувати психіатричну клініку Павлов почав у 1929 р. З вересня 1931 р. він став відвідувати нервову і психіатричну клініку, організовані при Інституті експериментальної медицини.

³ И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, кн. 2, стор. 351.

⁴ «Павловские клинические среды», т. II, М.—Л., 1955, стор. 384.

Те, що нервово-психічні захворювання зв'язані з порушенням діяльності мозку, в загальній формі було відоме задовго до вчення Павлова. Але навіть у тому випадку, коли визнавався безпосередній зв'язок між хворобливими явищами і діяльністю мозку («психоморфологічний напрям» Мейнерта, Верніке, так звана «мозкова патологія» Клейста, Петцеля та інші подібні концепції), справа не йшла далі грубих, поверхових анатомо-локалістичних уявлень, які не ґрунтувалися на знаннях справжніх фізіологічних процесів у мозку, законів їх руху. Вигравав від цього лише ідеалізм.

За останні роки в США, Канаді, Англії та інших капіталістичних країнах з'явилися нові однібічні уявлення про локалізацію психічних функцій, відомі під назвою «центренцефалічної теорії» (Пенфільд, Г. Джаспер та ін.), яка спрощує складний мозковий механізм свідомості. За цією теорією, анатомічний субстрат найвищого рівня інтегративних функцій мозку, субстрат свідомості «лежить поза корою головного мозку і, напевно, в діенцефалоні»¹.

Зрозуміло, що дана теорія спрямована проти вчення Павлова про вищу нервову діяльність, згідно з яким кора головного мозку є матеріальним субстратом вищих психічних функцій.

Критичний аналіз теорії «центренцефалічної системи» показує, що самі по собі експериментальні факти, здобуті представниками цієї теорії (слід відзначити, досить цінні факти), зовсім не дають підстави для тих теоретичних висновків, які з них роблять Пенфільд, Джаспер та інші дослідники. Експериментальні факти вказують лише на специфічну роль ретикулярної формації стволу мозку в механізмі формування свідомості, на сильний активізуючий вплив цієї формації на діяльність кори мозку і, таким чином, підтверджують погляди І. П. Павлова на роль підкорки.

Відомо, що не хто інший як Павлов дав правильну постановку питання про співвідношення кори і підкоркових структур мозку. Він неодноразово підкреслював, що центри підкорки «завжди виключної, богатирської сили»², що «підкорка є джерело енергії для всієї вищої нервової діяльності»³, що вона «посилило збудженість коркової клітини, але,— зауважував Павлов,— лише в межах тієї робочої енергії, якою коркова клітина володіє»⁴. Саме правильне розуміння проблеми співвідношення кори і підкорки

¹ W. Penfield, Studies of the cerebral cortex of man, в кн. «Brain mechanisms and consciousness», Springfield, U.S.A., 1954, стор. 286, 287.

² «Павловские среды», т. III, стор. 145.

³ И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, кн. 2, стор. 404—405.

⁴ «Павловские среды», т. I, М.—Л., 1949, стор. 147.

До речі, слід сказати, що дослідження як зарубіжних, так і радянських фізіологів і неврологів функціональних особливостей підкоркових утворень підтверджують і конкретизують павловську думку, яка у нас деякими філософами не враховується, про важливе значення цих утворень у нервовому механізмі свідомості. Отже, невірно вважати, що матеріальна основа всіх психічних процесів вичерпується умовно-рефлекторною діяльністю кори мозку; це спрощення проблеми матеріального субстрату, фізіологічного механізму, який лежить в основі багатогранної людської психіки.

дозволило І. П. Павлову установити фізіологічні механізми нервово-психічних захворювань. Докладніше про погляди І. П. Павлова на значення підкорки буде сказано далі в зв'язку з питанням про емоції.

На жаль, представники теорії «центренцефалічної системи» не оцінили належним чином, фактично ігнорували класичні праці школи Павлова по вивченню фізіологічного механізму психіки, і це одна з причин їх помилкових тверджень.

З методологічного боку суть помилкової теорії «центренцефалічної системи» полягає в недіалектичному розв'язанні питання про взаємини вищих і нижчих відділів мозку, кори і підкорки, в однобічному висвітленні складної діалектики мозкових процесів і перебільшенні функцій, властивих ретикулярній системі, що, зрештою, й привело до підміни ролі кори підкоркою. Безперечно, ця теорія суперечить історичному методу в фізіології і анатомії мозку, ідеї нервізму. Досягнення сучасної біологічної науки показують, що еволюційний прогрес ішов у напрямі зростання ролі вищих відділів мозку у регуляції всіх життєважливих функцій організму. З позиції теорії «центренцефалічної системи», яка принижує значення кори мозку, неможливо пояснити походження і розвиток матеріальної основи людської свідомості — другої сигнальної системи. Саме кора великих півкуль — головний носій придбаного соціального досвіду. «Людина..., — вказував І. П. Павлов, — за допомогою кори регулює свою поведінку відповідно до соціальних вимог оточуючого суспільного середовища»¹.

Положення про те, що нервовий механізм свідомості міститься поза корою, суперечить також і теорії відображення діалектичного матеріалізму, з якої випливає, що матеріальний субстрат вищих психічних здібностей повинен перебувати у вищому в своєму історичному розвитку відділі мозку, як органи найвищого відображення.

На цій теоретичній позиції і стоїть учення І. П. Павлова. Теорія ж «центренцефалічної системи» розглядає кору не як орган найвищого відображення дій зовнішнього світу, в процесі якого беруть певну участь і нижчі відділи центральної нервової системи, а як орган, який лише відбиває, зберігає овідомі переживання, що вже виникли на нервовій основі поза корою і які потім активуються ретикулярною системою. Фактично це означає припущення свідомості і підтримку тих концепцій, які вихваляють сліпі інстинктивні переживання. Не випадково за теорію «центренцефалічної системи» ухопились прибічники хибних концепцій про підкоркову суть неврозів і психозів, особливо фрейдисти, вбачаючи в ній фізіологічне обґрунтування своїх теорій².

¹ «Павловские среды», т. II, стор. 461.

² Див. виступ психоаналітика Л. Кубі (L. Kubie) на науковій нараді в 1954 р. з питання «Механізм мозку і свідомість» (в кн. «Brain mechanisms and consciousness», стор. 455). «Центренцефалічна теорія», на думку автора, підтверджує фрейдистську концепцію «передсвідомого» і «несвідомого».

Єдино правильне на рівні сучасної науки про мозок розв'язання проблеми локалізації психічних функцій здорової і хворої людини дала павловська фізіологія вищої нервової діяльності.

Застосовуючи об'єктивний метод з його діалектико-матеріалістичним принципом детермінізму, опираючись на свої дослідження фізіології і патології великих півкуль, Павлов розкрив те, що раніше було загадкою, а саме: в чому конкретно полягає зв'язок між хворобливими психічними розладами і мозком, і вказав, як і з чого треба починати вивчення цих захворювань. Павлову вдалося розкрити фізіологічний і патофізіологічний механізми основних нервових і психічних хвороб, суть яких звичайно затемнювалася і перекручувалася психоневрологами під впливом поширених суб'єктивістських і метафізичних концепцій. Не якісь невліпові і незбагненні психологічні фактори, що фігурують у різних теоріях під різними назвами, а реальні порушення взаємодії основних нервових процесів мозку — збудження і гальмування, і залежно від цього — порушення взаємодії кори і підкорки є, як встановив Павлов, причиною нервово-психічних захворювань. В свою чергу ці внутрішні причини в кінцевому підсумку визначаються зовнішніми причинами, умовами життя організму.

Вирішальне значення для розуміння фізіологічного механізму нервово-психічних захворювань мало відкриття Павловим другої сигнальної системи, виникнення й розвиток якої детермінований умовами суспільного життя людини. Вивчення механізму патологічних станів людини Павлов пов'язав також з особливостями відкритих ним загальних і специфічно людських типів нервової системи: художнього, розумового і середнього, або мішаного¹.

Розкриття Павловим причин і суті нервово-психічних захворювань, незнання яких широко використовувалось для всякого роду релігійних та ідеалістичних спекуляцій, було торжеством матеріалістичних ідей в одній з найбільш складних, заплутаних і важких галузей природознавства.

* * *

3. Фрейд, як і всі творці «модних» реакційних теорій епохи імперіалізму, виступив під прапором розшуків «нової істини» і критики «застарілих» концепцій.

На початку своєї діяльності Фрейд кілька років займався вивченням анатомії мозку і неврологією і зробив ряд правильних висновків у розумінні нервових хвороб. Але незабаром він розчарувався в своїх дослідженнях, і у той період, коли фізіологія і клініка робили все більші успіхи в пізнанні нервово-психічних захворювань, Фрейд став на шлях відриву психіатрії від фізіології і медицини, «обгрунтовуючи» це тим, що розшуки причин

¹ Проблема фізіологічного механізму нервових і психічних захворювань докладно розроблена Павловим в його виступах на «клінічних сесіях» та в працях, опублікованих у III томі «Полного собрания сочинений».

психічних захворювань у анатомічних і фізіологічних змінах в організмі та мозку нібито не дають позитивних наслідків і взагалі не торкаються суті «душевного життя». Суть же цю Фрейд вбачав у непідвладних свідомості несвідомих психічних процесах. Щодо фізичних ознак цих процесів, «то вони,—писав Фрейд,—нам (тобто природничо-науковому дослідженню.—М. Л.) зовсім недоступні»¹. Традиційна психологія, на яку спиралась психіатрія і експериментальна психологія, на його думку, також не давали ключа до розуміння різних функціональних порушень душевної діяльності.

Таким чином, психологічна діяльність трактується Фрейдом в дусі анімізму, як особлива субстанція, яку не можна розкрити за допомогою сучасних природничо-наукових засобів².

Яку ж «нову» теорію запропонував для психіатрії Фрейд? Цією теорією є «психоаналіз», який, за твердженням його творця, дає «психіатрії недостаюче їй психологічне обґрунтування хвороб»³. Для розв'язання свого завдання «психоаналіз повинен насамперед відкинути всі чужі йому анатомічні, хімічні або фізіологічні теорії й оперувати виключно з суто психологічними поняттями»⁴.

Відмовившись від об'єктивного вивчення хвороб, Фрейд тим самим став на шлях містики. Він міг тепер, за словами Павлова, «лише *гадати* про внутрішній стан людини»⁵, займатися міфотворчістю, вигадувати цілий ряд термінів, які нічого реального не відбивають: «его», «супер-его», «цензор», «оно» та ін.

Подібну гру в особливу термінологію, прийняту в новітній реакційній філософії, В. І. Ленін називав ученою тарабарщиною, чистісінькою і безпросвітною схоластиком⁶.

Отже, «нова» теорія Фрейда виявилась знову-таки «суто психологічною теорією»⁷, тобто фактично старою теорією, але під новою назвою.

Розрекламований фрейдистами метод психоаналізу є різновидністю старої інтроспекції, що визнавав між іншим, хоч і з застереженням, сам Фрейд⁸.

Характерною методологічною рисою фрейдизму є ігнорування елементарних якісних відмін між явищами: Різниця між здоро-

¹ З. Фрейд, Основные психологические теории в психоанализе, М.—Л., 1923, стор. 127.

² Пюнер (Pinner H. W.) у своїй книзі про життя і вчення Фрейда (1947) пише, що «його (Фрейда.—М. Л.) погляди у заняття всього життя були таким же містичним вивченням душі, як і будь-якого доктора теології» (цит. за лекцією: P. Bailey, The great psychiatric revolution, «The American journal of psychiatry», т. 113, № 5, 1956, стор. 400).

³ З. Фрейд, Лекции по введению в психоанализ, ГИЗ, М.—Л., 1923, «стор. 27.

⁴ Там же.

⁵ Див. Ю. П. Фролов, Иван Петрович Павлов, Воспоминания, Медгиз, М., 1949, стор. 155.

⁶ В. І. Ленін, твори, т. 14, стор. 78.

⁷ З. Фрейд, О психоанализе, Пять лекций, Изд. 2-е, М., 1912, стор. 16.

⁸ З. Фрейд, Лекции по введению в психоанализ, т. II, 1922, стор. 26.

вим і хворим, за Фрейдом, лише кількісна—в цьому він вбачав головний результат свого психоаналітичного дослідження¹. Шлях розвитку невротика, захворювання якого, за концепцією психоаналізу, має сексуальну етіологію (причому коріння її сягають у раннє дитинство), «показує нам,—твердив Фрейд,—тільки в збільшеному вигляді те, що аналіз сновидінь відкриває у здорової людини»². У своїх фантастичних догадках про походження науки, мистецтва, релігії та ін. Фрейд, як указував Павлов, виходив «з аналізу деяких хворобливих станів»³.

Отже, все переплуталось і змішалось в теорії Фрейда: сновидіння і дійсність, сучасність і віддалене минуле, хворий і здоровий, дорослий і дитина і т. д. Звичайно, ні про яку еволюційну точку зору тут не може бути й мови.

Філософською основою психоаналізу є ідеалістичне і метафізичне розв'язання проблеми психіки, яке полягає, по-перше, в запереченні детермінуючої ролі зовнішнього середовища по відношенню до психічної діяльності, по-друге, у відриві психіки від матеріальної, фізіологічної основи в мозку, по-третє, у «розсіканні» психіки на дві протилежно спрямовані сили, які нібито постійно перебувають у надуманому конфлікті,—свідоме й несвідоме.

Світогляд Фрейда склався під впливом різних реакційних ідеалістичних ідей. Особливий вплив справили на нього суб'єктивізм і агностицизм Канта та містичні ідеї ірраціоналізму і інтуїтивізму.

Учень Фрейда Ф. Александер ставить фрейдівську «теорію людської особи» в ідейний зв'язок з «початком самокритицизму, скептицизму до абсолютних істин». «Протагор у Греції, Юм і Кант за нових часів,—пише Александер,—є попередники напрямку, який визнає відносність знання, залежність його від природи апарату сприймання самої людини»⁴. Отже, коріння гносеологічних поглядів Фрейда містяться в кантіанстві, юмізмі та їх модних варіаціях кінця XIX ст., які піддані нищівній критиці в книзі В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм».

У потворно односторонній теорії Фрейда, в основу якої покладено пресловуте поняття «несвідомого», явно видно сліди впливу Шопенгауера, Ніцше і Бергсона. Сам Фрейд визнавав, що в основі концепції поглядів лежать містична ідея «несвідомої волі» Шопенгауера і твердження останнього про значення сексуальних прагнень, які основоположник психоаналізу проголосив рушійною силою людської поведінки⁵.

Поява фрейдизму, безумовно, пов'язана з ідеалістичною реакцією на матеріалістичні тенденції в психоневропатології, розвиток

¹ З. Фрейд, О психоанализе, пять лекций, стор. 61.

² З. Фрейд, Лекции по введению в психоанализ, стор. 128.

³ Ю. П. Фролов, Иван Петрович Павлов, Воспоминания, стор. 155.

⁴ F. Alexander, Director Chicago Institute for Psychoanalysis, «Psychoanalysis and psychotherapy», New York, 1956, стор. 15.

⁵ З. Фрейд, Основные психологические теории в психоанализе, стор. 198.

яких був викликаний успіхами вивчення матеріального субстрату нервово-психічних розладнань.

Уже після першої світової війни фрейдизм посилено став поширюватись як «модна» течія в психіатрії і психології, проникнувши навіть у соціальні науки.

Останнім часом ця течія набрала ще більшого поширення.

У 1953 р. у Відні на VI щорічній нараді Міжнародної федерації охорони психічного здоров'я значна більшість виступаючих пояснювала злочинність, алкоголізм, проституцію і подібні явища капіталістичної дійсності не соціальними причинами, а виключно біологічною і психічною «неповноцінністю» самої особи, основні риси якої нібито не залежать від зовнішнього впливу¹.

У 1956 р. століття з дня народження Фрейда було відзначено у зарубіжній пресі, особливо в США і Англії, рядом статей, які звеличували заслуги Фрейда, а його «вчення» проголошували «революцією» в розумінні людиною своєї природи. У передовій статті «Британського медичного журналу» «Фрейд у наші дні», («Freud To day»), хоч і визнається, що застосування спадщини Фрейда має обмежені можливості, проте «основна частина теорії психоаналізу» оцінюється як «єдиний у своєму роді вклад» у науку². І все ж американський нейрохірург П. Бейлі, який також схиляється перед Фрейдом, змушений визнати, що психоаналіз — більше предмет віри його прибічників, ніж наука, і «все-таки немає точних доказів, що (його) система вірна»³.

Сучасні фрейдисти активно виступають у літературі, претендуючи на домінуюче становище своїх концепцій не тільки в медицині. Один з найвизначніших представників сучасного фрейдизму Александер у праці «Психоаналіз і психотерапія» рекламує психоаналіз не лише як певну психологічну теорію і терапевтичний метод, а й як важливий засіб «специфічно культурного значення», який нібито позитивно впливає на «виховання дітей, освітню практику, батьківське виховання, на сучасну літературу і мистецтво» і «на загальні переконання західної людини»⁴. Автор пропонує і гострі соціальні проблеми сучасного буржуазного суспільства розв'язувати за допомогою психоаналізу. Психоаналіз рекомендується як універсальний засіб. Особливу, неодноразово підкреслювану цінність його Александер вбачає в тому, що він нібито допомагає особі зберегти свої індивідуальні нахили і відмінності⁵.

Всіляко вихваляючи так зване «вільне суспільство», Александер вдається до залозичення з брехливої стандартної буржуаз-

¹ Н. И. Озерецкий, VI ежегодное совещание Международной федерации охраны психического здоровья, «Журнал невропатологии и психиатрии им. С. С. Корсакова», вып. 5, 1954, стр. 440.

² «British Medical journals», 1956, № 5, стр. 1027.

³ P. Bailey, The great psychiatric revolution, «The American journal of psychiatry», 113, № 5, 1956, стр. 394, 396.

⁴ F. Alexander, Psychoanalysis and psychotherapy, стр. 33, 282.

⁵ Там же, стр. 21, 22.

ної пропаганди злісних наклепів на адресу соціалістичних країн, залякуючи довірливих читачів тим, нібито «матеріалістична теорія історії «є однією з найбільших і найнебезпечніших помилок минулого»¹.

Зв'язок фрейдівської концепції з класовими інтересами буржуазії більш ніж очевидний. Фрейдизм намагається відвернути трудящі маси, інтелігенцію капіталістичних країн від справжніх соціальних причин тяжкого становища народних мас при імперіалізмі, від революційної боротьби міфом про містичні конфлікти всередині особи, де свідомість «я» не є господарем навіть у власному домі»² і його невмодно переборює стихія несвідомого. Ці намагання відповідають загальній тенденції сучасної буржуазної ідеології, яка все більше скочується в бік крайньої містики. Не випадково, що саме в США—центрі світової реакції—психоаналіз зайняв панівне становище в психіатрії. Тут він настійно протиставляється павловському напрямку.

* * *

У клінічних працях Павлова ми знаходимо багато критичних зауважень на адресу Фрейда і його системи. Загальний тон в цілому їх різко негативний. Показова щодо цього полеміка між Павловим і прихильником психоаналізу співробітником нервової клініки О. М. Паховим при розборі на «клінічних середках» у вересні—жовтні 1934 р. випадку сензитивного марення. Піддавши фізіологічному аналізу дане захворювання, І. П. Павлов установив, що причинами його були серйозні життєві труднощі і породжені ними тяжкі переживання, які викликали у слабій нервовій системі гостре зіткнення, сутичку основних нервових процесів, результатом чого була ультрапарадоксальна фаза гальмування діяльності кори великих півкуль, на основі якої й виникло сензитивне марення.

Марення, що є наслідком розладнання мислення, зв'язане насамперед з порушенням функцій чуттєвого відображення зовнішнього світу, яке безпосередньо з'єднує нас з дійсністю і першим зазнає негативного впливу її.

Паховим намагався пояснити причини даного захворювання і його механізм з точки зору психоаналізу, зводячи все до звичайної для фрейдистів догми про хронічний внутрішній конфлікт між свідомістю і травмованою статевою функцією. Незважаючи на претенціозні наміри дати «глибший аналіз» хвороби, він нічого не зміг сказати про справжні, об'єктивні причини захворювання сензитивним маренням, про його матеріальний, соматичний субстрат, продемонструвавши тим самим неспроможність фрейдистської психопатології.

Висловлюючи незадоволення безплідними, туманними, адетерміністичними вправами Пахова, Павлов зауважив: «Я ніяк нічого не можу зрозуміти з ваших слів. Як видно, ми різними

¹ F. Alexander, Psychoanalysis and psychotherapy, стор. 28.

² З. Фрейд, Лекції по введенню в психоаналіз, т. II, стор. 75.

мовами говоримо. Очевидно, ви дуаліст, очевидно, це психоаналіз, те, що від мене дуже далеке»¹.

З приводу домислів психоаналітика відносно «логіки» психічно хворої людини, марення якої є нібито продуктом «логічної роботи, що була в свій час пророблена», продуктом «логіки, хоч і кривою»², І. П. Павлов з обуренням говорив: «Тут відсутня будь-яка повага до дійсності! Тут логіка і дійсність топчуться!.. Фантазією все можна уявити, тільки невідомо—можна це застосувати чи ні. Я, можливо, навіть більше видумую, якщо на цей ґрунт стану, ніж Олександр Миколайович, тільки я це не пускаю в хід, бо вважаю даремним»³.

На іншій «середі» при обговоренні характерного випадку психастенії у хворого з дуже слабким емотивним фондом Пахомов твердив, що анамнез цього психастеника «дуже багатий у розумінні творчої уяви» і що за своєю натурою він — людина, «наситена взагалі ефектами». Павлов на це фантазування психоаналітика відповів: «Слухайте, не можна ж так знущатися над дійсністю! Ви прямо психастеник. Там, де нічого нема, він говорить—гора!»⁴.

І. П. Павлов не раз указував на велику шкідливість психоаналізу. Докоряючи лікарям за недодержання іноді необхідної делікатності і гуманності при опитуванні хворого, він кваліфікував психоаналіз як найшкідливіший прийом. «...Я вважаю,—говорив Павлов на одній «середі»,—що це робиться на шкоду людям, це безглузда річ! Ви цим тільки мучите людей, а нічого не додаєте щодо правильної регуляції поведінки»⁵.

Павлов різко засуджував настирливе прагнення психоаналітиків все пояснити впливом статевих інстинктів. «Як це можна все зводити до статевого питання?!»⁶ — з обуренням питав він. Критикуючи вчення Фрейда, Юнга, Адлера та інших психоаналітиків, Павлов говорив, що в них «дивне мислення»: Фрейд з усіх відомих нам інстинктів опинився на статевому і зробив його винним за всі відхилення від норм психічного життя, а на всі інші закрити очі. Інший, Адлер, хоче все пояснити «інстинктом вищості». «Скільки існує інстинктів, а пояснюють лише все одним. Ні, це неправильно!»⁷.

Було б помилкою вважати, що Павлов взагалі заперечував цінність психологічного аналізу психічних хвороб. Великий фізіолог різко критикував фрейдистів не за користування психо-

¹ «Павловские клинические среды», т. II, стор. 483.

² Там же, стор. 485, 491.

³ Там же, стор. 491.

⁴ Там же, стор. 281.

⁵ «Павловские клинические среды», т. II, стор. 490. Бейлі, говорячи про небезпеку «глибинної психотерапії», вжив дотепного порівняння: «Техніка глибокого аналізу,—казав він,—здається, веде хворого понад самим краєм прірви, сподіваючись, що він туди не впаде; щось подібне на дипломатію Даллеса». P. Vailley, The Great psychiatric revolution, «The American journal of psychiatry» т. 113, № 5, 1956, стор. 401.

⁶ «Павловские клинические среды», т. I, стор. 95.

⁷ «Павловские клинические среды», т. II, стор. 297.

логічним аналізом, а за порочний і шкідливий метод цього аналізу. Фрейдистський психоаналіз полягає у доведеному до безглуздя суб'єктивно-психологічному підході до хворого, що принижує, бруднить людську гідність зведенням психічного життя до статевих почуттів.

Павлов сам вдавався до психологічного пояснення нервово-психічних захворювань і рекомендував психіатрам користуватися ним. Але психологічне пояснення в павловському розумінні — це не нав'язування умоглядних, наперед встановлених понять, а строго об'єктивне вивчення психічних, суб'єктивних явищ, яке неодмінно повинно спиратися на аналіз фізіологічний як на свою основу.

Систематично борючись проти ідеалістичного і дуалістичного відриву психічного від фізіологічного, від матеріальних процесів в організмі людини, підкреслюючи детермінованість психічного фізіологічним, І. П. Павлов не ототожнював цих двох якісно відмінних сторін однієї цілісної відображувальної діяльності мозку. Психічне для нього *продукт* фізіологічної діяльності певної маси головного мозку, *найвищий прояв* діяльності центральної нервової системи, а не сам нервово-фізіологічний процес. Психічне — багатий, різноманітний духовний, суб'єктивний світ людини, який має свою відносну самостійність і здатність впливати на матеріальні процеси в організмі, на всю поведінку особи. І, звичайно, розлад його не може не відбиватися певним чином на здоров'ї і поведінці людини.

Щоб повністю розкрити причини захворювання, потрібно, на думку І. П. Павлова, ураховувати цей важливий психічний фактор, аналізуючи як його патофізіологічну основу, так і специфічні психопатологічні закономірності.

Як не заперечував Павлов психології, так не заперечував він і патопсихології, що ґрунтуються на матеріалістичній основі і мають свої специфічні методи аналізу.

Дослідження павловської школи довели також всю абсурдність, протиприродність метафізичного розчленування складної людської вищої нервової діяльності на окремі частини, протиставлені одна одній. За вченням Павлова в основі здорової особистості, цілісності нашого «я» лежить поєднана і взаємоврівноважена діяльність усіх трьох систем вищої нервової діяльності: підкоркової системи з її інстинктами та емоціями, першої коркової сигнальної системи і другої, специфічно людської, сигнальної системи, яка відіграє домінуючу роль у регуляції внутрішніх і зовнішніх зв'язків організму з середовищем. Для правильного розуміння механізму захворювань вищої нервової діяльності необхідно враховувати специфічне значення і роль кожної з цих систем, різке порушення нормального взаємовідношення яких і призводить до виникнення різних хвороб вищої нервової діяльності.

Те, що в реакційній буржуазній літературі (Ніцше, Бергсон, Мак Дауголл, Джемс, Фрейд та ін.) інстинкти одержали

містичне тлумачення, що вони проголошуються домінуючим фактором людської поведінки, не повинно штовхати наших дослідників до другої крайності — ігнорування будь-якої ролі інстинктів і відповідних їм емоцій як у нормальній психічній діяльності, так і в патологічному стані. Без людських емоцій, писав В. І. Ленін, «ніколи не бувало, нема і бути не може людського *шукання істини*»¹.

Заслугою І. П. Павлова є те, що він розкрив справжній зміст і закони емоціональних процесів, дав матеріалістичне розуміння їх і тим самим викрив містичні погляди в цій галузі.

Емоції, за Павловим, це психічні процеси, що полягають в переживанні організмом основних його прагнень, найголовніших життєвих тенденцій, представлених *багатьма* інстинктами: харчовим, захисним, статевим і т. д. Характерним для емоцій є їх спрямованість на досягнення певної мети. «Емоція,—говорив Павлов,—це те, що спрямовує вашу діяльність, ваше життя,—це емоція»². Фізіологічною основою елементарних емоцій є підкоркова безумовно-рефлекторна діяльність. Взагалі ж емоції тісно пов'язані з усією вищою нервовою діяльністю, становлячи її необхідний компонент.

І. П. Павлов розмежовував емоції і почуття. «Адже ж емоція,—пояснював він,—це є робота інстинкту, а почуття—гіркість, сум і т. д.,—це вже інша річ, це зв'язано з утрудненням діяльності великих півкуль. Візьміть меланхоліка—адже це душевний біль, тобто надзвичайно утруднена робота великих півкуль. Це є сильне негативне почуття, а не емоція. Жане це виразно розрізняє»³.

Для нормального стану людини, для її життєдіяльності, в тому числі і розумової, необхідно, щоб емоційна сфера, яка дає постійний заряд усіх життєвих вражень, була на належному рівні, щоб *усі* емоції працювали відносно рівномірно. «...Справжня сила другої сигнальної системи,—говорив Павлов,—ґрунтується, як на фундаменті, на сильному емоціональному фонді і на першій сигнальній системі як на свідковій дійсності»⁴. Роль емоцій Павлов розглядає в органічному зв'язку з першою сигнальною системою, підкреслюючи, що перша сигнальна система й емоції існують і діють разом, утворюючи основний фундамент співвідношень організму з середовищем.

Павлов, проте, не перебільшував значення емоцій у житті людини. На перше місце він висував набуті в процесі історичного розвитку вищі начала людської особистості, другу сигнальну систему, яка тонко спрямовує і стримує цю «сліпу силу». «Адже наші кращі почуття й думки,—пояснював Павлов,—певна річ, зв'язані з самим верхнім відділом, і всі вони прив'язані до другої сигнальної системи. Коли ця система слабне, то візьмуть перевату таки інстинкти, як, наприклад, егоїзм. Справжній людський аль-

¹ В. І. Ленін, Твори, т. 20, стор. 233.

² «Павловские клинические среды», т. I, стор. 140.

³ Там же, стор. 210.

⁴ Там же, стор. 222.

труїзм є набуття культури і пов'язаний з другою сигнальною системою...»¹. Саме «друга сигнальна система, тобто наше абстрактне мислення... і являє собою наше «я», нашу свідомість»².

* * *

Варта уваги критика Павловим суб'єктивістських і метафізичних поглядів на експериментальні неврози послідовника Фрейда: психіатра П. Шільдера³.

Найбільш вразливим місцем теорії психоаналізу є те, що вона експериментально не обгрунтовується⁴. Навпаки, сила і життєвість павловського напрямку і полягає саме в тому, що він спирається на солідну експериментальну базу.

В експериментальних неврозах Павлов знайшов об'єктивний метод, який дозволив розкрити суть неврозів людини і механізм їх виникнення. Цілком зрозуміло, що експериментальні неврози стали одним з об'єктів нападок на павловське вчення з боку фрейдистів, представників «екзистенціального аналізу» та інших суб'єктивно-психологічних напрямів, неспроможність яких викрита дослідженнями Павлова.

У статті «Соматична основа неврозу» (1932) Шільдер твердив, що експериментально викликані у собак неврози можна зрозуміти лише при вивченні їх на людях за допомогою психоаналізу. «Ми, — писав Шільдер, — не можемо витлумачити невроз за допомогою умовного рефлексу, але за допомогою психічного механізму, який ми вивчали в неврозі, ми можемо напевне дуже добре витлумачити те, що має місце в умовному рефлексі»⁵. Інакше кажучи, Шільдер пропонував метод, прямо протилежний методові Павлова, — старий ідеалістичний, антропоморфічний підхід, з якого випливає вимога йти в дослідженні від людини до тварини, а не навпаки.

Павлов рішуче виступив проти пропозиції Шільдера. Він викрив насамперед методологічну помилку, неправильний шлях мислення Шільдера, його прагнення пояснити просте складним. «Що треба розуміти — і вої звичайно розуміють — під словом «тлумачення» або «розуміння» явищ? — питав Павлов. — Зведення складніших явищ до елементарних, простих явищ. Отже, і в даному випадку неврозів людини їх треба тлумачити, розуміти, тобто

¹ «Павловские клинические среды», т. I, стор. 468.

² Там же, стор. 221.

³ Спроба Шільдера дати нарис психіатрії, ґрунтуючись на даних психоаналізу, показує всю неспроможність і порочність фрейдистської психіатрії. Виклад цей зв'язує до вичученої, беззмістовної схоластичної гри в надумані терміни у дусі Ніцше і Авенаріуса: «Я і зверх-Я», «Я — ідеал», «Захоплення — Я» і т. п. (П. Шільдер, Очерк психіатрії на психоаналитической основе, Одесса, 1928).

⁴ У статті «Фрейд у наші дні», надрукованій в «British medical journals», 1956, № 5, міститься характерне визнання: «Багато вчених додержується тієї думки, що психоаналіз ніколи не може бути вивчений методом наукового експерименту» (стор. 1028).

⁵ И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, кн. 2, стор. 147.

аналізувати, за допомогою неврозів тварини, як природно простіших, а не навпаки»¹.

Тим самим І. П. Павлов порушив дуже важливу в теоретичному і методологічному відношенні проблему про припустимість перенесення одержаних на тваринах експериментальних даних у людську клініку, тобто проблему методів дослідження в психіатрії, проблему союзу лабораторії з клінікою. Противники клінічних ідей Павлова вважали такий метод спрощенням, механіцизмом, біологізацією людини і т. п. Однак саме по собі перенесення результатів експериментування на тваринах у клініку ще не є ні механіцизмом, ні біологізацією людини. Вся справа в тому, що і як переносити. Павлов систематично застерігав проти простого, механічного перенесення дослідів з тварин на людину.

Одним з джерел негативного ставлення психоневрологів до павловської концепції експериментальних неврозів є нерозуміння ними дійсного взаємовідношення між вищою нервовою діяльністю людини і тварини. Поряд з специфічними особливостями, які виділяють людину з тваринного світу, у неї є опільне з ним: найзагальніші основи вищої нервової діяльності у тварин і людей одні і ті ж, тому й елементарні, простіші явища цієї діяльності повинні бути однаковими у тих і інших як у нормі, так і в патологічних випадках. Пояснюючи цю істину, Павлов у своїй відповіді Шільдеру в той же час відмічає особливості вищої нервової діяльності людини, які необхідно враховувати при аналізі неврозів: виняткову складність і надзвичайну різноманітність людської психіки, а також складність життєвих обставин, що зумовили різні відхилення від норми. Серйозна методологічна помилка Шільдера, як видно з критики його поглядів Павловим, і полягає в нерозумінні ним всієї якісної складності нервової діяльності людини як у нормі, так і в патології. Це й привело Шільдера до повного ототожнення неврозів у собак з людськими неврезами.

Вказуючи на наявність у вищій нервовій діяльності людини спільного з тваринними предками, Павлов підкреслював, що ці елементарні, найпростіші явища вищої нервової діяльності людини, по-перше, підпорядковані більш розвинутій формі цієї діяльності, а, по-друге, докорінно перетворені. Тому Павлов рішуче виступав проти ототожнення вищої нервової діяльності тварин і людини.

Отже, думка Павлова про зведення складніших явищ до простіших у даному випадку зовсім не означає ігнорування специфіки складного, розкладання складного на просте, а є лише відомим науковим прийомом — йти від простого до складного.

«Павловські клінічні середни» дають надзвичайно багатий матеріал на доказ того, з якою великою увагою Павлов ставився до з'ясування всієї сукупності зовнішніх і внутрішніх причин, що зумовили те або інше захворювання людини. За Павловим, основ-

¹ І. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, кн. 2, стор. 147—148.

ним джерелом захворювання є сфера відносин людини з дійсністю. При цьому особливу увагу він звертає на соціальний момент, вважаючи в кінцевому підсумку основною причиною виникнення нервово-психічних захворювань порушення нормального ставлення людини до оточуючого середовища, порушення відносин з людьми, з суспільством. При аналізі хвороби одного неврастеніка Павлов вигукнув: «До якого ступеня переважає ця соціальна річ?»¹. Звідси видно, наскільки безглуздими є обвинувачення І. П. Павлов в біологізації клінічних явищ у людей. Щодо пантогенезису захворювань, то Павлов урахував стан і специфічну роль усіх органів і систем, всю складність внутрішнього механізму, яким опосередковуються впливи зовнішнього середовища на організм.

Павлов визнавав, що поряд з вивченням нервово-психічних захворювань у плані фізіології вищої нервової діяльності існує необхідність і в інших природничо-наукових дослідженнях: біофізичних, біохімічних, у вивченні гуморальних механізмів, спадкових даних і т. д. Згадаємо вказівку Ф. Енгельса про те, що вища головна форма руху в організмі неможлива без побічних форм: «механічної, молекулярної, хімічної, термічної, електричної і т. д. зміни»². І хоч побічні форми руху не вичерпують суті вищих нервових процесів в організмі, але без знання їх неможливо одержати повне, всебічне і глибоке розуміння цієї суті.

* * *

І. П. Павлов неодноразово критикував відомого французького невролога, психіатра і психолога проф. П'єра Жане. На одній із «серед» Павлов так визначив своє ставлення до Жане: «З П'єром Жане, як з психологом, я у великій війні. Постараюся наступного разу його трошити, скільки моїх сил є. А як невропатолог, він надзвичайно інтересний... він залишиться дійсно в пам'яті нау-кп...»³.

У 1933 р. Павлов виступив з відкритим листом до Жане з приводу його статті «Почуття в маренні переслідування»⁴. Стаття розглядає питання про розладнання мислення у хворих, яке полягає в змішуванні, сплутуванні і навіть спотворенні протилежних понять. Павлов висловив свою незгоду з Жане щодо тлумачення ним почуття оволодіння. Жане давав йому надто складне психологічне пояснення, яке не розкривало глибокої причини цього захворювання. «...Повинна бути,— писав Павлов,— глибока причина для зникання або ослаблення цього загального поняття (протиставлення.—М. Л.), і цю причину можна і треба шукати, на мою думку, в основних законах нервової діяльності»⁵.

Але цих законів нервової діяльності, порушення яких лежить в основі розладу в поняттях хворого, П. Жане не вияснив, об-

¹ «Павловские клинические среды», т. I, стор. 302.

² Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1949, стор. 179.

³ «Павловские среды», т. III, стор. 96.

⁴ И. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, кн. 2, стор. 245.

⁵ Там же, стор. 247.

меживишись психологічним аналізом. Їх розкрив І. П. Павлов у своєму листі до П. Жане і в коментаріях до цього листа на «середі» 15 лютого 1933 р.

І. П. Павлов не раз повертався на «середах» до критичного розгляду поглядів П. Жане, звертаючи увагу на його світогляд.

Критика І. П. Павловим П. Жане дуже цікава і глибока з принципової точки зору. У ній він піднімає і розв'язує гносеологічні питання, які мають важливе значення для медицини та інших наук.

Раніше ніж приступити до аналізу за об'єктивним методом глибоких фізіологічних причин почуття оволодіння, І. П. Павлов спиняється на виясненні категорії протилежності, взаємовідношення позитивного і негативного понять у нормальному мисленні.

Поняттю протилежності І. П. Павлов надавав величезного значення. «Наше загальне поняття (категорія) протиставлення,— писав він,— є одне з основних і необхідних загальних понять, що полегшує, упорядковує і навіть робить можливим, разом з іншими загальними поняттями, наше здорове мислення. Наше відношення до оточуючого світу, разом з соціальним середовищем, і до нас самих неминуче повинно викривитися у вищій мірі, якщо будуть постійно змішуватися протилежності: я і не я, моє і ваше, в один і той же момент я один і в громаді, я ображаю або мене ображають і т. д. і т. п.»¹.

Торкаючись походження і основ утворення протилежних понять, Павлов говорив: «Життя постійно утворює ці протилежності, і між ними виступають індукційні відношення, що різко розділяють ці відношення завдяки зміцненню їх протилежного значення»².

Таким чином, категорію протилежностей Павлов розумів суто матеріалістично і діалектично як відображення в мисленні протилежностей дійсності, життя і визнавав їх необхідними для встановлення правильних взаємовідносин людини з оточуючим світом, включаючи сюди і соціальне середовище. Павлов систематично критикував тих учених, які розглядають категорії, наукові поняття як щось штучне, що має суб'єктивне походження і чим можна довільно оперувати, не рахуючись з фактами. Таке ставлення до понять він звичайно називав «порожньою словесністю», «грою слів», «словесними комбінаціями». Причину великої складності звичайних психологічних пояснень, виняткової неточності психологічних понять, прийнятих в колишній неврології і психіатрії, Павлов вбачав у тому, що «очевидно... невропатологи і психіатри зловживають словами і караються цим...»³. Для наукового аналізу як психіатра, так і фізіолога, відмічав І. П. Павлов, «важливий аналіз дійсності»⁴.

¹ І. П. Павлов, Полное собрание сочинений, т. III, кн. 2, стор. 247.

² «Павловские среды», т. I, 1949, стор. 271.

³ Там же, стор. 287.

⁴ «Павловские клинические среды», т. I, стор. 482.

Використовуючи дані лабораторних експериментів на тваринах, Павлов розкрив фізіологічну причину порушень нормально-го мислення, змішування загальних протилежних понять. Ці порушення викликаються ультрапарадоксальною фазою, яка виникає внаслідок ненормальної взаємодії основних нервових процесів: збудження і гальмування.

Оскільки у людини, на відміну від тварин, загальні поняття, уявлення, враження виступають у словесній формі і знаходяться у другій сигнальній системі, то патологічні змішування, боротьба протилежностей на ґрунті ультрапарадоксальної фази відбуваються в середині цих словесних уявлень та понять і мають словесний вираз¹. Помилка П. Жане, як і інших психіатрів, якраз і полягає в тому, що він не брав до уваги зв'язку психічних захворювань з специфічними особливостями людського мозку, виявленими в другій словесній сигнальній системі, і тому, коли йому доводилось пояснювати складні випадки поведінки хворих, він починав вдаватися до «особливої субстанції, якій закони не писані і яку збагнути не можна»², показуючи цим свій ідеалістичний світогляд.

І. П. Павлов звернув увагу на те, що П. Жане у своїх наукових поглядах перебував під впливом інтуїтивіста Бергсона, названого ним іронічно «досить нестримним філософом». Так, П. Жане пояснював чудову будову ока якимось містичним «прагненням» живої речовини до світла, «бажанням» захопити світло. «В цьому,— писав П. Жане, міркуючи цілком у дусі Бергсона,— створююча сила, якась могутня субстанція». Навівши ці міркування П. Жане, І. П. Павлов запитує: «Похожий він на нас чи ні? Можемо ми з ним порозумітися чи ні? Звичайно ні»³.

Є два сорти вчених,— говорив Павлов,— моністи і дуалісти. Жане він відносив до дуалістів, для яких «неможливо мислити про фізіологічне і психічне як про єдиний процес»⁴.

* * *

У наш час у капіталістичних країнах знову, піднімаються на щит різні ідеалістичні конституціональні і генетичні концепції. Показовою щодо цього є наукова нарада (симпозіум) під назвою «Сучасний прогрес у генетиці та його значення для теорії психіатрії», проведена Американською психіатричною асоціацією в Чикаго у квітні—травні 1956 р.

З основними доповідями на цій нараді виступили один із лідерів американської так званої класичної генетики Г. Меллер і

¹ «Павловские клинические среды», т. II, стор. 317.

² «Павловские среды», т. III, 1949, стор. 98.

³ Там же.

⁴ «Павловские среды», т. I, стор. 328. До речі, Жане був також професором філософії в лиці Кондорсе. Для характеристики його світогляду не зайве нагадати, що він наївно вірив у «магнетичний зв'язок» між людьми, яким намагався пояснити навіть «залежність і підпорядкованість» в суспільстві (див. П. Жане, Неврозы и фиксированные идеи, СПб., 1903, стор. 385, 428).

глава генетичного напрямку в американській психіатрії Ф. Каллман. Останній від імені американських психіатрів вітав генетиків як союзників, заявивши, що «сучасний прогрес у генетиці запалює вчених»¹.

Було б помилкою огульно заперечувати певні експериментальні успіхи, корисні спостереження, нагромаджені у генетиці тим напрямом, який представлений працями Меллера. Було б також неправильно ігнорувати значення для медицини позитивних даних у вивченні генетики людини, здобутих зарубіжними клініцистами. Проте витлумачення цих фактичних даних, теоретичні концепції, які були запропоновані нараді психіатрів, є явно порочними, що заважають справжньому прогресу в генетиці і завдають шкоди психіатрії. Генетики зробили спробу прикрити кричущу метафізичну односторонність своєї теорії, висунувши іншу, «більш гнучку концепцію», яка полягала в посиленому підкресленні ролі середовища, взаємодії організму і середовища. Але взаємовідношення між організмом і середовищем, як видно із доповідей Меллера та Каллмана, вони розуміють так, що визначальна, вирішальна роль, як і раніше, відводиться внутрішнім генетичним факторам. «Генетична конституція», за заявою Каллмана, ставить «ліміт» впливові середовища на організм; цей вплив неспроможний замінити її і визначити поведінку людини².

Г. Меллер у своїй доповіді категорично відкинув визнання упадкування властивостей, модифікацій, набутих внаслідок дії середовища. Він зневажливо назвав це визнання «архаїчною народною вірою..., яка йде під іменем Ламарка»³. При цьому автор вдався до прямого перекручення причин торжества мічурінської біології, зв'язавши його з культом особи, та до злобних випадів проти визначного представника її Т. Д. Лисенко.

Під прапором «сучасного прогресу в генетиці» Меллер у доповіді «Генетичні принципи у людському світі» не зміг запропонувати психіатрам нічого іншого, крім застосування до людства давнішньої сумнівної у науковому відношенні і реакційної за практичними висновками теорії мутацій позитивних і шкідливих генів, різних комбінацій генів з тенденцією наростання у людства «важкого тягаря шкідливих мутацій»⁴. Сучасна цивілізація, її доля розглядаються автором через окуляри песимізму. «Удосконаливати заради погіршення» — так зветься один із розділів його доповіді. «Для того, щоб подолати всі труднощі сучасного людства», щоб «вагон людства» не «скотився під укіс», Меллер пропонує «замінити натуральну селекцію штучною», запровадити «розмноження, що контролюється»⁵.

¹ F. J. Kallmann, The genetics of human behaviour, «The American journal of psychiatry», m. 113, № 6, 1956, стор. 500.

² Там же, стор. 496.

³ «The American journal of psychiatry», т. 113, № 6, 1956, стор. 482.

⁴ H. J. Muller, Genetic principles in human populations, «The American journal of psychiatry», m. 113, № 6, 1956, стор. 486.

⁵ Там же, стор. 491.

Меллер, як і інші подібні представники морганістської генетики, ігнорує ту просту істину, що реальна боротьба за здоров'я населення повинна здійснюватися не за допомогою лженаукових еugenістських рецептів, а шляхом знищення тих соціальних причин, які в сучасних капіталістичних країнах, наприклад злочинне випробування ядерної зброї США і Англією, є справжнім джерелом погіршення здоров'я населення і становлять небезпеку для спадковості майбутніх поколінь.

У зв'язку з новими спробами зміцнити генетичний напрям у психіатрії за допомогою союзу з морганістською генетикою великого значення набуває критика Павловим теоретичних основ класифікації типів психіатра Кречмера, яка у свій час дістала майже загальне визнання, особливо у психіатрів, і нині поширена в капіталістичних країнах. Ця критика одночасно викриває і генетично-конституційні концепції в психіатрії. Кречмер виходив з хибної ідеї про те, що характер людини залежить від будови її тіла і що «певні форми будови тіла виявляють відоме споріднення з певними формами душевних захворювань»¹.

Відаючи належне Кречмеру як психіатру, Павлов у той же час різко критикував його за односторонність і вузькість у тлумаченні наукових фактів. Він обвинувачує Кречмера у невмінні розрізняти якісно відмінні явища — основні від другорядних, зовнішні від суті явищ. Ці серйозні методологічні недоліки Кречмера як ученого знайшли рельєфне відображення в його класифікації типів і в змішуванні типу і характеру.

Головна і найбільш груба помилка Кречмера, на думку Павлова, полягає в тому, що він поділив усе людство на два крайні типи — шизоїдів і циклоїдів, зовсім залишивши поза увагою середній тип, і класифікацію побудував не на здорових, нормальних людях, а на клінічних хворих. «Звичайно, — говорив Павлов, — це дика постановка питання, чому типи, що переважають у захворюваннях і кінець кінцем попадають у психіатричну лікарню, повинні вважатися основними. Адже ж більшість людства зовсім до цієї лікарні не має відношення. Він помилився, він дуже захопився клінікою і забув про інший світ»².

Таким чином, класифікація типів у Кречмера цілком суперечить реальному світові маси нормальних людей. Коріння помилки Кречмера криється в ігноруванні якісної відміни нормального стану від патологічного і в ототожненні першого з другим. «...Ми не надаємо ніякого значення різниці між нормальним і ненормальним, — підкреслював Кречмер, — навпаки, ми прагнемо нормально біологічну і патологічну ділянки включити в одні великі рамки»³.

Ігнорування реального світу свідчить не тільки про вузькість, односторонність мислення Кречмера, який розглядає людство через

¹ Э. Кречмер, Строение тела и характер, Изд. 2-е, М.—Л., 1930, стор. 119.

² «Павловские среды», т. III, стор. 244.

³ Э. Кречмер, Строение тела и характер, стор. 86.

вікна своєї психіатричної клініки, а й про його ідеалістичний світогляд, про вплив на нього занепадницької, песимістичної ідеології сучасної буржуазії. Хоч Кречмер і відкидав ідеалізм, але він відкидав також і «моністичний матеріалізм». В обстановці ж боротьби двох партій у філософії той, хто бажає займати середню позицію, фактично служить ідеалізму. Ідеалізм Кречмера особливо різко виступає в його ставленні до великих людей, яких він зробив спробу, взявши за основу патологічні ознаки, включити до встановлених ним двох крайніх клінічних типів. Павлов засудив цю спробу, назвавши її «великим безглуздям»¹. «Великі шизофреніки є фантазія Кречмера»².

Крім того, саме виділення тих або інших ознак як специфічних для певних патологічних типів (відчуженість, замкнутість — для шизотиміків) має у Кречмера довільний характер, не ґрунтується на якихось об'єктивних основах. І тут дають себе знати односторонність, метафізичність, а також суб'єктивізм методу мислення Кречмера. Замкнутість, відчуженість можуть бути властивими і нормальним сильним людям і зовсім з іншої причини, ніж хворим. «Ось чому,— вказував Павлов на одній з «клінічних серед»,— коли Кречмер у своїй книзі «Будова тіла і характер» перейшов до перегляду різних історичних осіб, я нічого зрозуміти не міг. Він різних людей перебирає і, виявляється, це якісь попередники божевільних людей. Незрозуміло було зовсім. З одного боку, сила, яка дала їм історичне значення і роль, а з другого боку, основна ознака — слабкість, яка веде кінець кінцем до будинку божевільних. Він зовсім неправильно змішує ці речі»³, «зовнішні риси Кречмер прийняв за сутність речей»⁴.

Разом з тим необхідно сказати, що якою б силою — моральною, розумовою, фізичною тощо — не володіла та чи інша особа, це лише передумова для того, щоб вона при певних суспільно-історичних умовах стала видатною, і що саме ці умови визначають те чи інше становище і роль особи в суспільстві. Тому не можна обмежувати розгляд проблеми великих людей лише біологічною стороною.

Другою грубою помилкою Кречмера було змішування інш типу і характеру. Характер у нього в основному збігається з конституцією⁵.

Вказана помилка Кречмера, як і попередні, зв'язана з переоцінкою природжених властивостей так званої конституції, а також недооцінкою набутого за час індивідуального існування людини під впливом певних життєвих обставин, з ігноруванням вирішального значення умов соціального життя для формування людини⁶.

¹ «Павловские среды», т. I, стор. 151.

² «Павловские клинические среды», т. III, стор. 357.

³ «Павловские клинические среды», т. II, стор. 513.

⁴ «Павловские среды», т. II, стор. 532.

⁵ Э. Кречмер, Строение тела и характер, стор. 294.

⁶ «Павловские среды», т. I, стор. 317.

Критика Павловим класифікації типів Кречмера — повчальна сторінка боротьби за матеріалістичне трактування питань типології.

В світлі цієї критики цілком зрозуміла нездатність американського психіатра Каллмана розв'язати проблему типів поведінки людини «з погляду фізико-хімічних процесів, що викликаються генетичними елементами»¹, не враховуючи фізіологічних закономірностей.

Каллман зовсім ігнорує вчення про вищу нервову діяльність, яка й є поведінкою людини, відриває генотип від фенотипу і на перше місце висуває генотип в морганівському тлумаченні. Звичайно, при такій постановці питання автор не зміг дати наукового визначення типів і більш-менш задовільно систематизувати їх.

Лише вивчення вищої нервової діяльності привело Павлова до пізнання справжніх типів нервової діяльності і дало йому можливість розробити сучасну наукову класифікацію типів².

Павловська класифікація виходить з урахування основних об'єктивних особливостей нервових процесів, характерних для маси людей.

Згідно з ученням Павлова, тип є природжений конституціональний вид нервової діяльності (генотип, темперамент), а характер — остаточна наявна нервова діяльність, «сплав» з рис типу і змін, зумовлених зовнішнім середовищем (фенотип). Застерігаючи від змішування типу і характеру, Павлов у той же час підкреслював їх органічну єдність. Він вважав надуманим прийняте в ученні про конституції і в теорії Кречмера оперування трьома окремими поняттями: 1) генотип — природжена властивість, 2) паратип — набута властивість і 3) фенотип — те і друге разом. «Ну, хто це може відділити в кожному окремому випадку, що людині дано і що нею набуто! — заперечував Павлов прихильникам цих понять... Це суто абстрактна величина — «паратип», ви її видумали... Це абстракція, а реальність — це є фенотип, тобто з чим родилася і що являє собою людина в результаті індивідуального життя»³.

Істотна вада абстрактних, умоглядних концепцій типів полягає в тому, що вони закривають можливість пізнання реальних людських типів і їх варіацій. Вчення ж І. П. Павлова, яке взяло за основу головні властивості нервової системи і застосувало до вивчення їх об'єктивний метод умовних рефлексів, дало ключ до розуміння як загальних типів, так і приватних варіацій їх, а також індивідуальних відмін, розглядуваних у розвитку залежно від зовнішніх умов. Оскільки захворювання зв'язані з певними властивостями типів нервової діяльності, то звідси ясно, яке величез-

¹ F. J. Kallman, The genetics of human behaviour, «The American journal of psychiatry», т. 113, № 6, 1956, стор. 500.

² У даній статті вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності розглядається лише в зв'язку з критикою теоретичних основ класифікації типів Кречмера.

³ «Павловские клинические среды», т. I, стор. 615, 616.

не значення має вчення І. П. Павлова про типи вищої нервової діяльності.

Всупереч прийнятим у медицині, психології і педагогіці капіталістичних країн реакційно-ідеалістичним концепціям конституції, за якими остання уявляється як «соматичний фатум організму» (Тандлер), сукупність спадкових властивостей, що ніколи не піддаються зміні, Павлов розвивав науково обгрунтовані, оптимістичні погляди на людську особу, виходячи з експериментально встановленої величезної пластичності та еластичності нервової системи як основи типу. «Для людської особи,—писав Павлов,— відкриті надзвичайні можливості не тільки змінювати, спрямовувати й удосконалювати свої звички, а й значною мірою регулювати природжену силу або слабкість своєї нервової системи. Це тепер я бачу в моїх лабораторних дослідженнях і це оповнює мене найбільш підбадьорливою упевненістю, як багато можна чекати від усякої людської особи, при будь-яких життєвих обставинах»¹. Павлов указував, що шляхи формування духовного обличчя у різних людей різні «через те, що погляди наші залежать дуже сильно від темпераменту, а також від того, яких ми, в період розумового дозрівання, зазнавали впливів, що виходили з книг і з особистих зустрічей, а нарешті, так багато означає життєвий досвід кожного»².

Учення Павлова про людські типи вищої нервової діяльності з природничо-наукового боку викриває наклепницькі вигадки ворогів про те, що соціалізм нібито веде до нівелювання духовного рівня і здібностей окремих осіб. Навпаки, соціалізм вперше в історії людства створює величезні реальні можливості і умови для розвитку індивідуальних нахилів, особливостей і здібностей людини, які душаться і нівечаться в так званих вільних країнах капіталізму.

* * *

Смілива і послідовна боротьба Павлова за матеріалізм справила глибокий вплив на зарубіжних фізіологів, клініцистів та інших учених, допомагаючи їм звільнитися від реакційних антинаукових поглядів. Матеріалістичне вчення Павлова не тільки в країнах народної демократії, де воно після Радянського Союзу дістало найбільшого поширення, а й в ряді капіталістичних країн пустило міцні корені. Цілий ряд послідовників і прихильників павловського вчення за рубезем все рішучіше виступає з критикою пануючих у фізіології і медицині шкіл і течій, які стоять у тій чи іншій мірі на ідеалістичних позиціях. Особливо варто відмітити велику ідейну боротьбу групи прогресивних психіатрів Франції, об'єднаних навколо журналу «La Raison» («Журнал наукової психопатології»), які широко пропагують вчення Павлова і виступають з критикою різних реакційно-ідеалістичних течій в психіатрії

¹ Лист І. П. Павлова до К. П. Кованьки від 28 жовтня 1930 р., «Физиологический журнал СССР им. И. М. Сеченова», 1954, № 5, стор. 657.

² Там же.

і психології. У 1955 р. в США було організовано Павловське товариство, програма якого включає також боротьбу проти фрейдизму.

Велике значення для успішного поширення матеріалістичного вчення Павлова за ребежем мала боротьба, яку під керівництвом Комуністичної партії вели наші вчені за повне торжество його в радянській науці. Важливою віхою у боротьбі за торжество матеріалістичних ідей Павлова була об'єднана сесія Академії наук СРСР і Академії медичних наук СРСР у 1950 р. Сесія піддала суворій критиці антипавловські погляди і відхилення від матеріалістичних позицій учення Павлова, які мали місце серед деяких радянських учених.

Після сесії проведена значна робота по дальшому подоланню чужих павловському вченню настанов і концепцій.

Проте пережитки і рецидиви антиматеріалістичних і механістичних тенденцій ще подекуди мають місце в нашій біологічній науці. У постанові Ради Міністрів СРСР про поліпшення роботи Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В. І. Леніна вказується на необхідність «і надалі вести непримиренну боротьбу проти ідеалістичних і вульгарно-механістичних і псевдонаукових поглядів у біологічній і сільськогосподарській науці, керуючись марксистсько-ленінською матеріалістичною теорією»¹.

Глибоке оволодіння марксистсько-ленінською філософією є запорукою як успішної боротьби проти вульгаризаторських, догматичних і ревізіоністських поглядів, так і дальшого творчого розвитку павловського напряму в клініці.

¹ «Известия АН СССР, Серия биологическая, № 5, 1956, стор. 6.

Д. В. ПУСТОВАЛОВ

МАТЕРІАЛІЗМ І ДІАЛЕКТИКА В ПРАЦЯХ В. В. ДОКУЧАЄВА

Філософські і суспільно-політичні погляди великого російського вченого В. В. Докучаєва (1846—1903) формувалися в 50—60-х роках ХІХ ст. під впливом боротьби передових сил суспільства за скасування кріпосного права, а також проти грабежу селян після реформи. Ідейним джерелом формування світогляду Докучаєва була російська класична матеріалістична філософія. Цьому також сприяв бурхливий розвиток природознавства, викликаний потребами продуктивних сил і пов'язаний з сильною матеріалістичною традицією в російській науці.

Вчителями і близькими друзями Докучаєва були такі видатні вчені-матеріалісти і громадські діячі, як Д. І. Менделєєв, А. Н. Бекетов, А. В. Советов, А. І. Іностранцев, А. М. Енгельгард та ін. У своїх спогадах про В. В. Докучаєва його учень і популяризатор праць акад. М. О. Дімо згадує, що, будучи директором Новоолександрійського інституту, В. В. Докучаєв знав про існування в інституті марксистського студентського гуртка, цікавився його роботою, слухав доповіді, що читались у ньому. До інституту він прийняв багато студентів інших вузів, вигнаних за революційну діяльність. «Можна гадати,—писав Дімо,—що Докучаєв знав деякі праці класиків марксизму — «Капітал» Маркса, праці Леніна, присвячені боротьбі з легальними марксистами і народниками»¹. Далі М. О. Дімо вказував, що Докучаєв, проявляючи піклування про студентську бібліотеку, сприяв придбанню для неї таких нових книг, як Бельтова (Плеханова) «До питання про розвиток моністичного погляду на історію», «Капітал» Маркса та ін. І, навпаки, не рекомендував літературу народників 80—90-х років Воронцова, Михайловського та ін. За свідченням М. О. Дімо, Докучаєв знав про постійний зв'язок студентського гуртка Новоолександрійського інституту з сестрою В. І. Леніна А. І. Єлізаро-

¹ Н. А. Д і м о, Воспоминания о В. В. Докучаеве и его деятельности в Новой Александрии, «Ученые записки Кишиневского госуниверситета», 1949, стор. 112.

вою, яка допомогла придбати для бібліотеки інституту книгу В. І. Леніна «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». М. О. Дімо далі пише: «Я не можу твердити, що В. В. Докучаєв особисто знав В. І. Леніна, але серед студентів інституту особливо близькими йому були члени марксистського гуртка В. Герд, Л. Ніконов, прийняті в інститут після виключення і висилки їх з Петербурзького університету. Ці студенти були синами відомих у Петербурзі педагогів, у сім'ях яких бував В. І. Ленін, бував і В. В. Докучаєв та його дружина А. Є. Докучаєва»¹.

Проте важко сказати, в якій мірі позначився вплив марксизму на світогляді Докучаєва; є підстави вважати, що він не розумів марксизму. Це яскраво виявилось в його суспільно-політичних поглядах.

В. В. Докучаєв як передовий вчений-демократ різко критикував капіталістичний лад за гноблення і експлуатацію трудящих. Викриваючи корінні вади капіталізму, він питав: «Чи можна довести історично цілком точно, що кількість рабів природи і суспільного ладу зменшилась за останні півтора століття хоча б на півпроцента? Навпаки, чи не зросла ця брудна величина від нової, сучасної нам, може бути, найзлішої і нещадної стихії—капіталізму, економічної і промислової кабали...?»².

Засуджуючи капіталізм, В. В. Докучаєв, однак, не зрозумів, що визволитись від нього можна лише революційним шляхом. Він вважав, що це можна зробити шляхом поширення знань і піднесення культури народу в рамках цієї «злої стихії».

Про В. В. Докучаєва написано багато праць, але нема жодної з них, в якій би всебічно висвітлювались його філософські погляди. Уривкові замітки з цього питання в різних працях про нього не дають повного уявлення про світогляд видатного російського вченого. Більш того, деякі автори праць про В. В. Докучаєва намагаються подати видатного російського вченого як емпірика, а інші, навпаки, як натурфілософа.

Так, наприклад, учень Докучаєва П. В. Отоцький³, говорячи про Докучаєва як про людину надзвичайно оригінальну, обдаровану глибоким розумом і дивовижною здатністю до логічного аналізу, твердить, нібито ці позитивні якості розвивались у нього тому, що він негативно ставився до філософії, політики та інших «неточних наук». Насправді ж Докучаєв належить до тих вчених кінця ХІХ ст., які приділяли велику увагу філософським питанням. В останній період своєї наукової діяльності Докучаєв збирався написати спеціальну працю філософського характеру, в якій на основі узагальнення даних природознавства хотів розглянути питання «Про співвідношення між т. зв. мертвою і живою

¹ Н. А. Дімо, Воспоминания о В. В. Докучаеве и его деятельности в Новой Александрии, стор. 20.

² В. В. Докучаев, Соч., т. VI, стор. 421.

³ П. В. Отоцкий, Жизнь В. В. Докучаева, журн. «Почвоведение», № 4, 1903, стор. 332.

природою», але він встиг написати тільки першу, вступну главу названу ним «Місце і роль сучасного ґрунтознавства в науці і житті» (1900), а також невелику статтю «До питання про співвідношення живої і мертвої природи» (1896).

В. В. Докучаєв добре розумів невіддільність природознавства від філософії і з цього й виходив у своїй науково-дослідній роботі.

Деякі дослідники (наприклад, редактори творів Докучаєва)¹ допускають іншу помилку, вважаючи Докучаєва натурфілософом ідеалістичного напрямку. Правда, Докучаєв іноді називав себе натурфілософом, проте під цим словом він розумів широкі філософсько-матеріалістичні узагальнення даних природознавства.

Ідеалістична натурфілософія намагалась замінити невідомі їй закономірні зв'язки природи фантастичними, факти—вигадками, заповнюючи ними прогалини в дослідженні. Зовсім інше ми бачимо у Докучаєва. Називаючи себе натурфілософом, Докучаєв підкреслював цим протилежність свого світогляду вузькому емпіризмові, він завжди стояв за широкі узагальнення в природознавстві. Так, говорячи про необхідність вивчення закономірних зв'язків у природі, він відзначав: «А між тим, саме ці *співвідношення*, закономірні *взаємодії* і становлять *суть пізнання природи*, ядро істинної натурфілософії—кращу і найвищу красу природознавства»².

Аналіз праць Докучаєва свідчить про те, що він не був натурфілософом-ідеалістом, а вкладав у поняття «натурфілософія» матеріалістичний зміст.

* * *

Основне питання філософії про відношення мислення до буття, духа до природи Докучаєв розв'язував матеріалістично. Він твердив, що «і явища і тіла існують в природі цілком незалежно від нас»³, тобто визнавав, що природа—це є об'єктивна реальність, яка існує поза нашою свідомістю і незалежно від неї. В одній із своїх праць Докучаєв писав: «Природа існує сама по собі, незалежно від того, чи користується нею людина...»⁴.

Твердячи, що ґрунт слід розглядати матеріалістично, Докучаєв підкреслював:

«...Ґрунт, як кожне природно-історичне тіло — ящірка, метелик, щука та ін., звичайно, існуватиме безвідносно до того, чи оброблятиме його людина, чи ні»⁵.

Хоча в працях Докучаєва ми не знаходимо прямої критики релігії та ідеї бога, але в них відсутні також і будь-які згадки про вищу силу.

¹ В. В. Докучаєв, Соч., т. I, стор. 6.

² В. В. Докучаєв, Соч., т. VI, стор. 399.

³ В. В. Докучаєв, Соч., т. I, стор. 153.

⁴ Там же, стор. 109.

⁵ В. В. Докучаєв, Соч., т. VII, стор. 279.

Академік В. І. Вернадський у праці «Сторінка з історії ґрунтознавства», присвяченій пам'яті В. В. Докучаєва, писав, що його сміливі думки про процес ґрунтоутворення і про ґрунт як самостійне природно-історичне тіло, що розвивається за об'єктивними законами природи в просторі і часі без будь-якого втручання надприродної сили — бога, здавались більшості сучасних йому вчених, особливо в 70-х роках минулого століття, «науковою ересю».

У той час у релігійних догмах панувало твердження про божє творіння землі і ґрунту. Вченням про природно-історичне походження ґрунтів В. В. Докучаєв завдав нищівного удару по ідеалістично-релігійних догмах.

В. В. Докучаєв виступав проти викладання закону божого в сільськогосподарських вищих учбових закладах. Під час свого перебування на посаді управляючого Новоолександрійського сільськогосподарського інституту (1892—1897) Докучаєв насамперед виключив з інститутської програми зайвий предмет — богослов'я, підкреслюючи цим самим несумісність релігії з наукою.

З матеріалістичних позицій розв'язував Докучаєв і питання про пізнаваність світу.

Одним з найважливіших питань, навколо якого в другій половині ХІХ ст. точилася боротьба, було питання про співвідношення відносного і абсолютного в пізнанні, про об'єктивний зміст людських знань, про абсолютну і відносну істину.

Пізнаваність світу та його закономірностей не викликали у Докучаєва жодних сумнівів. Він добре усвідомлював і невтомно пропагував необхідність пізнання законів природи, щоб оволодіти ними і, використовуючи їх, розвивати вітчизняне сільське господарство. Такий глибоко матеріалістичний підхід до вивчення явищ природи і забезпечив Докучаєву великий успіх у наукових дослідженнях.

Пізнання природи Докучаєв вважав процесом нескінченним. Він твердив, що процес розвитку пізнання йде поступально, по висхідній лінії, від нижчого до вищого. Обсяг знань про світ постійно змінюється, розширюється, збагачується. Разом з розвитком природи збагачується і людський досвід, уточнюються і поповнюються знання про неї. Про співвідношення абсолютної і відносної істин у процесі пізнання Докучаєв говорив: «...Наша наука тільки прагне до цієї абсолютної істини, і її зміст постійно розширюється і змінюється»¹. І в іншому місці: «Ми володіємо знанням не абсолютним, закінченим, а людським, мінливим, тобто істини, які вважались остаточно встановленими, замінюються іншими; обсяг нашого знання постійно розширюється»².

Далекий від догматизму, Докучаєв неодноразово підкреслював, що відкриті ним закони ґрунтознавства не є раз назавжди встановленими, вічними. Сучасне йому ґрунтознавство він вважав

¹ В. В. Докучаєв, Соч., т. VII, стор. 282.

² Там же, стор. 270.

далеким від досконалості і заявляв, що немає жодної науки, яка могла б сказати, що не розвиватиметься далі. Він визнавав лише те пізнання, в якому знайшло своє відображення все багатство зв'язків.

Конкретність і всебічність досліджень Докучаєв вважав першою і необхідною умовою наукового пізнання. «...Жодний організм, жодне явище природи не стоїть осторонь, цілком ізольованим, — говорив Докучаєв, — а тому і не може бути пізнаним повністю без відповідних досліджень *сусідніх* організмів і явищ»¹.

Широко використовуючи в своїй творчості багатий фактичний матеріал, Докучаєв створив першу наукову класифікацію ґрунтів. Ця класифікація була по суті відображенням матеріальних процесів і історії їх розвитку. «Насамперед, слід відзначити, — говорив Докучаєв, — що не можна визначати і класифікувати те, чого ми не знаємо або, принаймні, відносно чого ми не знаємо всього істотного»².

В. В. Докучаєв вважав, що при пізнанні треба дотримуватись принципу історизму: «Тільки ґрунтовне, наукове вивчення сучасного і минулого ґрунтів може позитивно нам сказати, яке буде їх майбутнє»³.

Докучаєв правильно вважав, що мета науки полягає не тільки в тому, щоб відкривати об'єктивні закони, яким підпорядковується розвиток ґрунтів, а й на підставі вивчення цих законів передбачати дальший розвиток. Знаючи, наприклад, сукупність факторів ґрунтоутворення даної території, можна приблизно визначити і характер самого ґрунту.

Докучаєв неодноразово підкреслював, що, знаючи про клімат і рослинність у даній місцевості, можна визначити, які там ґрунти. Прикладом такого передбачення є попередній поділ ним Кавказу на ґрунтові області. На основі даних про будову поверхні, клімат і рослинність він показав шляхи їх еволюції.

Визнаючи об'єктивність природи, Докучаєв вважав, що люди можуть успішно впливати на неї тільки тоді, коли пізнають її і оволодіють її законами. Об'єктивні закономірності природи він вивчав не тільки для їх з'ясування, а головним чином для боротьби з стихійними проявами цих законів і опрямування їх на служіння людству⁴. Так, якби ми з повним знанням справи використали ґрунти Кавказу, говорив Докучаєв, то вони могли б успішно прогородувати не тільки місцеве населення, а й всю Росію.

Це твердження великого російського природодослідника відповідає положенню класиків марксизму-ленінізму про те, що поки ми не знаємо законів природи, вони роблять нас рабами сліпої необхідності, коли ж ми пізнали ці закони, що діють незалежно

¹ В. В. Докучаєв, Соч., т. VII, стор. 474.

² В. В. Докучаєв, Соч., т. II, стор. 217—218.

³ Там же, стор. 73.

⁴ В. В. Докучаєв, Соч., т. VII, стор. 473.

від нашої волі і свідомості, ми — господарі природи. Глибоко вивчаючи природу, Докучаєв відкрив ряд об'єктивних законів процесу ґрунтоутворення, залежність цього процесу від материнської породи, рельєфу місцевості, клімату, рослинних і тваринних організмів та ін., чим вніс неоцінний вклад у науку про ґрунти.

У сучасній літературі¹ ще можна зустріти твердження, що Докучаєв перебільшував роль географічного середовища, тоді як навіть поверхове ознайомлення з його основними науковими працями говорить про те, що він не допускав його переоцінки.

Визнаючи вплив географічних зон на побут і нрави людей, він не надавав цьому впливові вирішального значення, але підходив до вивчення цих зон як до об'єкта, який слід переробити в напрямі, корисному для суспільства. Навіть таку зону, як полярна або тундрова, говорив Докучаєв, можна в майбутньому змінити. Якщо ж там і можлива будь-яка сільськогосподарська культура, «то лише в далекому майбутньому, при сильній аерації або георації. Може бути тут більше, ніж у будь-якому іншому місці, принесе користь зараження ґрунтів мікроорганізмами»². Отже, Докучаєв добре розумів, що людське суспільство розвивається за своїми законами, а не за законами природи. Він надавав великого значення впливу географічного середовища на рослинні організми, але в цьому випадку він не міг його переоцінювати. Рослинні організми в процесі своєї еволюції пристосовуються до середовища, яке їх оточує, шляхом змін своїх фізіологічних якостей. Тому вирішальною силою для рослинних організмів є умови географічного середовища, оточуюча їх жива і нежива природа.

Власне, і рушійною силою розвитку організму є суперечності, при яких його старі, спадкові якості вступають у невідповідність з новими умовами існування, стара форма не відповідає новому змісту. Історична заслуга В. В. Докучаєва в тому й полягає, що він всупереч твердженням представників сучасної йому географії враховував у своїх дослідженнях вплив географічного середовища на конкретний процес об'єктивного розвитку живої природи, яка є одним з факторів ґрунтоутворення.

* * *

Не менш важливим доказом матеріалістичних поглядів Докучаєва є розуміння ним ролі практики.

В усій своїй діяльності вченій дотримувався принципу єдності теорії і практики і відстоював його все життя. Заслуга Докучаєва як вченого в тому і полягає, що він теорію завжди пов'язував з практикою і перевіряв на практиці. Докучаєв не визнавав науки, відірваної від життя і потреб народу, так званої чистої науки.

¹ «Краткий философский словарь», М., 1955, стор. 140.

² В. В. Докучаев, Соч., т. VI, стор. 383.

Практику він розглядав не як лабораторний досвід ученого-одиночки, а як діяльність мільйонів селянства. Він вважав, що вивчення ґрунту необхідне для того, щоб керувати ним з чисто прикладними сільськогосподарськими цілями (підвищення врожайності, боротьба з засухою).

У той же час Докучаєв послідовно і наполегливо проводив думку про те, що учений не повинен обмежуватись збиранням фактів, а повинен розкривати їх існування, їх походження, зв'язок з іншими явищами природи. Самі лише факти без теорії — не наука. Основну, вирішальну роль для вченого повинні відігравати факти, підтверджені багаторазовою практикою. «Якщо справедливо, а це дійсно часто буває, що по суті і з правильних посилок і з твердо встановлених фактів можна зробити зовсім довільні і далеко не вірні висновки, то ще більш зрозуміло, що з фактів, завідомо неточно встановлених, і з хибних посилок зовсім не можна зробити правильних висновків»¹.

Ставлення Докучаєва до практики особливо добре виражене в розробленій ним теорії зональності. Він не обмежився споглядально-натуралістичною характеристикою різних природних зон, а в своїх теоретичних працях по зональності зробив багато практичних висновків. Зони природи Докучаєв розглядав насамперед як сільськогосподарські зони, точно враховуючи всі місцеві особливості природного середовища. Особливості природної зони повинні бути основою при виборі напряму ведення господарства, в кожній зоні слід застосовувати свою агротехніку, свій комплексний план по боротьбі з стихійними силами природи.

Докучаєв не тільки визначив, в яких природних зонах доцільно розмістити сільськогосподарські інститути, а й намітив основні проблеми, які ці інститути повинні розробляти. Основною проблемою чорноземної зони він вважав, наприклад, повне використання дощових і талих вод, бо урожайність у степових районах залежить насамперед від наявності вологи в ґрунті.

Докучаєв домагався того, щоб навчальні плани і програми, наукові праці кожного інституту відбивали особливості даного району. Ця вимога зберігає свою актуальність і в наш час. Багато з діючих зараз навчальних планів і програм сільськогосподарських вузів складено стандартно і не відображає не тільки істотних особливостей природних районів у межах зони, а й більш істотних, зональних відмінностей.

Заслуга Докучаєва полягає не стільки у встановленні географічних зон, скільки у розкритті закономірних зв'язків між кліматом, гірською породою, ґрунтом, рослинністю, тваринним світом і сільськогосподарською діяльністю людини. Зв'язок цей настільки тісний, що, змінюючи один елемент природи, можна передбачити ті заходи, які повинен вжити агроном для правильної організації сільськогосподарських робіт.

Зразком органічного поєднання теорії з практикою є класич-

¹ В. В. Докучаєв, Избр. соч., т. 11, стор. 31.

на праця Докучаєва «Наші степи раніше і тепер». Ця праця в своїй теоретичній частині не тільки дає глибоке пояснення природним явищам і процесам, що впливають на господарську діяльність людини, а й висуває нові завдання, нові заходи успішної боротьби людини з несприятливими явищами природи.

Хоча Докучаєв пішов далі своїх сучасників у розумінні практики не як експерименту або досліду, а як виробничо-технічної діяльності людей, однак він не піднявся до марксистського розуміння її ролі. Практика у Докучаєва не охоплювала всіх сторін діяльності людини, вона була спрямована тільки на перетворення природи і по суті не торкалась перетворення суспільного життя.

З усього сказаного випливає, що В. В. Докучаєв, на відміну від багатьох західних і російських дослідників природи, був не стихійним, а свідомим матеріалістом. До цього ж висновку прийшли і автори «Нарисів з історії філософської і суспільно-політичної думки народів СРСР», які писали: «Видатні наукові відкриття І. М. Сеченова, І. І. Мечникова, братів О. О. та В. О. Ковалевських, Д. І. Менделєєва, К. А. Тімірязєва, В. В. Докучаєва та ін., що свідомо боролись за матеріалістичний світогляд проти ідеалізму і метафізики, збагатили світову науку, висунули російську науку на одне з перших місць у світі, дозволили відстояти науково-матеріалістичний світогляд, зміцнити його новими доказами»¹.

* * *

На початку ХІХ ст. в природознавстві існувала ще традиція розглядати речі і явища природи відокремлено, поза їх загальним зв'язком, як щось ізольоване, змертвіле, нерухоме. В праці «Анти-Дюрінг» Ф. Енгельс вказував, що такий спосіб вивчення «лишив нам звичку розглядати речі і процеси природи в їх відособленості, поза їх великим загальним зв'язком, і в силу цього — не в русі, а в нерухомому стані, не як такі, що істотно змінюються, а як вічно незмінні, не живими, а мертвими»².

Ф. Енгельс характеризував діалектику як науку про загальний зв'язок. «Перше, що нам впадає в око при розгляді рухомої матерії, — це взаємний зв'язок окремих рухів окремих тіл між собою, їх *зумовленість* один одним»³.

Докучаєв не піднявся до діалектичного матеріалізму як світогляду пролетаріату, але аналіз його праць показує, що він розглядав явища природи у взаємозв'язку, взаємозалежності, русі. В одній з праць він писав: «Не викликає сумніву, що *пізнання природи*, її сил, явищ і тіл зробило на протязі ХІХ століття гігантські кроки...

Але вдивляючись уважно в ці величезні надбання людського знання, надбання, які, можна сказати, перевернули наш світогляд

¹ «Очерки по истории философской и общественно-политической мысли народов СССР», т. II, М., 1956, стор. 31.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюринг, К., 1949, стор. 22.

³ Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1949, стор. 164.

на природу догори дном, особливо після праць Лавуазьє, Ляйєля, Дарвіна, Гельмгольца та ін., не можна не помітити одного дуже істотного і важливого недоліку... Вивчались; головним чином, окремі тіла — мінерали, гірські породи, рослини і тварини — і явища, окремі стихії — *вогонь* (вулканізм), *вода*, *земля*, *повітря*, в чому, повторюємо, наука і досягла дивовижних результатів, але не їх *співвідношення*, не той *генетичний*, *віковичний* і *завжди закономірний* зв'язок, що існує між *силами*, *тілами* і *явищами*, між *мертвою* і *живою* природою, між рослинним, тваринним і мінеральним царствами, з одного боку, людиною, її побутом і навіть духовним світом — з другого»¹.

Докучаєв перший поставив питання про вивчення взаємозв'язку і взаємозалежності всіх елементів фізико-географічного середовища. «... Необхідно мати на увазі, — говорив він, — по можливості всю *єдину, цільну і неподільну* природу; а не уривчасті її частини; необхідно однаково *панувати* і *студіювати* всі найголовніші елементи її... інакше ми ніколи не зможемо керувати ними, ніколи не будемо в змозі *врахувати*, що належить одному і що іншому факторові»².

Як видно з сказаного, В. В. Докучаєв розглядав у діалектичній єдності не тільки ґрунт та інші природні тіла, а всю природу в цілому.

Докучаєв правильно розумів, що ізольоване вивчення будь-якого явища заважає дослідникові зрозуміти його суть і приводить до односторонніх висновків. Саме панування одностороннього, метафізичного способу мислення і не давало довгий час ґрунтознавству можливості піднятися до рівня справжньої природничо-історичної науки.

Розглядаючи об'єктивні ознаки ґрунтів, Докучаєв говорив: «Всі ці *ознаки* важливі, всі вони мають силу тільки до того часу, поки перебувають разом, у певному утрупованні, а тому і розглядати їх слід не окремо, а завжди у взаємозв'язку»³.

Своїми працями Докучаєв разом з іншими вченими сприяв перетворенню природознавства з споглядальної науки, яким воно було переважно в ХІХ ст., в науку перетворюючу.

Виходячи з того, що все залежить від умов, місця і часу, Докучаєв вимагав конкретного підходу до явищ, посилаючись при цьому на селян-практиків, які на питання — яка у вас земля? — завжди перепитували: де? в якому полі? на якій ділянці поля? Він говорив, що коли б наші чорноземи перенести з степової смуги в Архангельську губернію, то вони перетворилися б там в бота. Чорноземи можуть існувати тільки в точно визначеній кліматичній смузі.

З приводу механічного перенесення закордонного агротехнічного доовіду на російські поля Докучаєв говорив: «На сором нам,

¹ В. В. Докучаєв, Соч., т. VI, стор. 398—399.

² Там же, стор. 97.

³ В. В. Докучаєв, Соч., т. IV, стор. 200.

ми взяли цю агрономію у німців і застосували її в Росії, не рахуючись ні з кліматичними, ні з ґрунтовими умовами місцевості, застосовували навіть на нашому справжньому черноземі...»¹.

У своїй практичній діяльності Докучаєв дав чудові зразки комплексних досліджень природи степової смуги. Прикладом таких досліджень під керівництвом Докучаєва були багаторічні роботи в Нижегородській губернії 1882—1886 рр., робота комісії по обслідуванню Петербурга і його околиць на початку 1890 р.

Докучаєв перший переніс вивчення ґрунтів з кабінетів на поле і на прикладі нижегородської і полтавської експедицій показав, що *«дослідження повинні бути проведені в найсуворішій залежності від природних умов місцевості»*².

Даючи визначення ґрунтознавству, він вказував: «В центрі... нового напрямку пізнання природи, ядром вчення про співвідношення між живою і мертвою природою, між людиною і останнім, як органічним, так і неорганічним світом повинно бути поставлене і визначне сучасне ґрунтознавство, яке розуміється в нашому російському значенні цього слова...»³. Таким чином, Докучаєв характеризував ґрунтознавство як науку про взаємовідношення між природою неорганічною і органічною. *«ґрунти,— писав він,— є дзеркало, яскраве і цілком правдиве відображення, так би мовити безпосередній результат сукупної, дуже тісної, вікової взаємодії між водою, повітрям і землею... з одного боку, рослинними і тваринними організмами і віком країни — з другого...»*⁴.

Вчення Докучаєва про ґрунт підтверджує правильність висловлювання Ф. Енгельса про те, що хімія і біологія своїми успіхами усувають непрохідну безодню між неорганічною і органічною природою.

В розумінні руху і джерела цього руху Докучаєв вийшов далеко за рамки механістичних поглядів на рух як просте переміщення в просторі.

Він вважав, що ґрунт, проходячи різні фази розвитку, в результаті кількісних змін набуває нових якостей. Так, при поступовому вилугуванні солей солончакові ґрунти можуть переходити в черноземні і каштанові, а останні при певних якісних змінах можуть переходити в солончаки, нерозвинуті ґрунти — в добре розвинуті і т. д. Докучаєв вказував на змінювання чернозему під впливом дубового лісу, на можливість перетворення болотних ґрунтів у черноземи і на численні інші приклади зміни якості ґрунтів. У праці «Про співвідношення між так званою живою і неживою природою» (1898) він писав: *«ґрунт може не змінюватись як кожний твір, навіть і тоді, якщо множинники (в даному разі ґрунтоутворювачі), змінюючись, будуть компенсувати один одного,— наприклад, посилена температура і вологість —*

¹ В. В. Докучаєв, Соч., т. VI, стор. 408.

² В. В. Докучаєв, Соч., т. IV, стор. 291.

³ В. В. Докучаєв, Соч., т. VI, стор. 399.

⁴ В. В. Докучаєв, Соч., т. VII, стор. 267.

більшим приростом органічної речовини, більшою твердістю ґрунту, в якому відбуваються процеси бродіння, гниття та ін.; але це можливо лише в певних межах (хоч ще й не зовсім встановлених) і, в усякому разі, кожний з множників, кожний з ґрунтоутворювачів повинен бути в наявності хоча б, так би мовити, в мінімумі»¹.

Розкривши закономірності розвитку і змін ґрунту в часі, Докучаєв не шукав причин цих змін у надприродних силах, а бачив їх у матеріальних ґрунтоутворювачах. Всі ґрунтоутворювачі, говорив він, діють «звичайно разом, місцями посилюючи один одного, іноді вступаючи в боротьбу»².

Докучаєв бачив, що природа повна суперечностей, тому і завдання науки він вбачав у відображенні дійсності в усій її багатоманітності і суперечливості. В природі, говорив В. В. Докучаєв, краса і дисгармонія, солодке й гірке — завжди супроводять одне одного. Докучаєв гаряче відстоював принцип причинності і закономірності в природі. Він визнавав і наявність випадковості, але зіставляв її не з необхідністю, а з причинністю, через що можна було зробити невірний висновок про те, що випадковість він пов'язував з безпричинністю.

Розвиток природи Докучаєв розумів не як рух по замкнутому колу, а як висхідний рух від нижчого до вищого. Джерело всякого руху він шукав у самій природі. Однак при всій своїй прогресивності в цьому напрямі він не дійшов до марксистського розуміння джерела руху як боротьби протилежностей.

До діалектичного методу він наближався стихійно, особливо в питанні переходу кількісних змін у якісні, в розумінні стрибків. Це, однак, не дає підстав для того, щоб називати Докучаєва плоским еволюціоністом, як це роблять, наприклад, А. і Л. Крупенікови³. Підставою для такого висновку вважається використання Докучаєвим у книзі «Наші степи раніше і тепер» слів Дарвіна «природа не робить стрибків».

Насправді ця фраза була спрямована Докучаєвим проти ідеалістичного розуміння розвитку об'єктивного світу, зокрема теорії катастроф Кюв'є.

«На жаль, наші органи, та і взагалі природа людини і дійсна тривалість його життя такі, — говорив Докучаєв, — що у величезній більшості випадків ми не помічаємо самих процесів, а дивуємося тільки результатам, приписуючи їх нерідко випадковості, різного роду катастрофам тощо»⁴.

Рішуче відкидаючи теорію катастроф, доводячи, що в живій природі немає раптових стрибків — «вибухів», Докучаєв повторив слова про те, що в природі немає стрибків.

¹ В. В. Докучаєв, Соч., т. VI, стор. 422.

² В. В. Докучаєв, Соч., т. V, стор. 471.

³ А. и Л. Крупеніковы, В. В. Докучаєв (1846—1903), М., 1948, стор. 119.

⁴ В. В. Докучаєв, Соч., т. VI, стор. 18.

«Еволюційний принцип,— вказував В. Р. Вільямс,— як відомо, прийшов на зміну принципам катастроф і стрибків, які панували в науці до Дарвіна і Ляйеля. Цей принцип з першої хвилини свого розвитку став розроблятися як антитеза до принципів катастроф і стрибків»¹.

У живій природі без втручання людини ми спостерігаємо, як правило, тільки повільний розвиток. Але це не дає підстав для висновку, що в живій природі відсутні стрибки, перериви поступовості.

Діалектика розглядає природу такою, якою вона є, і визнає, що форма стрибків залежить від конкретних умов, від обстановки, середовища, часу і місця, тобто, вони можуть відбуватися по-різному — різко або нерізко, з «вибухом» або поступово, шляхом переворотів або без них.

Але типовою формою переходу від старого до нового в живій природі є все ж поступовий і повільний перехід, позбавлений різкості і раптовості.

Ф. Енгельс в «Анти-Дюрінгу» писав, що «в межах сфери життя стрибки стають потім дедалі рідшими і непомітними»². Це означає, що стрибки в живій природі втрачають різкість, ніби розтягуються в часі, проходять тривало, іноді дуже повільно.

Формулу про те, що «природа не робить стрибків», слід розуміти не як заперечення якісних змін, а як заперечення загальної обов'язковості раптових катастроф і «вибухів» у природі.

Саме так розумів її Докучаєв і тому використав як епіграф до однієї з своїх найважливіших праць «Наші степи раніше і тепер». В передмові до цієї праці він писав: «... Як це остаточно доведено тепер наукою, всі ці найграндіозніші фізико-географічні зміни нашої планети відбувались і тепер відбуваються з дивовижною поступовістю і повільністю...»³.

При вивченні книги «Наші степи раніше і тепер» легко встановити, що Докучаєв вкладав зовсім не той зміст в слова Дарвіна, який зараз приписують йому окремі дослідники.

Стрибок у розумінні Докучаєва — форма переходу одного явища в інше. Докучаєву, судячи з його праць, було ясно, що сама поява ґрунту є якісний стрибок, який відбувся в результаті нагромадження в материнській породі ряду кількісних змін, пов'язаних насамперед з роллю і участю живих і мертвих організмів, але стрибок, що тривав тисячі років. Він висміює наївні теорії «катастрофістів», які вважали, що спочатку якимсь загадковим способом утворились річкові долини, а потім по них уже потекла вода⁴.

Так само, як І. В. Мічурін і К. А. Тімірязєв, Докучаєв брав під сумнів наявність катастроф у живій природі, вважав, що

¹ В. Р. Вільямс, Собр. соч., т. VIII, стор. 299.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюрінг, стор. 61.

³ В. В. Докучаєв, Соч., т. VI, стор. 18.

⁴ С. Куторга, Естественная история земной коры, 1858, стор. 176.

визнання їх рівнозначне запереченню закономірності природно-історичного процесу.

Плоский еволюціонізм визнає лише кількісні зміни і не здатний пояснити виникнення нової якості. Досить нагадати праці Докучаєва про кількісну зміну ґрунтів у часі, про способи перетворення природи, щоб остаточно довести безпідставність такого обвинувачення. Ґрунти, говорив В. В. Докучаєв, «являють собою величини не тільки надзвичайно мінливі в просторі, але вони у певному відношенні порівняно нестійні і в часі»¹. Однак використання Докучаєвим вислову «природа не робить стрибків» свідчить про те, що він не дійшов до марксистського розуміння діалектичного закону переходу кількісних змін у корінні якісні.

* * *

З викладеного випливає, що В. В. Докучаєв розірвав вузькі горизонти метафізичних поглядів у вченні про ґрунт та ґрунтоутворювачі і дав матеріалістичне тлумачення законів розвитку однієї з найважливіших галузей природознавства. Матеріалістичний світогляд був філософською основою його наукової діяльності. В своїх працях Докучаєв намагався поєднати матеріалізм з діалектичним підходом до явищ природи.

¹ В. В. Докучаєв, Соч., т. IV, стор. 259.

Д. Х. ОСТРЯНИН

ФІЛОСОФСЬКЕ ЗНАЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ А. М. БЕКЕТОВА

Андрій Миколайович Бекетов займає одне з почесних місць в історії вітчизняного природознавства. Він зробив великий вклад у створення матеріалістичної біології. Особливо великі його заслуги в розвитку ботаніки. Ним створені оригінальні підручники з цієї науки: «Курс ботаники для университетских слушателей», перший том якого вийшов у 1862 р., а другий—в 1871 р.; «Учебник ботаники», опублікований в 1883 р.; «География растений»; «Очерк учения о распространении и распределении растительности на земной поверхности с особым прибавлением о Европейской России», виданий в 1896 р., та ін.

Бекетов — основоположник географії рослин в Росії, зачинатель вітчизняної експериментальної морфології. Він перший в Росії дав самостійний, оригінальний виклад морфології рослин.

Великі заслуги Бекетова і в підготовці вітчизняних ботаніків. На його підручниках виховувалось багато поколінь спеціалістів з цієї галузі. Він створив велику школу ботаніків, деякі з них згодом займали університетські кафедри. Його учнями були К. А. Тімірязев, Д. І. Івановський, Г. І. Танфільєв, М. І. Кузнецов, В. Л. Комаров, О. В. Баронєцький та ін. Уже сучасники А. М. Бекетова називали його батьком російських ботаніків.

А. М. Бекетов — один з попередників Дарвіна в Росії. Ще до появи геніальної праці Ч. Дарвіна «Походження видів» Бекетов висловив ряд положень, що пізніше лягли в основу дарвінізму, а саме: про роль зовнішніх умов і боротьби за існування в походженні і розвитку організмів. Особливо глибоко Бекетов виклав ці ідеї у своїй визначній праці «Гармонія в природі», написаній у 1859 р. (опублікованій у 1860 р. в «Русском вестнике»). В цій праці Бекетов дав обґрунтування визначальної ролі зовнішніх умов у житті організмів, показав, що зміни зовнішнього середовища є головною причиною розвитку органічного світу і що ознаки, набуті в процесі життя організмів, успадковуються.

К. А. Тімірязєв у своїй промові на VIII в'їзді російських природознавців та лікарів говорив з приводу цієї праці: «Андрій Миколайович Бекетов міг би сміливо пред'явити один свій літературний твір, що збігся з появою книги Дарвіна і доводить, на який підготований ґрунт упало в нас це вчення»¹.

Після виникнення дарвінізму Бекетов, як і його учень Тімірязєв, стає активним пропагандистом і захисником дарвінізму. Він був одним з видатних російських дарвіністів і творчо розвивав еволюційну теорію.

Великі заслуги Бекетова в поширенні природничо-наукових знань серед народу. Його книга «Про землю, воду і тварин, що на ній живуть», видана в 1866 р., перевидавалась п'ять разів. Численні науково-популярні статті Бекетова, надруковані в «Вестнике естественных наук», «Природе» та інших журналах, читались широкими колами інтелігенції в Росії і на Україні, та й не тільки інтелігенцією. К. А. Тімірязєв писав, що «книжку А. М. Бекетова; його «Бесіди про землю і тварин, що на ній живуть» дійсно можна було бачити в руках народу»².

Природничо-наукові та філософські погляди Бекетова склались на основі тих досягнень природознавства, що були нагромаджені до 50—60-х років XIX ст. як в самій Росії, так і за кордоном. Він був одним з продовжувачів матеріалістичної традиції у вітчизняній науці, початок якій поклав великий російський вчений, засновник дослідного природознавства і матеріалістичної філософії в Росії — М. В. Ломоносов.

На формування суспільно-політичних і філософських поглядів Бекетова великий вплив зробив визвольний рух 50—60-х років проти кріпосництва та самодержавства, ідеї російських революційних демократів: Герцена, Белінського, Чернишевського, Писарева, Добролюбова.

* * *

А. М. Бекетов народився 8 грудня 1825 р. в с. Алфер'ївці, Пензенської губернії, в збідній дворянській родині. Середню освіту він одержав у петербурзькій гімназії. В 1841 р. Бекетов вступив на східний факультет Петербурзького університету, але на другому курсі залишив його і пішов на військову службу. В 1845 р. вийшов у відставку і вступив на природничий відділ Казанського університету, який закінчив у 1849 р., одержавши звання кандидата природничих наук.

Після закінчення університету Бекетов поїхав до Тифлісу, де працював викладачем природознавства в гімназії. В роки роботи на Кавказі він займався вивченням рослин Кахетії, Гурії і особливо околиць Тифлісу. В 1853 р. Бекетов захистив магістерську дисертацію «Очерк Тифлиской флоры с описанием лютиковых,

¹ К. А. Тимирязев, Соч., т. V, М., 1939, стор. 108.

² К. А. Тимирязев, Соч., т. VIII, стор. 169.

ей принадлежащих», в 1858 р.— докторську дисертацію «О морфологических отношениях листовых частей между собой и со стеблем».

У ці роки Бекетов опублікував, крім дисертацій, багато інших праць — «Воспоминания о Тифлисе и его окрестностях», «География растений», «Североуральский край», «Ботанические очерки», «Жизнь птиц», «Злаки», «Обновление и превращение в мире растений», «О винограде и вине, преимущественно с целью определить виноградную полосу России», «Очерки естественной природы», «Климат Европейской России» та ін., які характеризують Бекетова як глибокого досліджувача і видатного популяризатора природознавства.

У 1859 р. Бекетов був запрошений завідувати кафедрою ботаніки в Харківському університеті, але в 1861 р. через родинні обставини змушений був залишити посаду.

У 1863 р. Бекетов зайняв кафедру ботаніки в Петербурзькому університеті. Протягом ряду років він обирався деканом фізико-математичного факультету, а з 1876 по 1883 р.— ректором університету.

На протязі всієї науково-педагогічної і ректорської діяльності Бекетов проявив себе не тільки як видатний учений, а й як прогресивний громадський діяч.

А. М. Бекетов був одним з організаторів і активних діячів Петербурзького товариства дослідників природи. Будучи протягом 19 років президентом цього товариства, він доклав багато зусиль до того, щоб об'єднати прогресивних вчених для вивчення природи Росії та її викопних багатств, особливо окраїн, для піднесення сільського господарства і промисловості країни.

З ім'ям Бекетова зв'язані існування та успішна діяльність Петербурзьких Вищих жіночих курсів, в організації роботи яких він брав активну участь протягом 20 років. Будучи одним з керівників цих курсів, А. М. Бекетов залучав до викладання на них кращих професорів Петербурзького університету: Менделєєва, Семенову, Бутлерова, Овсянникова та ін.

Суспільно-політичні погляди Бекетова характеризуються палкою любов'ю до народу і ненавистю до царського самодержавства, в якому він вбачав найзапеклішого ворога народу. Царювання Миколи I він називав «чумою, що тривала 30 років». Бекетов ненавидів захисників самодержавства, що всіляко вихваляли політичний лад в Росії. Вони, писав Бекетов, «силкуються поширювати ідею, що теперішній політичний устрій краще всякого іншого і що його треба триматись. А оскільки в основі цього політичного ідеалу лежить самодержавство, ці дурні крикуни підтримуються урядом»¹.

Тяжко переживав Бекетов безправ'я і злидні народу. «В юності,— писав він,— палко жадав я визволення селян разом з біль-

¹ А. Бекетов, Размышления и думы, 25. XII 1881. г., Архив Ин-та литературы АН СССР, ф. 462, № 74.

шою частиною молоді 40-х та 50-х років. В зрілості та старості постійно думаю про селянську долю, слідкую за літературою з цієї галузі і не мало горюю»¹.

Прогресивний характер суспільно-політичних поглядів Бекетова яскраво виявився і в його ставленні до селянської реформи 1861 р. На відміну від лібералів, які були в захваті від реформи, Бекетов бачив, що вона не принесла визволення селянству. В своєму щоденнику Бекетов з приводу реформи писав: «З усуненням поміщиків висунута община з круговою порукою, рабство знищене, але кріпость землі залишилась, селяни все ще кріпосні і перебувають у чорному тілі»².

Бекетов бачив, що в пореформеній період з розвитком капіталізму на селі поряд з зубожінням основних мас селянства зростає куркульство, яке робить життя селянської бідноти ще тяжчим. Куркуля він характеризував як «безжалісного експлуататора своїх власних братів»³.

Бекетов різко засуджував суспільний лад, який ґрунтується на правовій та економічній нерівності людей, і мріяв про той час, коли ця нерівність буде знищена. Звичайно, писав він, «люди не можуть бути рівні між собою і ніколи рівними не будуть. Це положення, невлібно повторюване, не терпить заперечення і повинно вважатись аксіомою до того часу, поки розумітимемо під ним рівність математичну. Така рівність настала б, якби всі люди були між собою тотожні тілом і духом, якби людина А була = кожному з людей А', А'', А''' і т. д... Це не тільки неможливо, а й не бажано». Але можлива й необхідна рівність в умовах життя людей. «Для досягнення цього роду рівності, про яку тільки й може бути мова в реальному світі, необхідно лише, щоб умови буття всіх і кожного з людей були між собою рівні, при рівності даних»⁴. На думку Бекетова, тоді, коли всі люди «будуть дійсно рівні перед законом і порівну наділені землею, водою, повітрям і вогнем, тоді й настане та рівність, про яку йде мова»⁵.

К. А. Тімірязев характеризував А. М. Бекетова як людину, що повністю підпорядкувала свою діяльність служінню суспільству. Найбільш характерною моральною рисою Бекетова, писав Тімірязев, «була доброта, палка любов до людей, забуття себе заради інших». Його любов до батьківщини виявлялась у «нестримних поривах гіркою обурення з приводу вад російського життя». «Лицар без страху і докору, палкий захисник скривджених і борець проти несправедливості»⁶, — так писав про Бекетова Тімірязев.

¹ А. Бекетов, Дневник, 5.VIII 1885 г., Архив Ин-та литературы АН СССР, ф. 462, № 74.

² Журн. «Вопросы философии и психологии», 1891, № 2, кн. 6, стор. 4.

³ Там же, стор. 47.

⁴ Там же.

⁵ Там же, стор. 48.

⁶ «Матеріали меморіального музею К. А. Тимирязева». Некролог на смерть Бекетова.

Беручи активну участь у демократичному русі свого часу, Бекетов, однак, не зміг піднятися до рівня революційних демократів. Він не розумів шляхів повалення самодержавства. Поняття революції він зв'язував лише з терористичною діяльністю і ставився до неї негативно, а тому не пішов далі просвітительства. В перетворенні суспільного ладу він покладав надії на просвічення народу і виховання інтелігенції, відданої народові, вболіваючої за його долю.

Будучи професором, а потім і ректором університету, Бекетов активно відстоював демократичні свободи. Він був пристрасним борцем за демократизацію науки і освіти. Бекетов рішуче виступав проти «класицизму», що насаджувався царським урядом в середній школі, проти «греко-римського кріпосного права», поліцейського режиму, який царський уряд вводив в університетах, поліцейської сваволі щодо студентів, підтримував демократично настроєних професорів, викладачів і студентів, таврував реакційну пресу, яка, за його виразом, «тикає на науку».

Бекетов користувався любов'ю прогресивної частини професорсько-викладацького складу і студентства, великою пошаною всіх передових сил Росії. Глибокою особистою дружбаю на протязі всього свого життя Бекетов був зв'язаний з видатними російськими вченими—І. М. Сеченовим, І. І. Мечниковим, Д. І. Менделєєвим, В. В. Докучаєвим, К. А. Тімірязєвим та іншими демократично настроєними вченими і громадськими діячами.

У міністерстві освіти Бекетова називали «неблагонадійним» професором і «небезпечним» ректором, який перетворив Петербурзький університет у «розсадник політичної агітації». Коли у 80-х роках царський уряд позбавив університети їх демократичних прав—ліквідував виборність правління і ректора,—міністр освіти Делянов негайно усунув Бекетова від ректорства і завідування кафедрою, не дозволивши йому працювати навіть позаштатним професором. Незабаром Бекетов був усунений від роботи на Вищих жіночих курсах.

З 1897 р. розбитий паралічем Бекетов до кінця життя був прикутий до ліжка і позбавлений можливості не тільки працювати, а й розмовляти. 14 липня 1902 р. після п'ятирічної тяжкої хвороби Бекетов помер.

* * *

Бекетов вступив в науку, коли в ній ще панували релігійно-ідеалістичні концепції про божественне творіння, про постійність і незмінність живої природи, видів рослин і тварин. Ідеалісти і метафізики принципово протиставляли органічну природу неорганічній, твердячи, що в основі тваринного і рослинного світу лежить якась «життєва сила», що зумовлює виникнення і розвиток живих організмів. Вони заявляли, що закони, які керують явищами органічної природи, принципово відмінні від законів, діючих у галузі неорганічної природи. Ідеалісти-біологи не тільки відривали живу природу від неживої, а й біологічні види, що на-

селяють землю, розглядали як такі, що виникли окремо і незалежно один від одного.

Незважаючи на те, що праці передових біологів, особливо Ламарка, Сент-Іллера, Дядьковського, Максимовича, Горянінова, Рулье та ін., завдали серйозного удару по релігійно-ідеалістичних поглядах у біології, всупереч нагромадженим у природознавстві фактичним даним, переважна частина біологів відмовлялась робити висновки про єдність походження органічних форм і матеріалістично пояснювати причини їх багатоманітності і розвитку.

Бекетов з самого початку своєї наукової діяльності виступив проти пануючих у той час у природознавстві ідеалізму та метафізики. Доводячи об'єктивну реальність, матеріальність зовнішнього світу, він розкривав у своїх працях неспроможність релігійно-ідеалістичних поглядів.

Спираючись на досягнення природознавства, Бекетов обгрунтовував ідею про матеріальну єдність світу і закономірний характер його розвитку. Вчений твердив, що матерія, з якої складаються всі тіла і всесвіт, існує вічно, її не можна створити або знищити. Матерія відзначається здатністю рухатися, або силою. В статті «Про боротьбу за існування» Бекетов писав: «Матерія без сили неможлива, так само, як сила без матерії. Отже, сама матерія, будучи джерелом сил, є в той самий час і джерело їх взаємодії... Де є хоч два атоми матерії, там є і взаємодія сил»¹.

Бекетов вказував, що закон збереження матерії і руху, відкриття якого є великим досягненням науки, ясно показує, що ні матерія, ні рух не виникають і не зникають, а тільки змінюють свою форму, що одна форма руху матерії переходить в іншу. «Наука,— писав Бекетов,— твердо встановила закон збереження вічності матерії і сил. На підставі цього великого закону ні матерія, ні сила не зникають, вони тільки змінюють форму. Значить, окремість буття полягає тільки в формі. Все у всесвіті залишається непохитним, змінюється одна тільки форма»².

У статті «Моральність і природознавство», торкаючись цього питання, Бекетов твердив, що всі різноманітні рухи, які науці «відомі під іменем загального тяжіння і відштовхування, світла й теплоти, електрики й хімічної енергії, з тисячю тисяч їх модифікацій, є не що інше, як властивості матерії. Матерія вічна. Вона завжди мала властивості, притаманні їй зараз»³.

Доводячи вічність світу, Бекетов підкреслював: «Повторюю ще раз: *форми буття змінюються, але ціле зберігається в усій своїй гармонії*»⁴.

Рух матеріального всесвіту відбувається за об'єктивними законами. «Науці дано вже зараз право твердити, що всесвіт по всій своїй безмежності керується тими самими законами, точно

¹ Журн. «Вестник Европы», СПб., 1873, т. V, стор. 584.

² Там же, стор. 559—560.

³ Журн. «Вопросы философии и психологии», стор. 11.

⁴ Там же, стор. 50.

пізнаними людиною»¹. Загальність законів руху всесвіту Бекетов виводив з його матеріальності. «Велике відкриття нашого часу — спектральний аналіз — дало науці можливість довести, що найбільш віддалені з доступних телескопічному зорові світів складаються з тих самих хімічних елементів, з яких складається і наша земля». Тому «всі рухи здійснюються в світі зірок за тими самими законами, за якими все це відбувається і на нашій землі...»².

З твердження Бекетова про підпорядкованість всього всесвіту однаковим законам неправильно було б робити висновок про те, що він заперечував існування специфічних законів, властивих окремим галузям природи. Але визнаючи наявність специфічних законів, Бекетов неправильно розглядав їх як прояви таких загальних законів, як закон всевітнього тяжіння і відштовхування, а також закон збереження і перетворення форм матерії та енергії.

Бекетов викривав облудність тверджень ідеалістів та метафізиків про нібито непрохідну безодню між природою неорганічною і органічною. Доводячи єдність природи, Бекетов писав, що «кожний атом матерії перебуває у зв'язку з усіма матеріальними частинами всесвіту, становить одну з ланок світу»³. Він вказував на тісний зв'язок між сонячним світлом, повітрям, прунтом, рослинами і тваринами. Рослини живуть за рахунок речовин неорганічної природи, переробляючи і засвоюючи їх, а тварини харчуються рослинами. «Для того щоб жити,—писав Бекетов,—організми втягують у свій кругообіг речовини з зовнішнього світу і, переробивши, затримують з них певну частину, засвоюють її, перетворюючи у власне тіло, а решту виділяють або викидають. Такий кругообіг починається з зелених рослин, що містять хлорофіл. Вони мають здатність вбирати своїми зеленими частинами вуглекислоту з атмосфери і в присутності води розкласти її. При цьому вони виділяють кисень, що входить у вуглекислоту, а вуглець приєднується до елементів води, виробляючи, таким чином, заласні речовини, які йдуть потім на вироблення тканин і взагалі всього тіла. Таким чином, рослини підготовляють з неорганічної речовини речовину органічну, що йде на харч тваринам, які не мають здатності переробляти прямо неорганічні речовини. В цьому полягає головна відмінність життя тварин від рослин з фізіологічної точки зору»⁴.

З'ясовуючи закони органічного світу, Бекетов відкидав твердження віталістів про те, що розвиток живих істот спрямовується якоюсь «життєвою силою». «Давно вже минув час,—писав він,—коли рослині надавалась особлива життєва сила, яка ставилась

¹ Журн. «Вопросы философии и психологии», стор. 38.

² Там же, стор. 37.

³ Журн. «Русский вестник», 1860, т. XXX, кн. I стор. 199.

⁴ А. Н. Бекетов, Беседы о земле и тварях, на ней живущих, СПб., 1879, стор. 106.

поряд з вагою, теплотою, хімічними властивостями тощо. Тепер уже жодний дослідник природи або, принаймні, жодний фізіолог не має сумніву в тому, що сили, які діють всередині рослини, ті самі, що діють і в неорганічній природі; різниця тільки в більшій складності речовини, а значить, і самих сил, якими вона проявляється... Життя рослини полягає у взаємодії сил з їх перетворенням і з переходом матерії з однієї форми в іншу»¹.

Критикуючи метафізичне природознавство, Бекетов вказував, що в природі ніде немає і не може бути абсолютних меж. Людина тільки для зручності вивчення бачить скрізь різкі кордони; в дійсності крайності завжди поєднані безперервними лініями. Думка Бекетова в цьому питанні збігається з поглядами Енгельса, який писав: «Насильно фіксовані, нерухомі розмежувальні лінії та відмітні ознаки класів і надавали сучасному природознавству його обмежено-метафізичного характеру»².

Єдністю матеріального світу зумовлена і єдність усіх наук, що вивчають різні його сторони. В статті «Гармонія в природі» Бекетов підкреслював, що «всі науки становлять одне неподільне ціле»³.

Вчений-матеріаліст рішуче відкинув телеологічні погляди на світ, в яких він бачив прояв антинаукового, релігійно-ідеалістичного світогляду. Пояснюючи доцільність у будові живих істот, їх пристосованість до умов життя, Бекетов показав, що «гармонія в природі» є наслідком природних сил, розвитку самої природи. «Немає жодного явища в природі, не виключаючи й фізичного життя людини,— писав Бекетов,— яке здійснюється б проти загальних сил природи. Якщо явище це загальне і невідхильне, то виникає питання: чи може на землі з'явитися будь-що, не згідно з оточуючими умовами?»⁴.

Умови життя організмів визначають усі форми, функції і властивості живих істот. Отже, причини доцільної будови організмів містяться в оточуючих їх умовах життя. В природі, писав Бекетов, «кожна матеріальна істота виливається, так би мовити, в форму, викувану для неї умовами, при яких вона появляється. Подібно до металу, який вливається скульптором у приготовлену ним форму і набирає всіх її найменших вигинів і заглиблень; кожний атом матерії, кожний камінь, рослина, тварина набрали вже всіх вигинів, заглиблень і складок тієї форми, яку творили навколо них умови оточуючої природи. Різниця тільки в тому, що як форма, так і сама істота рухомі; умови, що складають форму, безконечно змінюються, сама ж істота власне не змінюється, а оновлюється, бо матеріальні частинки, що утворюють її, безперервно замінюються такими самими, але тільки свіжими частинками»⁵.

¹ Журн. «Вестник Европы», 1873, т. V, стор. 574.

² Ф. Енгельс, Анти-Дюринг, К., 1949, стор. 15.

³ Журн. «Русский вестник», 1860, т. XXX, кн. 1, стор. 198

⁴ Там же, кн. 2, стор. 536.

⁵ Там же, стор. 536—537.

У своїх працях вчений-матеріаліст послідовно відстоював принцип детермінізму. Наука, вказував він, не може стати на телеологічний шлях підходу до явищ природи, її завдання полягає в тому, щоб розкрити об'єктивні причини, які зумовили ту або іншу будову органічних форм і закони, яким підпорядкований їх розвиток. В книзі «Курс ботаніки», говорячи про завдання морфології, Бекетов писав: «Мета морфології, а отже, і всієї ботаніки, відкрити причини рослинних форм і тим самим вказати закони, що лежать в їх основі»¹.

У статті «Про застосування індуктивного методу до викладання природної історії в гімназіях» Бекетов вказував, що завдання морфології полягає в описі внутрішньої і зовнішньої будови живих істот за природними групами «з метою розкрити причини і закони їх організації». Завдання фізіології полягає у вивченні фізико-хімічної діяльності, що відбувається в організмах під впливом оточуючих сил природи. «Обидва ці вчення ведуть до однієї спільної мети — до відкриття причинності і закономірності органічних форм»².

У статті «Чи є причини гадати, що форми рослин пристосовані до світла?» Бекетов писав, що чим уважніше і детальніше вивчають дослідники природи різноманітні організми, що населяють землю, тим міцнішим стає їх переконання в тому, що «немає жодної форми, яка б не мала своєї причини в зовнішніх умовах свого буття». В світлі нових досягнень науки «виявилось не тільки зайвим, а й неможливим визнавати, що, наприклад, кожна луска на крильцях напівмікроскопічної комахи... створена за наперед намальованим планом і для цілей, наперед визначених».

У статті «Про боротьбу за існування в органічному світі», викриваючи телеологічні погляди на органічний світ і відстоюючи детермінізм у з'ясуванні явищ природи, Бекетов відзначає: «Ще недавно всі пристосування організмів до оточуючих їх умов пояснювались тими цілями, які ними досягались. Говорили, наприклад, так: кігті і гострі зуби дані тигрові для того, щоб він міг харчуватись живою здобиччю, кігті його за допомогою особливого устрою загинаються догори і ховаються для того, щоб вони не тупились. Цим і задовольнялись. Але пояснення наведеного типу не містить у собі власне пояснення, бо питання не в тому, для чого у тигра кігті та гострі зуби, а в тому, як виникли ці кігті й зуби разом з силою, гнучкістю та всіма атрибутами організації хижака? Що б сказав фізик, якби хто надумав говорити, що вода випаровується тому, що без цього вона не могла б збиратись хмарами і падати дощем?»³.

Щоб зрозуміти доцільність у будові органічних форм, їх пристосованість до життя, необхідно вивчати, твердив Бекетов, всі умови буття кожної істоти, і тільки тоді стане ясно, як під впливом цих умов виникло те чи інше явище в сучасній його формі.

¹ А. Н. Бекетов, Курс ботаніки, т. I, СПб., 1862, стор. 1.

² «Журнал Министерства просвещения», 1863, ч. СХХ, стор. 216.

³ Журн. «Вестник Европы», 1873, т. V, стор. 581—582.

Сказаного досить для доведення того, що основне питання філософії Бекетов розв'язував матеріалістично. Однак наведемо деякі його висловлювання, що безпосередньо торкаються відношення мислення до буття. Відповідаючи на питання, що таке свідомість і яке її відношення до матерії, Бекетов писав: «Аналізуючи чуттєвість, ми відкриваємо в ній два елементи або дві сторони. По-перше, певна зміна організму, а саме—нервової системи під впливом зовнішніх агентів (умов, чинників, сил), а по-друге—сприйняття цих змін (не вивчених нами точно) суб'єктом. Ось цей суб'єкт називається більшістю людей душею, духом і вважається безсмертним. Інша частина людей, меншість, пам'ятає, що цей суб'єкт є продукт діяльності організму, а саме: нервової системи, мозку»¹.

Повертаючись до цього питання в замітці «Про Е. Золя», Бекетов писав, що довести матеріалістичний погляд на свідомість як продукт діяльності мозку «немає можливості ні опостереженням, ні дослідом, фізіологія відступає в даному випадку від своїх методів і виводить сказане вище положення метафізично; проте не можна не визнати, що послідовність вимагає прийняття цього положення, бо неприйняття його дорівнювало б відходу від матеріалістичної точки зору, від якої ми відходити не бажаємо. Отже, свідомість є продукт діяльності організму або, більш спеціально,— мозку»².

Таким чином, Бекетов вважав свідомість продуктом діяльності людської центральної нервової системи, мозку. Він визнавав наявність зачатків свідомості і у вищих тварин. Слабке мерехтіння психічного життя, говорив Бекетов, спостерігається «ще у тварин порівняно простої організації, не кажучи вже про такі складні істоти, як, наприклад, слон, собака, мавпи». На його думку, між свідомістю людини і психічною діяльністю вищих тварин існує велика якісна відмінність, але між ними немає бездонної прірви.

Слабкість філософських поглядів А. М. Бекетова проявилась у розв'язанні ним другої сторони основного питання філософії—питання про пізнаваність світу. В його працях іноді зустрічаються твердження про те, що деякі явища природи наука не може зрозуміти, що діяльність нашого розуму обмежена, що є факти, «з'ясування яких лежить, очевидно, за межами нашого розуму»³. Ці висловлення, безперечно, являють собою поступку ідеалізму, однак було б неправильним на підставі їх відносити Бекетова до числа агностиків. Справа в тому, що серед природодослідників того часу панували ще погляди на механічні і фізичні закони як на універсальні, яким підпорядковані всі явища природи. Значну данину цим механістичним поглядам віддавав і Бекетов. Так,

¹ А. Н. Бекетов, Орывки и наброски по вопросам естествознания, Архив Ин-та литературы АН СССР, ф. 462, № 82, 1885—1887 гг.

² А. Н. Бекетов, Об Э. Золя, Архив Ин-та литературы АН СССР, ф. 462, № 86, арк. 7—8.

³ А. Н. Бекетов, Учебник ботаники, вид. 2-е, СПб., 1897, стор. 2.

наприклад, фізіологію він розглядав як галузь знання, яка полягає в застосуванні механіки, фізики й хімії до з'ясування життя»¹. І разом з тим він бачив неможливість пояснення багатьох явищ природи на основі загальнофізичних наук». Так, наприклад, питання про суть свідомості він вважав нерозв'язним тому, що воно «не підлягає механічному з'ясуванню, а отже, само собою виключається в галузі фізіологічних досліджень»².

Критикуючи вульгарно-матеріалістичні погляди фізіологів, які зводили свідомість до механічного руху і вважали, що свідомість виділяється мозком «так само, як печінка виділяє жовч. слинні залози — слину», Бекетов пише: «Таким чином, ми проходимо до висновку, що, ставши на чисто механічну точку зору, людині ніколи не вдасться розгадати таємницю буття; психічний світ механікою не розв'язати. Нам дано спостерігати тільки прояви духу, дано вивчати механічні рухи, що викликаються в організмі духовними силами,— ті відголоски духу, що викликаються механічними рухами організму. Але звести саму душу до руху — неможливо. Це безглузда і наївна претензія, бо для пізнання духу треба спочатку осягнути нескінченність, збагнути суть, матерії і сили, а на це, безсумнівно, точна наука і не зважиться»³.

Говорячи про існування явищ, суті яких природознавство не може розкрити, Бекетов у той же час підкреслював: «.. Ми маємо наукове право визнати, що ті властивості субстрату, які нам ще не відомі, а також і ті, які нам залишаться невідомими назавжди, не можуть, не повинні і не суперечитимуть властивостям субстрату, уже нами дізнаним. Так, наприклад, явища духовного світу, хоч і не підлягають механічному з'ясуванню, належачи до галузі нерозв'язного, не можуть у будь-чому суперечити законам механіки, а отже, і всім окремим законам, знайденим до цього часу природознавством»⁴.

Відхід Бекетова від матеріалізму в питанні пізнаваності світу не характерний для його наукового світогляду в цілому. Вчений не мав сумніву в тому, що наші знання про світ є «реальною», тобто об'єктивною, істиною. За його поглядами, кожна нова істина, яка б вона не була дрібна, сприяє підкоренню природи людині.

Про матеріалістичний характер теоретико-пізнавальних поглядів Бекетова свідчить і розуміння ним шляхів пізнання явищ природи. Він розглядав чуттєве, досвідне пізнання як єдино вірне джерело розвитку природознавства. Він був непримиренним ворогом ідеалістичної натурфілософії, її умоглядної схоластики, що не опирається на чуттєве, досвідне знання. Основною наукового пізнання, на думку Бекетова, є спостереження, дослідження, досліди. «Але дані, одержані дослідом або опостереженням,— писав він,— залишалися б безплідними, якби наука не прагнула

¹ Журн. «Вопросы философии и психологии». стор. 9.

² Там же, стор. 14.

³ Там же, стор. 17.

⁴ А. Н. Бекетов, Учебник ботаники, стор. 4.

зв'язати їх для виведення загальних висновків. У природознавстві, особливо ж у біологічних науках, ці висновки робляться переважно за допомогою *індукції*, або *наведення*. Тому природничі науки називаються індуктивними»¹.

А. М. Бекетов був ворогом плоского емпіризму, що заперечує значення теоретичних узагальнень у розвитку природознавства. Відводячи вирішальну роль у пізнанні досвіду, вчений надавав великого значення теоретичним узагальненням, що ґрунтуються на фактах.

У зв'язку з цим він вказував на важливість керівних ідей у досвідному пізнанні. Критикуючи плоский емпіризм, Бекетов писав, що голий досвід, «мікроскопічні спостереження самі по собі без *керівної ідеї*, недостатні для розв'язання наукового питання»².

Великого значення в пізнанні природи, в розвитку науки Бекетов надавав виробничій практиці. «Ми не можемо не визнати,— писав він,— високого значення практики і не ставитися до неї в повною повагою, як це, між іншим, і робить наука, що здобуває в практиці нерідко повчання, які ведуть до встановлення великих наукових теорій; на підтвердження цих слів досить вказати на знамените вчення Дарвіна про природний добір, виведене з практики штучного добору»³. Разом з тим Бекетов вказував на необхідність затровадження науки в практику. Він вважав, що мірилом значення науки повинна служити її практична цінність для народу. І свою наукову діяльність Бекетов завжди намагався пов'язувати з вирішенням практичних завдань, зокрема завдань сільського господарства.

Незважаючи на деякий наліт механіцизму і поступки ідеалізові в питанні про можливість пізнання світу, матеріалістичні погляди Бекетова пронизані діалектичним підходом до природи. На противагу пануючим у науці того часу метафізичним поглядам на явища природи як на незалежні одне від одного, не зв'язані одне з одним, Бекетов у своїх працях відстоював ідею їх взаємозв'язку і взаємозумовленості.

У статті «Гармонія в природі» Бекетов порівнює природу з сіткою, в якій кожне явище зв'язане з іншим. «Ми порівняли природу з безконечною сіткою,— писав Бекетов,— якщо хоч одна її петля розірвана, то хіба не терпить від цього і вся сітка, а положення і стан кожної петлі хіба не залежить від положення і стану решти?»⁴. Він підкреслював «взаємну залежність, яка існує між усіма матеріальними частками і явищами природи. З останнього висновку необхідно випливає, що всяка матеріальна істота обумовлюється всіма останніми, як це вже не раз тут доведено»⁵. Отже, щоб правильно зрозуміти будь-яке явище природи, необ-

¹ А. Н. Бекетов, Учебник ботаники, стор. 12.

² А. Н. Бекетов, Ботанические очерки, М., 1858, стор. 31.

³ А. Н. Бекетов, Ботаника и практика, «Труды Вольно-экономического общества», СПб., 1891, № 6, стор. 188—189.

⁴ Журн. «Русский вестник», 1860, т. XXX, кн. 2, стор. 542.

⁵ Там же.

хідно простежити його зв'язки з іншими явищами, розглядати його як частину єдиного всесвіту. «Відшукувати причину речей,— писав Бекетов,— треба в гармонічному їх зв'язку між собою»¹, бо «значення — смисл — частини ми можемо зрозуміти тільки пізнавши зв'язок і відношення її до цілого»². Тим самим Бекетов піднявся до розуміння взаємозв'язку і взаємозумовленості як загального закону природи.

Вчений вимагав розглядати явища природи в русі і розвитку. «В природі,— писав Бекетов,— існує вічний повсюдний рух і вічна повсюдна рівновага в цьому невпинному русі, бо якщо і порушується ця рівновага, то лише в окремих випадках, відновлюючись у ту саму мить, в яку вона порушена. Абсолютної ж, дійсної постійності і абсолютної totoжності форм не визнаємо»³.

В усіх своїх працях Бекетов відстоює і розвиває ідею розвитку природи. В наш час «твердо встановлено, що все в природі змінюється»,— писав він. Доводячи, що в природі відбувається «безперервна зміна однієї форми іншою», Бекетов ставив завдання біології вивчати кожне «явище в його послідовному розвитку і в тих багатоманітних умовах, в яких уявляється воно нам серед природи»⁴.

Хоч у своїх філософських міркуваннях Бекетов робив деякі поступки механіцизму, при аналізі явищ живої природи він розумів рух, змінювання не метафізично, не як збільшення або зменшення, а переважно як виникнення нового. Він вказував, що в природі відбуваються не тільки кількісні зміни, а й якісні, має місце загибель старого і виникнення нового, «зникнення старих і виникнення нових форм». У статті «Оновлення і перетворення в світі рослин» (1858 р.) Бекетов писав: «Життя рослини, як і життя всієї природи, безперервна заміна старого, відживаючого новим, молодим, відроджуваням»⁵. В статті «Боротьба за існування в органічному світі» Бекетов підкреслював, що «в природі все змінюється не тільки кількісно, а й якісно»⁶. Якісні зміни відбуваються при точно визначених умовах. Так, вода кипить, вказував Бекетов, при 80° (за Реомюром), але це зовсім не означає, що вона завжди, скрізь і при всіх умовах кипить при 80°.

Пояснюючи якісні зміни в рослинному світі, Бекетов показує, що причиною їх є зміна умов життя рослин. Якби ці умови залишались незмінними з часів виникнення життя на землі, то поступальний розвиток землі не відбувся б. «Геологія відкриває, що в найдавніші доісторичні часи, перед появою людини на землі, існували рослини і тварини, яких тепер більш нема. Разом з тим геологія показала, що в ті часи і земля, і моря мали інші

¹ Журн. «Русский вестник», 1860, т. XXX, кн. 2, стор. 557.

² Журн. «Вопросы философии и психологии», кн. 6, стор. 25.

³ А. Н. Бекетов, Курс ботаники, стор. 4.

⁴ А. Н. Бекетов, Учебник ботаники, стор. 8.

⁵ А. Н. Бекетов, Обновление и превращение в мире растений, журн. «Русский вестник», 1858, т. XV, кн. 1, стор. 222.

⁶ Журн. «Вестник Европы», 1873, № 10, стор. 593.

конформації, що клімати були інші. Отже, поява нових фізичних умов вирішила зникнення одних рослин і тварин і виникнення інших, нових»¹.

Розглядаючи перехід від однієї якості до іншої в розвитку органічних форм, Бекетов відзначав, що він може відбуватися повільно, поступово і різко, раптово. «Пристаюючи до розгляду самих причин і законів змінності,— писав він,— передусім необхідно з особливою силою вказати на ту обставину, що зміни, які успадковуються, настають часто раптово, без будь-якої видимої причини, хоч і можна гадати, що вони підготовляються поступово і задовго до свого прояву... В елементарних явищах природи ми бачимо зовсім раптові зміни: два гази, поєднуючись, дають початок рідині, дві рідини — твердому осадку, сірка з залізом дають початок кристалам, ані трохи не схожим ні на сірку, ні на залізо тощо»².

Все це, вказував Бекетов, примушує нас замислюватись над значенням виразу «перехідна форма». Дуже можливо, що в багатьох випадках організми, які ми вважаємо досить далекими один від одного, перебувають між собою в найближчій спорідненості, незважаючи на відмінність їх форм.

* * *

У боротьбі за матеріалізм у природознавстві Бекетов відстоював, популяризував і розвивав матеріалістичні основи дарвінізму. Видатний біолог високо цінив вчення Ч. Дарвіна як велике досягнення природознавства. Основною заслугою Дарвіна Бекетов вважав глибоко наукове з'ясування історичного розвитку органічного світу, подолання телеологічних поглядів у галузі природознавства.

Він правильно твердив, що суттю дарвінізму є вчення про природний добір; цим вчення Дарвіна відрізняється від усіх попередніх еволюційних теорій. І до Дарвіна багато вчених вказувало на природну мінливість органічних форм та їх розвиток, Дарвін же розкрив причини цієї мінливості, показавши творчу роль добору в поступальному розвитку органічного світу. Велика заслуга Дарвіна, писав Бекетов, полягає у відкритті природного добору, за допомогою якого вироблюють організми різноманітні пристосування до оточуючих умов, а отже, визначається виживання найбільш пристосованих організмів. «Дарвінізм,— писав Бекетов,— є з'ясування походження видів за допомогою природного добору. Це є теорія природного добору»³.

Активно захищаючи дарвінізм від різних нападок на нього з боку богословів, філософів-ідеалістів і реакційних біологів, Бекетов разом з тим критикував помилкові погляди Дарвіна, зокре-

¹ Журн. «Русский вестник», 1860, т. XXX, кн. 2, стор. 537—538.

² А. Н. Бекетов, Учебник ботаники, стор. 503.

³ А. Бекетов, География растений, СПб., 1896, стор. 5.

ма, переоцінку ним боротьби за існування в живій природі, пов'язаної із перенаселенням, і недооцінку ролі зовнішнього середовища в розвитку органічних форм.

Відомо, що Дарвін некритично оприйняв і використав у своєму вченні антинаукову теорію реакційного англійського економіста Мальтуса, який з метою виправдання експлуатації трудящих у капіталістичному суспільстві вигадав «закон», за яким люди нібито розмножуються в геометричній, а засоби до життя — в арифметичній прогресіях. У зв'язку з цим Мальтус виправдовував усі засоби, які протидіють зростанню народонаселення: голод, хвороби, епідемії, війни. Називаючи «закон» Мальтуса «страшною вигадкою», Маркс писав, що «висновки Мальтуса з наукових питань сфабриковані з «оглядкою» на пануючі класи взагалі і на реакційні елементи цих пануючих класів особливо; а це означає: Мальтус *фальсифікує* науку в угоду інтересам цих класів»¹.

Дарвін переніс цю реакційну псевдотеорію на тваринний і рослинний світ і до значної міри опирався на неї при поясненні причин прогресивного розвитку органічного світу. Перенаселеність органічних форм і внутрішньовидову боротьбу він вважав найважливішими факторами видоутворення, основою природного добору. Перенаселеність організмів, за Дарвіном, веде до боротьби між ними; найжорстокіша боротьба відбувається нібито між особинами одного виду, що живуть в одній місцевості, споживають однаковий харч.

Основоположники марксизму, високо оцінюючи вчення Дарвіна і вважаючи його еволюційну теорію природно-історичною основою діалектичного матеріалізму, вважали перенесення Дарвіном мальтузіанських ідей на живу природу серйозною хибією в його теорії. Критикуючи її, Маркс писав: «Дарвін у овіті тварин і рослин знову впізнає своє англійське суспільство з його поділом праці, конкуренцією, відкриттям нових ринків, «винаходами» і мальтусівською «боротьбою за існування»².

Енгельс також критикував перенесення Дарвіном на тваринний і рослинний світ ідей реакційної буржуазної соціології. «Усе дарвінове вчення про боротьбу за існування, — писав Енгельс, — є просто-напросто перенесенням із суспільства в галузь живої природи гоббсового вчення про *bellum omnium contra omnes* (війну всіх проти всіх) і буржуазного економічного вчення про конкуренцію, а також мальтусівської теорії народонаселення»³.

Бекетов вважав необґрунтованим мальтузіанське положення Дарвіна про розвиток живих організмів у геометричній, а засобів до життя — в арифметичній прогресіях, тобто про перенаселеність у живій природі. На думку Бекетова, перенаселеність у рослинному та тваринному світі не є законом, повсюдним явищем. У багатьох місцях земної кулі не тільки немає недостачі в

¹ К. Маркс, Теорія прибавочної стоимости, ч. II, Госполитиздат, М., 1957, стор. 113.

² К. Маркс і Ф. Енгельс, Вибрані листи, стор. 124.

³ Ф. Енгельс, Діалектика природи, К., 1949, стор. 227.

засобах до життя для рослинних і тваринних видів, але, навпаки, вони існують у надмірній кількості. Перенаселеність організмів, недостача в засобах до життя має місце лише іноді, в окремих місцях, а не завжди і не скрізь.

Бекетов не визнавав здатність організмів до швидкого розмноження головною причиною боротьби за існування і природного добору. Плодючість живих істот він розглядав як *наслідок* боротьби за існування. «Придивляючись до явища розмноження рослин,—писав він,—ми мимоволі вражені таким загальним законом: *чим рослина легше піддається винищенню, тим численніші її засоби до розмноження*»¹. Це положення вчений доводить на багатьох фактах з життя рослин, зокрема, він вказує, що водорості, гриби, лишайники, які найбільше піддаються винищенню, мають дуже багато засобів до розмноження. У мохів, які мають міцні дерев'яні стеблинки, ці засоби вже не такі численні.

Найважче розмножуються квіткові рослини, особливо ті, що мають деревовидні стовбури.

Вивчення тваринного світу, говорить Бекетов, також показує, що плодючість організмів є наслідком їх боротьби за існування. Так, дрібні риби більше піддаються винищенню, і вони більш плодючі. Менш плодючі великі та хижі риби. Те саме явище спостерігається у птахів і ссавців: ті з них, що менше піддаються винищенню, менш плодючі, а ті, які більш винищуються, більш плодючі.

В зв'язку з цим Бекетов розходився з Дарвіном у питанні визнання внутривидової боротьби як головного фактора видоутворення. Слідом за засновником дарвінізму він відводив велике значення боротьбі за існування у виникненні нових органічних форм, але вважав неправильним зводити її до внутривидових суперечностей і антагонізмів, зв'язаних з перенаселенням організмів.

Боротьбу за існування в органічній природі Бекетов розумів як відношення організмів до зовнішніх загальнофізичних сил, як боротьбу організмів проти стихійних сил природи (холоду, засухи тощо) і інших видів. Суперечності і антагонізми у взаємовідносинах між особинами одного виду Бекетов називав життєвим змаганням; воно має місце при обмеженості простору і недостачі засобів до життя. Боротьба за існування, зв'язана з відношенням організмів до зовнішніх умов їх життя, писав Бекетов, «є щось фізично необхідне, бо саме життя є не що інше, як реакція на діяльність зовнішніх сил. Життєве змагання, власне, навпаки, не містить у собі принципової фізичної необхідності. Якби на всій земній кулі була одна-єдина органічна особина, то її тоді вона перебувала б у боротьбі за існування з оточуючими, загальнофізичними умовами. Для того ж щоб відбувалось життєве змагання, необхідні, принаймні, дві особини, які жили б притому в обмеженому просторі»².

¹ Журн. «Русский вестник», кн. 1, стор. 200.

² Журн. «Вопросы философии и психологии», стор. 53.

Розуміючи боротьбу за існування як «реакцію організмів — їх опір — впливові зовнішніх сил»¹, Бекетов критикував Дарвіна і особливо неodarвіністів, які звели поняття боротьби за існування до внутривидової боротьби. Так, з точки зору неodarвіністів, вказував Бекетов, побачивши, що дві мисливські собаки вступили в бій з вовком, ми ще повинні запитати себе: хто тут бореться — собаки з вовком, чи собаки між собою? — бо сильніший і спритніший собака залишиться в живих, задавивши вовка, а менш сильний і спритний сам загине; хіба це означає, що більш сильний собака поборов слабшого? «З нашої точки зору, ми скажемо без вагання, що обидва собаки борються з вовком, перебуваючи між собою в змаганні. З двох зайців, переслідуваних хортом, переможе той, який проворніший і втече від хорта; але, з точки зору дарвіністів, зайці, втікаючи від переслідування, боролись між собою, а не з хортом, який задавив одного з них, і т. ін. Очевидно, не можна відносити всяке знищення організмів до життєвого змагання, бо воно проявляється тільки при обмеженості простору і надмірі в народженні. Якщо ж цих умов немає, то таж званий закон Мальтуса незастосовний. Загибель незліченних білйонів органічних істот від морозів і засухи, від повеней, ураганів, землетрусів і тому подібних загальних сил не можна приписувати життєвому змаганню. Це відчував і сам Дарвін; бо в багатьох місцях свого твору він протиставляє боротьбу з зовнішніми умовами — життєвому змаганню»².

Отже, за Бекетовим, взаємовідносини між особинами всередині виду характеризуються змаганням, конкуренцією, які мають місце тільки у випадках «обмеженості простору і надміру в народженні». Щождо взаємовідносин між різнорідними організмами, то «вони відносяться один до одного як такі, що борються, а не як такі, що змагаються: баран і вовк, який напав на нього, не змагаються, а борються; людина бореться з солігером, який живе в її кишках, а не змагається з ним»³. У зв'язку з цим Бекетов, хоч і включав у поняття природного добору слідом за Дарвіном три фактори: мінливість, спадковість і боротьбу за існування, але не надавав внутривидовій боротьбі того значення в еволюції органічного світу, яке відводив їй засновник дарвінізму.

Уявлення Бекетова про обмежену дію життєвого змагання, тобто внутривидової конкуренції в процесі еволюції живих форм, привели його до висновку, що природний добір — не єдиний опосіб еволюції рослинних і тваринних організмів, — причиною останньої може бути вплив зовнішнього середовища. «Але якщо, — писав він, — природний добір і не може вважатися єдиним важелем у складній діяльності сил, що визначають еволюцію видів, то, з другого боку, значення його, як найближчої причини багатьох, можливо, більшої частини окремих змін не

¹ Журн. «Вопросы философии и психологии», стор. 54.

² Там же.

³ Там же.

може бути відкинута. На це нагромаджено досить доказів і самим Дарвіном, і його послідовниками»¹.

Таким чином, Бекетов негативно ставився до мальтузіанства в біології, не визнавав повсюдної і абсолютної перенаселеності в органічній природі. Особливо рішуче він таврував мальтузіанське пояснення суспільного життя. В ряді своїх праць Бекетов викрив реакційну суть «теорії» Мальтуса, називаючи її безглуздою, огидною, підлою, і шкідливою теорією.

Бекетов рішуче протестував проти людиноненависницьких вигадок Мальтуса та його послідовників, «які, — писав він, — багатьма і досі приймаються за чисту монету».

Реакційність і шкідливість мальтузіанства Бекетов бачив в тому, що воно проповідує повальні голоди, епідемічні і всякі інші хвороби, повені, землетруси, війни та інші нещастя для звільнення землі «від надміру її населення. З другого боку, — біднякам радять не розмножуватись і бути економними»².

Перебільшення Дарвіном і особливо неодарвіністами ролі перенаселення живих організмів і визнання внутривидової боротьби головною причиною виникнення нових органічних форм, на думку Бекетова, пов'язане з недооцінкою ролі зовнішнього середовища в житті тварин і рослин. «Дарвін, як відомо, — писав Бекетов, — надає впливові зовнішніх умов другорядного значення»³.

Сучасна біологія, вказував Бекетов, вносить корективи у вчення Дарвіна, усуває цю його хибу. «Біологи нашого часу, — писав він, — за первинну причину зміни, а потім і за основну причину дальшого розвитку приймають вплив зовнішніх умов. Внутрішні причини (тобто спадковість. — Д. О.) визнаються властивостями, успадкованими від далекого предка і колись виниклими знову під впливом зовнішніх умов. Значить, ідеї Ламарка і Ж. Сент-Іллера, як уже сказано, зайняли перше місце»⁴.

Не можна не відзначити, що закид Бекетова на адресу великого природознавця співзвучний з висловлюваннями К. Маркса і Ф. Енгельса з цього питання. Критикуючи Дарвіна за те, що він у своїй теорії видоутворення переоцінив роль внутрішньовидової боротьби і в той самий час недооцінив значення зовнішнього середовища, умов життя організмів, Ф. Енгельс вказував, що коли одні «індивіди, пристосовуючись, виживають і завдяки все зростаючому пристосуванню перетворюються далі в новий вид, тимчасом як інші, більш стабільні індивіди гинуть і кінець кінцем вимирають разом з недосконалими проміжними формами, то це може відбуватись і відбувається фактично — без усякого мальтузіанства»⁵.

До речі, в кінці цього життя Дарвін сам визнав помилковість

¹ А. Н. Бекетов, Дарвінізм с точки зрения общефизических сил, «Труды С.-Петербургского общества естествоиспытателей», т. XIII, 1882, стор. 109

² Журн. «Вопросы философии и психологии», стор. 60.

³ А. Бекетов, География растений, стор. 4.

⁴ Там же, стор. 5.

⁵ Ф. Енгельс, Діалектика природи, стор. 230.

недооцінки ролі зовнішнього середовища. Так, у 1876 р. він писав М. Вагнеру: «На мою думку, найбільша помилка, яку я припустив, полягає в тому, що я надавав занадто мало значення прямому впливові оточуючого середовища, тобто їжі, клімату тощо, незалежно від природного добору»¹.

У боротьбі за матеріалізм у біології Бекетов багато зробив для обґрунтування вчення про вирішальну роль зовнішнього середовища в розвитку органічних форм. Уже в ранніх своїх працях Бекетов доводив, що органічні форми визначаються оточуючими умовами. У статті «Гармонія в природі» Бекетов писав: «Якщо умови, що оточують ту чи іншу з цих істот, зміняться, то сама вона або зазнає докорінної перебудови, або ж зовсім зруйнується; а якщо ті самі умови в інший раз в природі не повторяться, то істота зовсім зникне з лиця землі»².

У вказаній статті вчений-матеріаліст не тільки навів яскраві факти для обґрунтування матеріалістичної концепції про визначальну роль зовнішнього середовища, умов життя організмів, а й сформулював два такі положення: 1) змінювання істот в міру змінення умов, що їх оточують, і 2) повне їх зникнення з радикальною зміною цих умов»³.

У своїй «Автобіографії», опублікованій у словнику С. А. Венгерова, згадуючи про цю статтю, Бекетов вказує, що основне положення про вирішальний вплив зовнішніх умов на організми ним було продумано і в загальних рисах висловлено у рік виходу в світ твору Дарвіна про походження видів. Однак він «надавав і надає зовнішнім умовам головного значення, стаючи в цьому випадку скоріше на бік Ламарка і Жофруа Сент-Іллера, ніж Дарвіна»⁴.

Цю ідею про головну, визначальну роль зовнішніх умов у розвитку організмів Бекетов розвивав в усіх своїх працях. Вважаючи зовнішнє середовище основним фактором еволюції, він доводив: «1) здатність даної органічної форми змінюватись, пристосовуватись до оточуючих умов; 2) здатність передавати в спадщину набуті зміни»⁵.

Тваринні і рослинні організми, за Бекетовим, не можна розглядати поза єдністю їх з оточуючими умовами життя, «їх діяльність (життя) є не що інше, як реагування на дію зовнішніх сил». Тому якби загальнофізичні умови залишались незмінними в кількісному та якісному відношеннях, то, очевидно, що рослини і тварини не диференціювались би. Але тому що на різних кінцях земної кулі загальнофізичні умови групувались і групуються дуже різко як у кількісному, так і в якісному відношеннях, більш того, на тому ж самому пункті, але в різні пори року, в різні місяці, тижні, дні, години діб комбінації цих умов зміню-

¹ Ч. Д а р в и н, Избранные письма, М., 1950, стор. 251.

² Журн. «Русский вестник», кн. 2, стор. 537.

³ Т а м ж е.

⁴ Словарь С. А. Венгерова, т. II, 1891, стор. 360.

⁵ А. Б е к е т о в, Учебник ботаники, стор. 178.

ються. Дією всіх цих різноманітних комбінацій виробилась та величезна кількість видів рослин і тварин, які населяють тепер нашу землю. Кожна рослина і тварина «є не тільки результат діяльності певного в кількісному та якісному відношеннях комплексу зовнішніх умов, але є прямий, формений (морфологічний) вираз діяльності певного числа в певній кількості взятих зовнішніх сил»¹.

Розглядаючи органічні форми як продукти умов їх існування, Бекетов разом з тим підкреслював активну роль організму в його взаємодії з середовищем, вибірну здатність організмів. Саме тому вони пристосовані до комплексу умов життя, точно визначеного для кожного виду.

Разом з тим Бекетов відзначав, що повного, абсолютного пристосування в природі не існує. В наш час, коли твердо встановлено, що все в природі змінюється, писав Бекетов, не можна вважати, ніби кожна істота, кожний її орган пристосовані до свого середовища якнайкраще. Пристосування організмів до середовища настільки повні, наскільки це можливо в даних умовах часу й простору і при даних загальних фізичних властивостях матерії. Всебічного і абсолютно повного пристосування в природі немає і не може бути, бо повне пристосування означало б безсмертя організмів. «Не будемо ж говорити по-давньому,—писав Бекетов,— що в природі все одно до одного пристосовано якнайкраще, все погоджено з певними цілями. Скажемо вірніше, що в природі все прагне набрати форми і будови, цілком погоджених з оточуючими умовами...»².

Матеріалістичний і діалектичний підхід проявив Бекетов і в розумінні клітини та її ролі в житті організмів. У своїх поглядах на клітину, її будову і розвиток він опирався головним чином на вчення про клітину Шлейдена і Шванна, але в його міркуваннях з приводу цього, як і з багатьох інших питань, багато оригінального. Вважаючи клітину елементарним складовим елементом рослинних і тваринних організмів і високо оцінюючи клітинну теорію, Бекетов все ж вважав неправильним уявлення про те, що всі організми складаються тільки з клітин. «...Положення: всі рослини складаються тільки з клітинок, — що вкорінилось з часів Шванна і Шлейдена, все-таки не можна визнати за відповідне дійсності»³, — писав Бекетов.

Розвиваючи свою точку зору на клітинну будову організмів, Бекетов підкреслював, що безумовне визнання згаданого вище положення Шванна-Шлейдена означає недооцінку значення найважливішої з речовин у рослинах — протоплазми, яка, за Бекетовим, є основою всього живого. Без протоплазми, підкреслює Бекетов, немає життя в рослинах, без неї немає зростання. Кожна

¹ А. Н. Бекетов, География растений, стор. 27.

² А. Н. Бекетов, Есть ли причины предполагать, что формы растений приспособлены к свету? Журн. «Натуралист», 1865, № 2, стор. 525—526.

³ А. Н. Бекетов, Учебник ботаники, стор. 150.

рослина розвивається з протоплазми. Сам розподіл клітин у рослині залежить від формування протоплазми. А саме це й не враховується, якщо надавати клітинкам головного значення. «Не випускаючи з уваги високого значення клітинки при побудові величезної більшості рослин,— писав Бекетов,— ми прийmemo, що природа обходиться нерідко і без клітинок, бо суть справи це в них, а в багатій білковій речовині, названій нами протоплазмою»¹.

Бекетов описав ряд організмів, які не мають клітинної будови: слизисті гриби — міксоміцети, зооспори водоростей та інші неклітинні форми. Він показав, наприклад, що тіло слизовиків (міксоміцетів) складається з плазмодію — жовтуватої маси протоплазми завбільшки з долоню, з великою кількістю ядер. Плазмодію має всі ознаки живого, відзначається подразливістю, рухомістю, реагує на світло. Опис найпростіших організмів Бекетов закінчує висновком про велике значення протоплазми в рослинному світі.

Необхідно відзначити, що виникнення клітин Бекетов розглядав як процес *новоутворення і розвитку*. Нові клітини, на його погляд, зароджуються всередині старих у вигляді грудочок протоплазми, не оточеної спочатку ніякою оболонкою. При новоутворенні клітини поступово виникають ядро і оболонка. Бекетов визнавав також утворення клітин з неклітинних речовин і описав подібне *вільне утворення* нових кліток, яке йому довелося спостерігати в зародковому мішку насінневих рослин.

Визнаючи виникнення найпростіших форм живої матерії з неорганічної природи, Бекетов вважав, що органічний світ має не одного, а кількох «першородців». Однакові умови життя на землі, на його думку, повинні були привести до появи життя не в одному, а в кількох місцях. Але питання про те, писав він, чи первинні організми виникли в одному, чи в кількох місцях, не має істотного значення. Важливо те, що первісні найпростіші живі істоти були якщо не тотожними, то дуже подібними, оскільки в той час фізичні умови на землі майже скрізь були однакові.

Бекетов піддав критиці ідеалістичне і метафізичне уявлення про самостійність клітин, про організм як просту суму клітин. Бекетов твердив, що в міру ускладнення організмів самостійність клітин зменшується. У вищих рослин живці та бруньки ще можуть відокремлюватись від рослини і розростатись, але у вищих тварин не залишається й сліду подібної самостійності.

Перекладаючи на російську мову книгу Г. Егера «Мікроскопічний світ», Бекетов у своїх примітках до неї писав: «Балачки автора про самостійність клітинок містять у собі частку правди, але будувати фізіологію на основі цієї самостійності — все одно, що зводити все архітектурне мистецтво до пізнання цегли»².

Бекетов розглядав організм не як просту суму відокремлених і незалежних одна від одної клітин, а як цілісну систему орга-

¹ А. Н. Бекетов, Учебник ботаники, 1880, стор. 151—152.

² Г. Егер, Микроскопический мир, СПб., 1866, примітка перекладача, стор. 357.

нів, що розвивається під провідним впливом зовнішнього середовища.

Закінчуючи характеристику світогляду Бекетова, необхідно відзначити, що елементи механіцизму, властиві йому, проявились і при розв'язанні ним проблем еволюції. Зрозуміло, не вони характеризують суть наукових досліджень і висновків Бекетова, але для правильної оцінки його світогляду про них треба сказати. Так, в ряді випадків Бекетов переносив закономірності неорганічної природи на органічне життя. Боротьбу за існування в органічному світі він намагався пояснити як прояв механічного закону взаємодії сил, як боротьбу за окремість свого буття, своєї форми, подібно до того, як планети «борються» з сонцем або стихії з земною поверхнею. Внутривидові суперечності, «змагання», зв'язані з перенаселенням особин, Бекетов пояснював загальнофізичним законом непроникуєності тіл, за яким той самий простір не може бути зайнятий одночасно двома тілами.

Ці та деякі інші поступки механіцизму та ідеалізму, які мають місце в працях Бекетова, пов'язані з стихійним характером його матеріалістичного світогляду. Вони визначались історичними умовами його діяльності. Бекетов ішов до діалектичного матеріалізму головним чином на основі природничо-наукових досягнень, які все більше спростовували ідеалізм і метафізику.

Незважаючи на деякі слабкі сторони світогляду Бекетова, він увійшов в історію біологічної науки як один з видатних борців за розвиток матеріалістичної біології. Своїм вченням про вирішальну роль зовнішніх умов у розвитку рослинних форм Бекетов зробив значний крок вперед на шляху від Дарвіна до Мічуріна. Його по праву можна вважати одним з попередників мічурінської біології. Еволюційні погляди Бекетова в ряді питань близькі до сучасних уявлень радянської біологічної науки.

Своїми науковими дослідженнями А. М. Бекетов вніс значний вклад у природничо-наукові основи діалектичного матеріалізму.

Хоч філософським поглядам Бекетова була властива деяка обмеженість, його праці мали велике значення в боротьбі проти релігійно-ідеалістичного світогляду, за природничо-наукове обґрунтування, поширення і утвердження матеріалістичних поглядів на природу в Росії, в тому числі і на Україні.

ЗМІСТ

В. Г. Антоненко, Боротьба за торжество марксистсько-ленінської ідеології на Україні в перші роки Радянської влади	3
О. С. Лисенко, Суспільно-політичні погляди Остапа Терлецького	22
І. М. Куликов, Нові документи про зв'язок Лесі Українки з українським революційним рухом	42
В. Ю. Євдокименко, Суспільно-політичні погляди і діяльність Лазаря Барановича	56
М. А. Логвин, Боротьба І. П. Павлова за матеріалістичні ідеї в невропатології і психіатрії в післяжовтневий період	82
Д. В. Пустовалов, Матеріалізм і діалектика в працях В. В. Докучаєва.	105
Д. Х. Острянин, Філософське значення наукової спадщини А. М. Бекетова.	118
